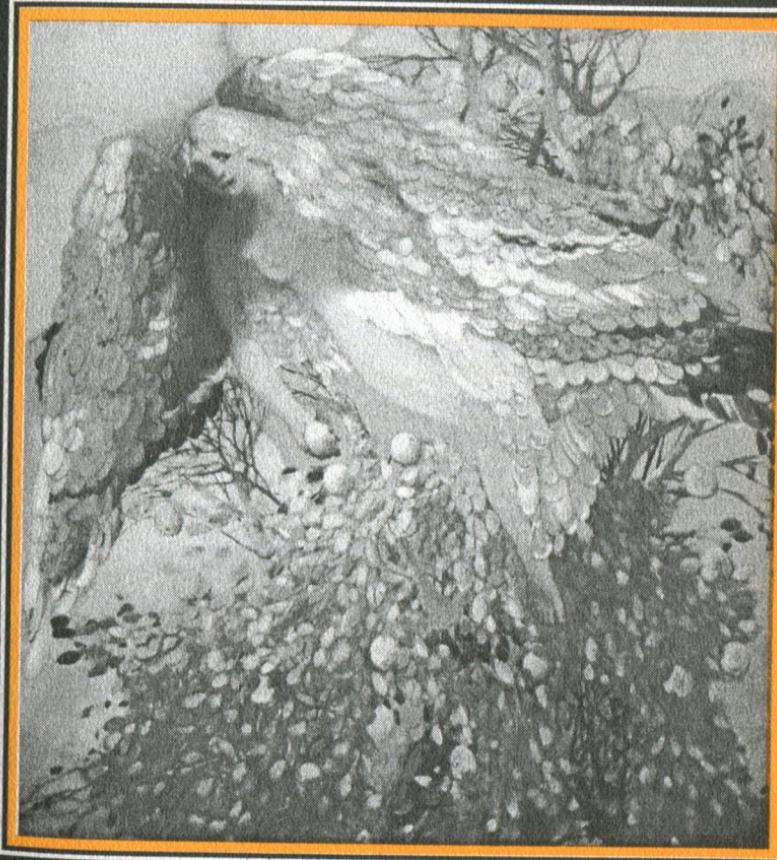

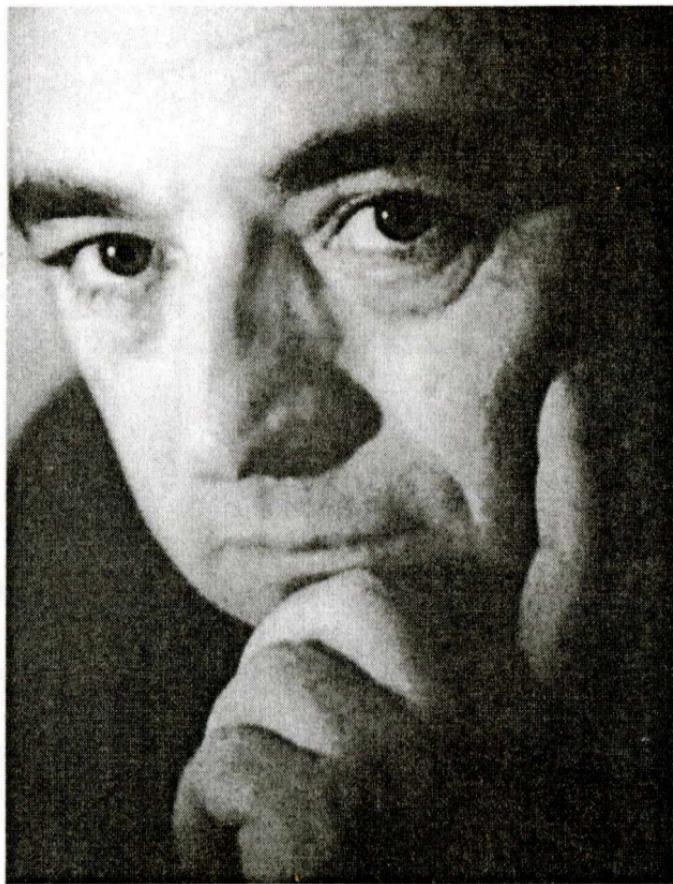
Жероңға күр аңасынан, үсөп
арен сөмсө жаңасынан ғылғзсөйтә.

ГЕНРИХ ГЕЙНЕ

2
2004

MAX АУГ

Нæ равдысты фендыстут
Бедойты Шалвайы нывтæ.

САДЫ БОЛГАРСКИЕ

САДЫ БОЛГАРСКИЕ
САДЫ БОЛГАРСКИЕ

САДЫ БОЛГАРСКИЕ

САДЫ БОЛГАРСКИЕ

САДЫ БОЛГАРСКИЕ — САДЫ БОЛГАРСКИЕ
САДЫ БОЛГАРСКИЕ — САДЫ БОЛГАРСКИЕ

САДЫ БОЛГАРСКИЕ

САДЫ БОЛГАРСКИЕ — САДЫ БОЛГАРСКИЕ
САДЫ БОЛГАРСКИЕ — САДЫ БОЛГАРСКИЕ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответственный секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2004

MAX АУГ

2
04

Журнал цәуы 1934 азы майә фәстәмәе

РЕСПУБЛИКАЕ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ АӘРВЫЛМӘЙОН ЖУРНАЛ

Сәйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, прозә — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзия, драматурги — МАМЫКЬАТЫ Хъазыбег

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризәт, КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НӘКҮYSАТЫ Наирә, ХОДЫ Камал

НОМЫРЫ ИС:

<i>КОСТЫ</i> Лизә. Цыренәй судзы къудзи. Амдзәвгәтә	5
<i>ДЗАСОХТЫ</i> Музафер. Дәлләг Ир. Автобиографион повесть	11
<i>ДЖУСОЙТЫ</i> Марат. Бонтә асадынц. Амдзәвгәтә	61
<i>ЦОМАРТАТЫ</i> Изәтбег. Дыууә радзырды	70
<i>КАСАТЫ</i> Батрадз. Ныфсы тала. Амдзәвгәтә	90
<i>ХӘЕМЫЦАТЫ</i> Юри. Дыууә амдзәвгәйы	95

ТАӘЛМАЦТӘ

<i>Михаил ЗУЕВ. Хъис</i>	96
--------------------------	----

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

1.Нәртон цауәнти. 2.Нарти Уацамонгә аёма Хәмици фурт Батрази мәләт. Беккуызарты Саукуызды зарәг	99
--	----

ҮИДӘГТӘ

<i>ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Ныхас</i>	108
<i>«МАХ дүдҗы» РАВДЫСТ</i>	118
<i>АРВИСТОН</i>	127
<i>ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ</i>	137

КОСТЫЛизә

ЦЫРЕНӘЙ СУДЗЫ КЪУДЗИ

ФЫЩЦАГ ПСАЛОМ

(Фәлварән тәлмац)

О, арфәгөнд у уый, бәгүы, хъәрмуд
 әнаккәгтимә чи нә уыди никуы,
 әвзәр фәндаг кәй нә сайдта йәхимә,
 фыдбылызджынтаң чи нә у фәдон.
Әрмәстдәр ын Хуыщауы Дзырд — фәндон,
 йә зәрдыл ай әхсәвәй-бонай дары,
Әмә куыннаң уа донбыл сағъд бәласау,
 фәрнәй дыргъафон чи дәтты йә дыргъ,
 кәмән әрхауы афоныл йә сыф дәр.
 Йә хъуыддаг иууыл — уый әнгәс, нывыл.
 Бынтоң әндәр — фыдбоны гуырдтә, сты
 әртхутәггау, ныффайлауы сә дымгә.
 Тәригъәдджынты бадомдзән тәрхон,
 дәтдзысты дзуапп рәстаг удты әмбырды!
 Рәстудты фәндаг рухс кәнү Хуыщау,
 әнаккәгтән та аныгъулы тары!

ХЪЫСМАËТ

Әңдәг уыди — нау хахуыр аәмә дам,
 Бәлвырд ай зоны арвы бын йә хъәстә.
 Бәлләхы дыргъ куы баҳордта Адам,
Әндәрхуызон аәм уәд фәкасти бәстә.

Дзәнәты мәргътән аивта сә зард,
Әндәр уыдисты дыргъдоны бәлләстә.
 Йә зәрдәйи әнахуыр цин әрцард
Әмә йә сайдта барджынәй йә фәстә.

Æнусон удыл хуркъæвда æрцыд.
Нæма уыдсты фидинаг йæ хæстæ.
Нæма сæргом йæ дудгæбон, йæ фыд.
Нæма ныннарыд Стыр Хуыцау йæ мæстæй.

Æрцыди хъустыл къахдзæфты уынæр
Æмæ фæтарсти: «Худинаг у — гом дæн!»
Æмæ йæ тыхстæй ратыдта сыфтæр,
Æмæ йæ тыхстæй — залмы сыфтæ тонгæ!

«Йæ митæ сты дызæрдыггаг цыдæр!
Цы зонид хъуамæ адæймаг æфсармæн?
Кæд Мæ фæсайдта — сар кæны йæ сæр».
Йæ сау æндæргæй сау цин калмæн.

Æмæ ныккуыдта адæргæй Адам.
Дзæнæты бон æрхæндæг йемæ хаста.
«Мæн аххос най æппындæр ницы ам!»
Йæ даргъ дзыккутæ Еуа рохстæй фаста.

Куы аzzади Дзæнæты дыргъдон дард,
Сæ сæрмæ арв куы айтыгъта йæ цатыр,
Уæд дæр уыдтой: Дзæнæты дуарыл — Кард
Æмæ æгъатыр Хъахъхъæнæг, æгъатыр...

2003.03.01

ЦАРДЫ АЕЦÆГТАЙ

Куыд уыд нырмæ, уыдзæни афтæ стæй дæр,
Куырыхонтæ йæ бафишпайдтой раст,
Кæд, дам, зæххыл цыфæнды стæм у уарзт,
Уæддæр, дам, дзы хæлардзинад у стæмдæр...

2003.01.04

ХАДЖЕТЫ ТАЙМУРАЗӘН

Байрый, Поэт! Цымә ныр кәм дә?

Уары дә цыртыл.

Сонт арв әерцәвү хәстәг кәмдәр

Сатәг быдыртә.

Уалдзәджы цинәй әрыхъал зәхх.

Кәрдәг рәмудзы.

Де һынгәй чи и — салам сын зәгъ.

Сойдзырагъ судзы.

Махыл ыстых и бынтон хәрам:

Алчи — йәхицән,

Әмә нын табуйаг систы ам

Уәрст әмә хицән.

Уарзтон әэз уарzon хәләртты зард, —

Зионай ма хъуысы,

Әмә, фыдахы әвдышләй, цард

Сабыргай сысы.

Байрый, Поэт! Цымә ныр кәм дә,

Рухсаггаг? Рухсы?!

Сонт арв әрцавта хәстәг кәмдәр

Әмә фәхъус и...

2003.20.05

ИОСИФ ӘМӘЙЕ 'ФСЫМАЕРТАЕ'

Нә хъуыди ницы дәу, әнәбуар херувимау.

Фәләуу-ма, Рәстәг, иучысыл фәләуу!

Куы марой иу бон де 'фсымәртә дәу,

Фәтасдзәни йә зәрдә уәд әрмәст Рувимән.

Фынтае — дә фәстә, разәй дәр — фынтае, фәзыны

Әнәбын сау тарән дәр урс ыстъәлф йә быны.

Цыфаңды ма уәд — рогзәрдәйә дар

Дә къуихтә арвмә. Бузныг, Потифар!

Цыренәй судзы ңастьты раз фарны къудзи,
 Фәләй йын басудзән та — дисса! — най.
 Кәй ныхфысты ис ады хатт ныууәй,
 Цыбыр фынау на кәссы уымә цард — иллюзи.

Иллюзи әмә фын. Аңахин уды арфы,
 Гәбәр куындау, ныттымбылтә и тас.
 Кәй басудзы әнәнхъәләджы бас,
 Уый нал фәхәссы сонт зәрдә јәдзух йә армы.

Мәнгард әфсымәртә сә роны кард куы дарой,
 Да зәронд фыд дәуыл куы кәна марой,
 Сә иу дәр әмә иннәтә дәр уәд
 Нә зондзысты, кәй на сәфы да фәд.

Хуыцауы фәндөн — аивән ын най:
 Аеркувдзысты дын ирд стъалытә, мәй.
 Фынтае — да фәстә, разәй дәр — фынтае, фәзыны
 Аңәбын сау тарән дәр урс ыстъәлф йә быны...

2003.21.12

ПОЭТ

Нә хәцы ңаест әрра барәдҗы дугъыл,
 Уәеддәр та — кадылмард,
 Уәлтәмәны әмбисонды әфсургъыл
 Сәрмә-сәр ивыс цард.

Аөронг зондыл фәкүры хатгай зәрдә
 Аңдәр амонд, зәххон,
 Амә фәзәгъыс: «Ирд стъалы мә сәрмә,
 Аңцойадмә мә хон».

Фәлә уысмы равг нау бынәттон уды —
 Авест фәлиидзы дард.
 Зәгъя, йә рәбын дидинәг на худы —
 Фәнык у, зоныс, цард.

Фәстаг бол дәр цәрдзән мә уды Аргъау,
 Мә ризгә сәнтты сәр.
 Тәхы мә дугъон аргәрәтты, маргъау,
 Йә цәфхәйтә — цәхәр...

2003.28.04

ФӘЕЗЗЫГОН АЕМДЗАЕВГӘЕ

Аемә әрхәецца фәстаг сидт, къәсәйраг.
Хуры хъәдабә наә қәнны дзәгәрәг.
Чи дә, мә райсомы скүывдан йә сәйраг
Аемә мә хъуыдыты барджын аерцәрәг?

Уалдзәг фәцыдәр и. Кадавар сәрдән
Фәззәг әрәхгәдта уайтагъд йә рәзтә.
Зымәг әрбахъуызы, уәдә ма, зәрдә,
Сонтау цы хурәнхъәл дә ды, цы хәрзтә?!

Ави, куырыхон, ды бирәтә зоныс,
Аемә нау амонд әнәсәрфат мийау?
Фәззәг. Хъәдабә хур. Уалдзәджы хъомыс.
Къуләй мәм худы Рембрандты Саскийа.

Аемә ма дард у фәстаг сидт, къәсәйраг.
Райы фәэззыгон арв — цин ыл фәбәрәг.
Рухс у мә райсомы скүывдан йә сәйраг
Аемә мә хъуыдыты барджын аерцәрәг!

2003.05.05

ДЫУУӘ САЙДЫ, КӘНӘЕ УАРЗОНДЗИНАДЫ ДИССАЕГТАӘ

Фәцыди арвмә сәнәфсир, фәрәстмә.
Нә хъуыд йә разы хор дәр аемә дон дәр.
Уәд Уынджы Цырагъ Сәнәфсиры цәстмә
Аңәрәнцойә сыгъд әхсәв дәр, бол дәр.

Бынәй та, зәххыл, хилгә дидин зади
Аемә йын уым наә уыд әппындәр адән,
Уәләмә схылди Сәнәфсиры зәнгыл,
Аертыхсти йын йә пупәлттә, йә цәнгтыл.

Аeftыдта дисы Сәнәфсир йә уындәй:
Цы уыди, уымәй дидинәгәй нал зынд.
Уыд гауызау йә диссаджы фәлындән —
Аерттывта аемә хуры тынтаэм хъазыд.

Фыцдаг фәкастәй афтә зынди, халы
 Єрра зайәгой Стыр Єрдзы әгъдәуттә:
 Ёнафоны әнахуыр дидин калы,
 Фәлә йә дыргъ дәр афоныл ысқаёттә.

Уәд Дидинәг та Цырагъы цәсгоммә
 Єхсәв дәр каст әмә әнхъәлдта, бон у.
 «Еруләф: нау», — куы загътаин, әмбайны
 Уыдаин знаг, нае бакастайд коммә...

2003.18.11

REINCARNATION

...Уыцы тарстхуызәй не 'ргом иннәрдәм
 кәмәй азиләм, уыцы мәләт нын нае цард
 бынтондәр нае аскъуыны, фәлә нын ай
 рәстәгмә бауromы. Қәд бирәтә, әппәт-ну
 сә куы нае ферох уайд, уәд фәстәмә ардәм
 әрызәхыл разы дәр не суаиккой,
 уәддәр та иуахәм махән дунемә ногәй
 әннае фәзынгә най...

Сенекә. Егъдауы фыстәджытә
 Луцилимә XXXVI фыстәгәй)

Иә кой дәр мын — куыд әвналай хъәдгоммә кардай:
 Фырадәргәй мә бынаты ныззилын, цъилау.
 Нә раздәхин аз барвәндонай никуы ардәм,
 Фәлә дзы нае әннае здәхгә, мә хур Луцили.

Зәрдәрухс нын хәссы, ныйиарәдҗы хъәбысы
 Куы фәхуды йә уд, йә сомыгәнән хъабул.
 Ёлгысты ран у зәхх, фәлә уәддәр фәмысәм —
 Мәлгәйә — доны хъәр әмә дыргъдоны зәбул.

Әмбарын дын дә зын, уәддәр уал ма дзур мацы,
 Мәнән дәр дзаг у а цардай мә зәрдә, дзаг у.
 Мәләт — әрривәдау, әруләфт нын у балцы
 Әмә та-иу мә иннае хатт дәр ам әрцагур...

2003.30.12

ДӘЛЛАГ ИР

Автобиографион повесть

*Мәхі күйд зонын, афтә хорз әндәр исқәй
куы зонин, уәд мәхі тыххәй афтә бирә нә фыссин.*

Генри Дейвид Торо

I

з куы райгүйрдтән, уәд нә хъәуыл фында-
дәс азы йеддәмә нәма цыд...

Әвәдза, ахъуыды кәнгәйә, диссаг та
куыннаң у: дә ныйтарәг хъәуәй фында-
дәс азы кәстәр йеддәмә ма у! Уәвгә, хъуыд-
дагмә әндәр цәстәй куы акәсай, уәд дзы
диссагәй ницы ис. Хъәуыл фында-
дәс азы нә, фәлә иунәг бон куы цәуа — кәд ахәм
хъәутә уәвгә дәр ис, уәд — уәддәр ын
бира хъәбултә уәвән ис, уымән әмә сыв-
вәллоны райгүйрдән боны хәрзчысыл хай-
дәр фаг у. Стәй, хъәбул йә мадәй фында-
дәс азы кәстәр йеддәмә кәд нә уыд, ахәм
хабәрттә — цас дә фәнды, уыйбәрц. Аф-
әрсүт ма хистәрты, әртиссәдз-дәс әмә
әртиссәдзаздзыдты — карджында-
рты кой нал кәнын — кәддәра сә мадәлтыл, сә
амонд куы ссардтой, уәд цалгай азтә цыди.
Бира-тә уын зәгъздысты: мә мад чынды
әрциди әртында-с-цыппәрдәсаздзыдәй.
Кәй зәгъын ай хъәуы, фылда-р кәуыл цыд,
уыдоны нымәц къаддәр нә уыд, фәлә чын-
ды хәрзәрыгонәй цәуын нә фыдәлтә
әгъдауыл нымадтой.

О, мә ныхас мә хъәуы карәй райды-
тон. Цыфәндыйә дәр ныйтарәг хъәу
әмә ныйтарәг мады әхсән бирә хъау-

Джыдәрдинәйтә ис. Аэз дзы аргом аздахынмә хъавыдтән каримә баст фарстамә. Адәймаг, цы хъәуы райгуры, уымәй вәйиы бирә кәнә чысыл кәстәр. Уәвән ис әмә уой әмгәрттә. Аэз, мәхи кой кәм кәнын, уым мә дардәры ныхас дәр ~~мә~~ хъәуыл уыдзән.

Уәдә афтә: уәлдәр куыд загътон, афтәмәй, боны рухс цы хъәуы федтон, уымәй дән фындаәс азы кәстәр. Мә райгурырдәй фындаәс уалдзәджы раздәр Урсдоны рахиз фарсмә Уәлладжыры комәй әрлыгъдысты дыууәсәдә фәндзай иу бинонтә әмә сә хъәу схуыдтой Красногор.

Зын хабәртә уыдысты уыдан: дә фыдәлтә бирә 'нустә кәм фәцардысты, уырдыгәй сист, иу кауы мих сағъд дәр кәм нә уыд, уым хәдзар аразынмә бавнал, дә абонәй дә сом мигъәмбәрзтдәр уәвгәйә. Фәлә адәмы ницы урәдта. Куылдәр сын бар ләвәрд әрцид, афтә хохәй быйрмә цәуыныл нылләууыдысты. Туг хәссы, әвәццәгән, әмә хохәгтә сә рагфыдәлты уәзәгмә атындытой. Уымә иугәйттәй нә, фәлә бирәгәйттәй, иу хъәуәй нә, фәлә дәсәй фылдәр. Красногоры чи әрцард, уыдан ралыгъдысты Бадыхъәу әмә Дәйыхъәуәй, Аерхон әмә Холистәй, Цъамад әмә Уыналәй, Луар әмә Джимийә, Нузал әмә Нәэзыджынәй, Куырәйттә әмә Тәмискъәй, Цъәй әмә Цъусәй, әдәппәт цыппәрдәс хъәуәй.

Куы зәгъын, райгурырән бәстә ныуудзын хүымәтәджы хъуыддаг нә уыд. Уымәй әңциондәр нә уыд ног ран әрбынәттон уәвүн. Куыд дзурынц, афтәмәй хъәуән бынат әңционәй нә раззәрстой. Ног әрлидзджытән фыщаг радиҳ кодтой мин әмә әрдәг дәсәтины зәхх. Алы удыл әй куы адих кодтой, уәд сын не сфаг әмә ма сын ноджыдәр фондыссаң дәсәтины бафтыдтой, Урсон әмә Дур-Дуры доны рахиз фарс цы зәххытә уыд, уыдан. Уырдәм хауди, уырыссагау зәронд станциә кәй хонынц, уыцы дәргъәццион уәлкъуыбыр — Хъәууат, стәй Фәсхъәууат әмә Хуыдзых.

«Хъәууат» цы амоны, уый, әвәццәгән, алкәмән дәр әмбәрстгонд у, фәлә, йә фәзуат фындаәс әмә әхсәзыссәдз гектары бәрц кәмән ахсы, уыцы хъәздыг саумәр зәххы хайән ахәм әнамонд ном цәмән радтой, уый бирәтә нә зондзысты. Цәвитеттон, ныртәккәйи Николаевски станицә раздәр ам уыдис. Хъазахъәгтә сә бынатәй цәмән систадысты, уый бәлвырдзинадән мәхи дәсны нә хонын, фәлә, цы фехъуыстон, уый зәгъездзынән. Хъусгә та фәкодтон дыууә хабары: рын, дам,

сыстади хъәуыл, аәмә адәмы сә бынат ивын бахъуыди. Уый иу хъуыды. Иннае хъуыды та донимә баст у. Уәлкъуыбыр цыдә-рилдәр ахаста — дон аәм хәстәг никуы ис. Чи зоны, дыууә хъуыдыйә иу дәр раст нәу, фәлә раздәры нәргә хъәу әдзәрәгәй кәй бazzад, уый бәлвирд у. Ууыл дзуры, абоны онг цы ном хәссы, уый дәр — «Хъәууат».

Ныхас «хъәууат» фехъусгәйә, зәрдә бамәгуыр вәййы, фәлә «Хъәууат» ном чи хәссы, уыцы цъәхфәлыст бәрzonд ragъы уындәй красногойрағтәй кәй зәрдә нә барухс уыдзән, ахәм зынәй ссаrdзынә. Хъәууат әнәбарәвдаугә нә фәвәййы Кәрдзыны сәрты уәрәх ләгъз фәндагыл цәуәт бәлцәтты цәст дәр. Уәлдай рәсүгъедәрәй разыны, Елхоты гәмәхтәм хәстәг цы уәлбыл ис, уырдыгәй. Красногорәй йәм хәрдмә кәсси хъәуы, ардыгәй — Аәрджынарәджы бәрzonдадәр цүуппәй та — бынмә. Ардыгәй ма зының, Красногормә чи нә зыны, уыцы зәххытә дәр — Фәсхъәууат аәмә Хуыдзых. Гъе аәмә ма ног әрлидзджыты зәххытәм Хъәууат, Фәсхъәууат, Хуыдзых аәмә, уым уәләмә цы тъәпәнта ахаста, уыдон куы бафтыдтой, уәд бавнәлтой фидәны хъәуән бындур әвәрынмә. Уый та, раздәр ма йә куы загътон, әнцон нә уыд. Чи зоны, ныртәккә нә горәты ног сыйтә чи аразы, уыдоны куы фәэмыйдтаиккой, уәд сә бирәе фыдәбон кәнын нә бахъуыдаид: кәй кәм фәнды, уым йә хәдзарән бындур әрәвәрдтаид аәмә, сых бәрәг дәр кәм нәй, йә уынгтә уынджы хуызән дәр кәмән не сты, ләг йә зонгә, йә хәстәгмә әнционәй фәндаг кәм не ссаrdзән, ахәм хъәу иу заман йә къәхтыл сләууыдаид. Фәлә мә хъәууккәтә әндәр фәндагыл аңысты.

Әппәтү фыццаг, хъәуән бынат равзарын хъуыд. Ам әрлидз-джыты дзырдзәуугә ләгтә иу хъуыдыйыл хәст нә уыдисты. Чи загъта, Урсдоны тәккә быләй дзы хуыздәр бынат нәй. Чи амыдта уәлбылмә — ныртәккә уәлмәрдтә кәм сты, уымәй чысыл уәлдәр, фәстәдәр силосы дзыхъхъ кәм скъахтой, уый әркомкомма. Николаевскаг хъазахъяг та сын хуыздәрән Джермецичы рәгъты бын равзәрста. Уыцы фәндон иуты зәрдәмә дәр нә фәцыд. Фыццаджыдәр, ног әрлидзджытә Джермецичы рәгъты быны зәххытәм ницы бар дардтой, дык-кагәй та сын хъазахъяг уынаффәгәнәг кәй фәләууыд, уый сәм хардзау әркаст. Уәлладжырағтәй кәд ног зәххытыл иуән дәр хәдзар нәма уыд, уәддәр алчи йәхи фысымыл нымадта, хъазахъяджы та — уазәгыл, аәмә сәхи агыудзәджы бынаты

әвәрыныл разы нә уыдисты, ома әвзәр фысымән уазәг уынаффә кәнү, зәгъгә.

Хъуыдытә әмә үынаффәтә кәрәдзии мә цас фәбыцәу кодтой — Хуыцау йә зонәг, фәлә фылдары зонд фәуәлахиз: равзәрстый Урсдоны был. Расть зәгъын хъәуы, уәлбыл чи әрцард, иу ахәм адәймаг дәр разынд: Гаситы Коки. Суанг ма әрхыбыл хәдзар дәр сарәста. Куыд дзурынц, афтәмәй, мәлгә дәр уым акодта, фәлә йә фәдым күни ацыд, уәд ма йә байзәддәгтән иннәты әнәбафәзмә цы уыди әмә уыдан дәр дәлбылмә әрлыгъдисты.

Уәды хабәрттә хъусгәйә, мә фыдәлтәм нә хәләг кодтон, уымән әмә, уыданы бынаты әз цы кодтаин, уый зын зәгъән у. Горәты сәрмә мын иу зәххы гәппәл ис әмә дзы, кәм цы ныссадзон, ууыл сагъәсәй батыхсын. Расть-равджы дзы бәлас нә, фәлә хъәдьиндзы хүим дәр никүы ныссагътон. Бирә бәргә фәхъуыды кәнүн, фәлә, зәгъән ис, әмә алы хатт дәр фәрәдийн, мә хүимән дәр тәккә әвзәрдәр бынат равзарын, мә бәлас та ахәм ран ныссадзын, иу кәнәе йә дыууә хатты къахын кәңәй бахъәуы. Уәд хъәуән хуыздәр бынат равзарын әнцион уыд!

Нә уыд әмә хъуыддаг тәккә дзырдзәугәдәр ләгты бәрны дәр уымән бакодтой. Уыдан та уыдисты Хуыдәлты Тасолтан, Габанты Дадогка, Къутәрты Сабан, Әккәлаты Гаппо, Цәллагты Ярослав әмә иннәтә. (Амәй фәстәмә ма мәм мә хъәуккәгтәй бирәты кой уыдзән, әмә дзы, әгас чи нал у, уыданән иумәйаг рухсаг зәгъын. Фыдәлтә-иу афтә дзырдтой, мард, дам, рухсаг зәгъынәй не 'фсәды. Стәй ма-иу афтә дәр загътой: цалынмә мардән рухсаг зәгъәт уа, уәдмә мәрдтый нымад нәу. Мә хъәуккәгтәй әгас чи нал у, уыдан иууылдәр — никәй дзы хъулон кәнүн — дзәнәты бадәнт. Мәрдтый сызгъәрин талатә суадзәнт! Мард аудәг дзуары аудәгәй хуыздәр у, зәгъгә, хъусын, әмә, сә фәстә кәй ныууагътой, уыданыл цардаудән кәнәнт!)

Кәд әвзәрст ләгтә хъәутән бындураевәрджытәй нә базәронд сты, уәддәр, сәрмагонд скъолаты чи бакаст, әмә ахәм хъуыддәгтәй йә цард-цәрәнбонты чи фәкодта, уыданәй әвзәрдәр нә сарәхстысты. Уәвгә ныхас «әвзәр» та мә дзыхәй куыд ссыд, бирә хуыздәр күни сарәхстысты, уәд? Топпы фаты хуызән расть уыдисты канд уынгтә нә, фәлә цәхгәрмәуынгтә дәр. Алы сыйхи дәр кәрәдзийи комкоммә фәндзгай әмхуызон

хәйттә. Уымамә хъумамә хәдзәрттә дәр арәст әрцыдаиккой кәрәдзийи комкоммә, цәмәй уынг рәсүгъдәр уыдаид, уый тыххәй. Әндәрхуызон хъуыдыгәнджыттә дзы ма уыдаид, уый мә нә уырны, әрмәст дзы йәхи фәндыл ничи ацыд. Йә хәдзар йә зәххы хайыл рәбындәр дәр ничи бахаста, астәумә дәр ай нә фәхәстәг кодта әмә, әз цы хъәу әрәййәфтон, уый иу адәймаджы къухәй арәсты хуызән уымән уыди.

Нә хъәу хъәуыл нымад әрцыд, ацы әнусәй* дыууә 'мә ссәд азы куы рауд, уәд. Кәй зәгъын ай хъәуы, афәдзмә хъәу саразән нә уыд. Уәлдайдәр уыцы тыхст әмә әвадат рәстәджы. Хъәу аразынмә дыууә азы раздәр бавнәлтой. Әнәзәхх әмә зәххъуаг хохәгтән Николаевски станицәйи зәххыты иу хай куы 'рдих кодтой, уәд сәм уәлладжырағтә уалдәдҗы фәзындысты, бахуым сә кодтой, базылдысты сәм әмә-иу фәzzәдҗы сә хуымты бәркад бафснайдтой. Уыцы рәстәджы, кәмән куыд йә къух амыдта, афтә арәста рәстәгмә цәрән бынәттә, бирәтә та цардысты хуыматәдҗы мусонгты. Дыууә азмә хъәу хъәуы хуызән куы фәци, уәд та дзырдазәүгәдәртә әрәмбырд сты, ном ыл сәвәрәм, зәгъгә. Уәды хабәртү бәлвырдзинәдтә зын базонән бәргә нә уыдысты, фәлә, цәрәнбонты цы низтәй сәйын, уыдон мә бахъигартой. Мә мад мын-иу афтә загъта: «Дә зивәдҗы дә мәләт ис». Әмә нә рәдьиди. Ме 'ннә низ та — стырзәрдә. Зивәг куы нә кодтаин, стырзәрдә куы нә уыдаин, уәд, әз, цы хистәртү әрәййәфтон, уыдонәй мын уәды хабәрттә сәрәй бынмә чи нә радзырдтаид, ахәмтә бирә нә разындаид, уымән әмә хъәу-аразджытә сәхәдәгү уыдысты. Фәлә, бирәтә бонән байзәрәй куынна тәрсынц, афтә әз та хистәртү цардән фәуын әнхъәл нә уыдтән, уыдонәй искәй фынды амәрзын әмә йә зондәй бафәрсын хуыздәр рәстәдҗытәм әргъәвтон, цалынмә ёппын-фәстаг нә байрәдҗы, уәдмә...

Хъәуы хистәртә әрәмбырд сты, уәдә цы уыдаид, әмә тәрхон кәнын райдытой, цәмәй, кәм әрцардысты, сә хәдзәрттәй цы хъәу рауд, уымән ном раттаиккой. Куы зәгъын, бәлвырдзинәдтә, чи зоны, әмә макууал базонәм, фәлә, ног цәрән бынат «Красногор» кәй схуыдтой, уый уайтагъд ёппәт адәмил дәр ахъәр. Ахәм ном ыл цәмән сәвәрдтой, уый дәр ничиуал зоны.

* Ацы повесть ныффыстон 1996 азы. (Автор.)

Аевәдза, иуәй-иу хъуыддәгтә адәмәй әгәр тагъд айрох вәййынц. Амә хүимәтәджы хъуыддәгтә мауал хъуыды кән, фәлә, цәрынмә кәдәм әрцидтә (хохәй чи ралыгъд, уыдонәй ма дәсгәйттә ныр дәр әгас сты), кәнә боны рухс кәм федтай, уыцы хъәу цыппәрдәс әмә әртиссәдз азы размә афтә цәмән схуыдтой, уымән бәлвирд дзуапп раттын макәйуал бон уәд, уәд уый кәңүрдәм фидауы? Ацы уайдзәф әппәты фыццаг мәхицән кәнын, уымән әмә мә хъәуы, мәхимә гәсгә, мәнәй фылдәрничи уарзы. Стәй мәм канд кәсгә нә кәны, фәлә әңгәгәй дәр афтә у. Чи зоны, мәнәй йә къаддәр чи уарзы, ахәмтә күйд нәй, афтә нәй, мәнәй йә фылдәр чи уарзы, ахәмтә дәр. Хаттәй-хатт мәм афтә дәр фәкәсы, цыма Красногор әрмәстдәр мән райгуырән хъәу у. Исты хорздзинад дзы куы'р҆цәуы, уәд ыл цыма мәнәй тынгдаәрничи фәчин кәны, йә зын та мәнәй зындәр никәмән вәййы, цәмәдәр гәсгә афтә фәнымайын.

Кәддәр, райдайән скъолайы ма куы ахуыр кодтон, уәд мәм әнәнхъәләджы цавәрдәр газет әрбахауд, әмә дзы бакастән диссаджы хабар: кәд әмә ма мә хъәүән зәххыл разынд әмном. Уәвгә бынтон әмнәмтә нә уыдисты, уымән әмә газеты цыгорәты тыххәй фыстой, уымән ма йә кәрон уыд дыууә уәлдай дамгъәйы (Красногорск), фәлә мәм уыдон раззәгты цинәй нымады дәр нә уыдисты. Мәскуыйы обләсты Красногорск горәт кәй «раргом» кодтон, уымәй мәхи Колумбәй къаддәр сгуыхтыл нә нымадтон. Нә сыхәгтыл әрзылдтән әмә йә ме 'мгәрттәй кәмә нә равдыстон, ахәм нал бazzад. Дыккаг бон газет мемә скъоламә ахастон. Аермәст ыл иу ран дәр мә хузызән нә бацин кодтой.

О, әмә уын уый дзырдтон. Нә хъәуыл «Красногор» ном цәмән сәвәрдтой, уый бәлвирдзинәдтә кәдничиуал зоны, уәддәр йә равзәрды тыххәй ис әппынкъаддәр дыууә хъуыдыйы. Фыццаг цыма фидардәр бындурыл әнцайы, афтә мәм кәсы. Советон хицаудзинад куы фәуәлахиз, «сырхытә» сә уынаффәтә әххәст кәнынмә куы бавнәлдтой, уәд райдытой зәххәй. Кәмән нә фаг кодта, уыдонән, әгәр бирә кәмән уыд, уыдоны хәйттәй әрлыг кодтой әмә сын быдырмә ралидзыны фадат фәци. Гъе, әмә хәхтү цәрджытән ахәм хорздзинәдты чи бацыд, уыдоны нә ферох кодтой, сә номәй сәхи «сырх хохәгтә», ома «красные горцы», зәгъгә, рахуыдтой.

Дыккаг хузызы хъуыдыгәнджытә та афтә зәгъынц: хохы цы

хъяутәй аәрлыгъдысты, уыдан сырх хохы цур цардысты аәмә сә ног цәрән бынат дәр ахәм номәй схуыдтой. Зын баууәндән у, афтә чи дзуры, уыдоныл, уымән, аәмә кәд ахәм хох аәцәгәй уыдис, уәд ныртәккә дәр хъумә уаид аәмә йә адәм зониккай. Цыбыр дзырдәй, дыккаг зондылхәст адәм хъәуы номы равзәрди хабар сүй цы кәнның, әндәр аәм ногдзинадәй ницы хәссынц.

Диссаг цы у: мә хъәуән йә иу ном куыд равзәрд, уый бәрәг нәу, афтәмәй ма йын фәзында дыккаг ном дәр — Бәрәгъуын. Быдырмә рализджыты-иу сә хәстәджытә кәнә сә зонгратәй бафәрсәг куы фәци, кәм аәрцардыстут, зәгъгә, уәд-иу дзуапп радтой: «Дәлә Бәрәгъуыны зәххытыл». Цәмән сә хуыдтой «Бәрәгъуыны зәххытә»? Чи уыди Бәрәгъуын? Адәймаг ави цәрәгой? Уыцы фарстатә дәр та абоны фәлтәрән әнә дзуаппәй бazzадысты.

Цалынмә хъәуы цардән — хъәуы та батыдтон мә царды хуыздәр нудәс азы, — уәдмә «Бәрәгъуын» дәр ма цәмән хуыйнәм, ууыл ахъуыды кәнны мә зәрды никуы аәрәфтыд. Фәстәдәр, горәты цәрын куы райдыдтон, уәд-иу мә арәх, кәцион дә, зәгъгә, бафарстәуыд аәмә-иу дзуапп радтон:

— Красногойраг.

— Красногор, Красногор, — фылдәр хәттиты-иу хъуыдыты аныгъуылдысты ме 'мныхасгәнджытә.

— Аәмә уый та кәм и? — ногәй та-иу мә бафарстәуыд.

Мәнән-иу аәхсызгон кәм уыдаид, афтә сәрыстыр кәмәй уыдтән, мә уыцы райгуыраен хъәу, гуырд у ави гуыринаң у, уый дәр чи нә зоны, зәххыл ма ахәмтә дәр кәй ис, ууыл баууәндын, фәлә-иу, мәхиуыл ныххәңгәйә, дардәр дзуапп ләвәрдтон:

— Ерыдоны районы... Ерыдонәй авд километры фалдәр.

Ахәм ныхәстә фехъусгәйә-иу фәрсәджы цәсгом фәрухсәдәр аәмә-иу цима къуырцазәвәнәй раирвәзт, уый хуызән-иу, дзәвгар фәхъәлдзәгдәр уәвгәйә, загъта:

— Бәрәгъуын?

— О, о. Бәрәгъуын.

— Омә афтә загътаис, әндәр — Красногор.

Раст зәгъын хъәуы, бынтон әндәр уавәры дәр-иу бахаудтән. Цәмәй мә къаддәр фәрстытән дзуапп дәттын хъуыдаид, уый тыххәй-иу әндәр хатт та, кәцион дә, зәгъгә, бафәрсәджытән ахәм дзуапп радтон:

— Бәрәгъуынаг.

— Бәрәгъуын... Бәрәгъуын... Ахәм фыццаг хатт хъусын... Ныр та-иу «әэххуысмә» Красногормә фәдзырдтон. Әмәиу нә фәрәдытән. Бәрәгъуын чи нә зыдта, уый әнәмәнг зонгә уыд Красногоримә әмә-иу ныхас фәлмән уайдзәфәй ахицән:

— Уый та цавәр Бәрәгъуын әрхъуыды кодтат, Красногор уәмә йә Красногорәй уадзут!

Мәнән дыууә номы дәр әмхуызон адджын сты. Кәңзыфән-дыйы кой дзы куы раңауы, уәддәр зәрдә әмхуызон адджын рәхүист скәны, фәлә мәм цәмәдәр гәсгә уәддәр «Бәрәгъуын» хәстәгдәр у. Цымал мады ном у, афтә мәм кәсы. «Бәрәгъуынты М.», зәгъгә, ма мын суанг ахәм фәсномыг дәр уыди. Мә уаңхъуыдты бын ахәм фыст куы фәзынд, уәд мә фәсонәрхәдҗы дәр нә уыд, Бәрәгъуынтәй мыггаг әңгәгәйдәр кәй ис. Фәстәдәр куыд базырттон, афтәмәй Бәрәгъуынтә нә хъәумә цәрынц тыңг хәстәг — Кәрдзыны. Кәрдзынәй мах әхсән та фондз километры йеддәмә нәй. Хъыгагән, уыцы мыггагәй ләгәй-ләгмә никуыма никәуыл сәмбәлләтән, сәхицәй та мә агурағ никуы фәци. Чи зоны, мә фыстытә мын-иу куы бакастысты, уәд сә зәрдәмә нә цыдысты әмә дзы алчидәр йәхинмәр скарста: «Ахәм фыстытә кәй күхы бынәй рацыдысты, уымә цас нә базонгә уай, уыйас хуыздәр».

Чи зоны, Бәрәгъуынтә Бәрәгъуынмә хәстәг кәй цәрынц, уый хуымәтәдҗы нәу, фәлә мә хъәуимә баст иннах хъуылдағты хуызән ацы хабар сбәлвырд кәнын дәр мә күхы нәма бафтыд. Мә хъәуән дыууә номы кәй ис, уый та мәм куыд фәстәмә хорз кәсын дәр ма райдыта. Ныр мә, кәңон дә, зәгъгә, исчи куы бафәрсы, уәд сын фәзәгъын:

— Бәрәгъуынаг. Мә хъәу Красногор дәр хонынц. Ном-дзыд горәтты хуызән ын дыууә номы ис.

Цавәр номдзыд горәттә, зәгъгә, мә куы бафәрсынц, уәд сын ранымайын:

— Ленинград — Бетъырбух, Куйбышев — Самарә, Киров — Вятка...

Әвәдза, диссаджы хъәу у нә хъәу. Диссаг у әппәтты фыццаг уә цәрджытәй. Ирыстоны хъәутәй йә әппәтты фыццаг, раздәр Хъырупс әмә Салыгәрдән кәй хуыдтой, уыцы Алагиримә абарин. Нәмтә әмә мыггәйтә куыд равзәрдысты, уыдан сәрмагонд ахуырад иртасы — ономастикә. Әз уымә ницы бар

дарын, стәй йә хәстә мәхимә исынмә дәр нә хъавын. Аз спайда кәнынмә хъавын, адәмәй кәй фехъуистон, уызы ныхәстәй. Иүәй-иуты хъуыдымә гәсгә «Алагир» развәрд дыууә дзырдәй: Уәллаг және Ир-әй. Кәд әңгәмә афтә у, уәд нә хъәүән схонән ис Дәллаг Ир, уымән әмәй йә цәрджытә иууылдәр сты Уәлладжыры комәй раңаугә, цәргә та әркодтой Алагирәй дәлдәр. Цы хъәутәй ралыгъысты, уыдон кәрәдзимә әввахс ләууыдысты. Чи зоны, ныртәккә се 'ппәтыл иу бонмә әрзилән уайд. Кәд дзы дарддәр исчи цард, уәд әрмәстдәр цъәййәттә. Уырдыгәй та йәм ралыгъысты әрмәстдәр иу мыггаджы минәвәрттә — Баситә (дыууә хәдзары).

Бәрәгъуын кәд алы хъәутәй арәст әрцыд, уәлдәр фыццаг бонәй фәстәмә иу бинонты цардәй цәрын райдытой. «Дәу у» «мән у» дзы никәцы сыхәй райхъуист. Кәд цин кодтой, уәлдәр — афтә. Дыууәфондзыссәдз бинонтәй фылдәр кәм әрциард, уым худын кәм хъуыд әмәй кәуын кәм хъуыд, ахәм хабәрттә күйиннә хъумә уыдаид! Уыдысты дзы иутә дәр әмәй иннәтә дәр.

Тәхуды, хъәуы фыццаг бонәй фәстәмә цы ахсджиаг цаутә әрцыд, уыдонәй иу цалдәр уәлдәр күни зонин, уәд сә күйд әхсызгонәй радзурин адәмән. Уәд та, әппәты фыццаг ацы зәххыл боны рухс чи федта, уый ном күни зонин! Аппынницы, фәләй йын йә ном әмәй йә мыггаджы фәлмәй уәлдәр сисин әмәй йә базонгә кәнин ныры әмәй суниаг фәлтәртүү минәвәртимә. Афтә мәм кәсү, цыма йын йә ном алчидәр әхсызгонәй мысид, дзыккакъах кәй фәци — йә фәстә райгуырда сәдәгай әмәй мингай чызджытә әмәй ләппутә — уый тыххәй.

Нә хъәумә чи 'рлыгъыд, уыдонәй алчидәр күйиннә у кад әмәрады аккаг. Фәләй дзы цыма, фыццагдәр чи райгуырда, уый сәрмәгөнд бинат ахсы, уәлдай әргом аздахыны аккаг у.

Ацы ран мә зәрдым Нарты кадджытә әрләууыдысты. Ахсар әмәй Ахсартәг кәрәдзий күни амардтой, уәд сыл Ахсартәдҗы ус Дзерассә фыркуыдәй йәххи күйд мардта, афтә йә Уастырджи әрбайяфта. Цәуыл кәуыс, зәгъгә, йә күни бафарста, уәд ын сылгоймаг афтә:

— Күйиннә хъыг кәнөн? Мәнә ацы дыууә 'фсымәры мән тыххәй фәмард сты, әмәй сә күйд банигән, уымән ницы амал арын.

Уастырджи йын загъта:

— Усай, уыдон аз банигәнин, бәргә, усән мын күни раңаус, уәд.

— Цәүыннаэ дын аңаудзынән усән, аңы мәрдтү күң башыгәнәм, уәд, — дзуапп радта Дзерассә.

Уастырджи йә ексы фындаәй зәххәркүүрдтә, әмәе дыууә 'фсыма-ры марды ингәны фестадысты, сәе ингәны та фәзында диссаджы цырт, чыр әмәе дурәй амад, рәсүгүд галуан йә алыварс, афтәмәй.

Уәд Дзерассә дзуоры Уастырджимә:

— Цәй уәдәә әз мәхи ахсон уәртәе дендҗызыбыл, кәинод тугәрхәмтәй демә күндө фәңдөүөн! Ды уал ам бад, әз ныртәккә фездәхдзынән.

Уастырджи баууәндыйд Дзерассәйыл. Дзерассә билмәе күндәр бахәццә, афтәе дендҗызы йәхи баппәрстә әмәе йә фыды бәстәе Донбеттыртәм ныфтардәг...

Бонтә цыдисты. Дзерассә әнхъәлцау кәй у, уйынды тынгәйтингдәр бәрәг дардта. Иу болын йә мад афтә:

— Ацу Нарты уәзәгмәе — уыдоны стәдҗы хъәд афтәе у, әмәе, сәе уәзәгыл чи нә райгуира, уйын сәхицәй нә хонынц.

Дзерассәмәе бахъардтой уыци ныхастә әмәе бацатуырдата Аксәртәдҗы хәдзар. Йә рәстәг күң 'рцыд, уәд ын райгуирда дыууә фаззоны — Уырызмәг әмәе Хәмыц.

Арф хъуыды ис аңы кадәдҗы. Райгуырән зәххән әмбал дзы нәй. Райгуырән уәзәг, чи уйын райгуира, уымәй аддҗындәр никәмән у, уымәй тынгдәр никәмәй риссы, уымәй ахсыз-гондәр никәмән у йә хорздзинад. Уйын нә фыдәлтәе хорз әмбәрстөй әмәе сәе бәрzonдdәр уацмысы фыды уәзәгән ахәм стыр аргъ уымән кодтой. Max та, хъыгагән, ахәм хабәрттәм нә хъус фаг нә дарәм, цы хъәздыг бынтә нын бazzад, уыданәй нәхи бондҗын нә хонәм. Уйын хыгъд дзы пайда кәннынц зондҗын адәмтә. Зынгонд күндө у, афтәмәй Америчи Иугонда Штатты алы адәймадҗы бол дәрү у цыфанды стыр бынат әрцахсын... президенты бынатәй фәстәмә. Аңы бәстәйи конституцимә гәсгә президент суәвүн йә бон у, растидәр зәгъгәй та, йә бон нәу, Америчи зәххыл чи нә райгуырд, уымән. Зәгъәм, Уәрәсейи кәнәе Ирыстоны конституцимә исчи ахәм ивдзинад бахәссинвәнд күң скәнид, уәд «адәмы сәрхүүзойтә» бәстәе сәе сәрүл сисиккой, уйын, адәймадҗы бартәм чи ныхилы, әппәт адәмән әмхүүзон бартәм чи нә дәттү, ахәм хъуыдлаг у, зәгъгә. Мәнмә гәсгә та уым аиппәй ницы уаид. Аипп у, Уәрәсейи, уәлдайдәр та Ирыстоны конституцийы ахәм закъон кәй нәй. Мәнән исчи нә парламенты ныхасы бар күң раттид, уәд фәндөн бахәссин, цәмәй нә закъонты әмбырдгондмә баftа-

үой: «Ирыстоны президент, парламенты, хицауады разамон-
дыштәй әвзәрст ңауәнт, нәхи зәххыл чи райгуырл, әрмәстдәр
ахәм адәймәгтә...»

Бәрәгъуыны, рұхс дунемә фәзынгәйә, әппәты фыццаг кәй
кәуын райхъуист, уый базонын мә тынг фәнды, уымән әмә
уыцы арфәйы аккаг адәймаг, қъәуы цы әртә мини әмә сәдә
дыуын әртә ңәрәджы уыд, уыданәй се' ппәтәй дәр бәрәгъуий-
нагдәр әмә красногойрагдәр уыд. Әрмәстдәр уымән уыд йә
бон зәгъын: «Әз райгуыртән ацы хъәуы. Сымах кәд ам
ңәрут, уәддәр уә райгуырән бәстә әндәр ран ис».

Кәд искуы искай әнәзонгә адәймагимә ныхас кәнын
фәндид, уәд мән дәр фәнды. Фәнды мә, нә хъәуы әппәты
фыццаг авдағы кәй ауызтой, уымән ңалдәр ныхасы зәгъын:
«Кәд әгас дә, уәд дыл цыппәрдәс әмә әртиссәдз азәй
фылдәр нәма ңәуы, әмә дын Хуыцау цы бонтә снывонд кодта,
уыдан амондджын әмә зәрдәрухсәй батон! Канд дәхи
кәстәртә нә, фәлә әппәт хъәуы кәстәртәй иұы зындзинад
дәр ма фен, афтәмәй сә уәле бирә азты қадджын әмә
зәрдәрухсәй фәбад. Бузныг дын, нә хъәууккәгты әхсән хис-
тәры бынат бацахсынмә дә ныфс кәй бахастай, уый тыххәй.
Чи дә, уый куы зонин, уәд бацархайн, ңәмәй дын Бәрәгъуын-
Красногоры қадджын гражданины ном раттой, ууыл. Стәй дә
ууыл дәр нә ныуудазин. Цыфәнды стыр фынджы уәлхъус дәр
дә әдзухдәр әппәты уәле бадын кәнин, уымән әмә, дәуәй
хистәр чи у, уыдан иууылдәр уазджытә сты, уазәр та хъуамә
фысымы дәлләг фарс бада. Цыбыр ныхасәй, дәу скадджын
кәныны тыххәй ницәуыл бацауәрдин, уымән әмә дәуәй буц-
гәнинагдәр хъәууккаг мәнән дәр әмә иннә бәрәгъуийнәгтән
дәр аbonau райсом дәр нә уыдзән. Җәмәй бирә фәңәрай, уый
ма мә ңәй тыххәй фәнды: дә кәстәртән дәр ныфс уыдзынә,
max дәр дәуәй къаддәр нә фәңәрдзыстәм, зәгъгә...

Кәд әгас нал дә, уәд та... Стыр әвгъайуаг хъуылдаг у, абонмә
кәй нә фәңардтә, уый. Уәвгә, ләг цас фәңәра, уымә гәсгә
йын аргъонд нә ңәуы. Хорзәй цы сарәзта, уыдан сты йә
ләгдзинад әвдисәг. Адәмь 'хсән цы фарны мыггәгтә байтыд-
тай, уыдан амондджын әвзартә суадзәнт. Җәмә бәллыдтә әмә
дын цы нә бантыст, уый, ңәрынәй кәимә нә бафсәстә, уыданән
бантысәд. Дә хорз зәрдәйил куы уыдтә, уәд-иу сәм цы ңәстәй
кастә, ууыл дә къух мәрдтү дәр ма сис. Дә бадән рұхс
дәзәнәты ңъәх фәзы уәд!»

Цин әмә зиан әфсымәртә сты, зәгъгә, фәзәгъынц. Кәдәцәг афтә у, уәд, мәнмә гәсгә, цин хистәр әфсымәр хъуамәя. Әмә ахәм хистәр әфсымәрыл әз нымайын, нае хъәүү фыццаг чи райгуырд, уыцы адәймаджы, кәстәрыл та — әппәтә раздәр дзы бонрухс кәуыл баталынг, уый. Зындгонд у уыцы ләджы ном. Зонын әй канд әз нае, фәлә әппәт хъәубәстә дәр — Гаситы Мыст.

Хъыгагән, йә кой фылдәр адәм тыхст заман скәнынц. Искискәмә куы фәмәсты вәййы, уәд әй арәх афтә ралгъиты: «Гаситы Мыстән фәлдыст фәю!» Сырдоны әмбисонд әримысыдтән. Хин әмә кәлән кәм нае уыд! Нарты адәмән бафәдәхста, куы амәлон, уәд-иу мә, адәмы хъәр кәм хъусон әмә фосы уасын кәдәм хъуыса, уым ма бавәрут, зәгъгә.

Цы бирә фыбылызыты сә баппәрста, уый зәрдыл даргәйә, Нарт Сырдонәй сә маңт райсын сഫәнд кодтой әмә йә ныхасы бавәрдтой. Адәм-иу кәрәдзимә куы рамәсты сты, уәд-иу сә иу иннәйи фәлдыста: «Махәй, уәдә, мәнг чи зәгъы, уый мәнә Сырдонән бәх уәд!» Уәд Нарты адәм загътой: «Амән нын йе 'гасәй йә мард ноджы диссагдәр куы у әмә нын фылдәрән куы фәци: цәй әмә йә скъахәм әмә йә фурды баппарәм!»

Скъахтой йә әмә йә фурды баппәрстой. Сырдон уыдис Донбеттырты хәрәфырт әмә, фурды куы бахауд, уәд райгас әмә ссыд Нарты ныхасмә. Нарт загътой: «Сырдонән дурты бын дәр мәлән нае!»

Гаситы Мыстән иу иннәйи цәмән фәфәлдисы, уый нае зонын, фәлә йә мәстыйә кәй фәзәгъынц, уый дызәрдыгаг нае. Мәнмә гәсгә та Мыст азымы бадаринаг ницәмәй у. Авдәны гуыпп-гуыпп кәм райхъуысы, уым чырынән дәр әнәуәвгә нае, чи райгуырд, уыданән әнәмәлгә куыд нае, афтә. Нае хъәүү дәр әппәтә разәй искай мәлын хъуыд. Әмә уыцы зын хәс үәхимә райста Мыст. Йә хистәртәй никәмә фәдзырдта, йә кәстәртәй йә разәй никәй фәкодта, афтәмәй ацыди, раздәхән кәцәй нал и, уыцы фәндагыл.

Мәлын әнцион никәмән уыд, стәй йыл ардыгәй фәстәмә дәр зәрдәхъәлдәзәгәй исчи сәмбәла, уый әнхъәл нае дән, фәлә Мысты уавәры мәлын ноджыдәр зындәр уыд, уымән әмә йә уд иста, уәлмәрдә кәм наема уыд, ахәм хъәүү. Уәвгә, фәндаг мәрдтәм дәр ис, зәгъгә, ахәм әмбисонд цы адәмә әхсән райгуырд әмә йә иу фәлтәрәй иннә фәлтәрмә цы дзыллә фәхастой, уыдон сә мардән бынат куыннае хъуамә

ссардтаиккой! Чи зоны, хъәубәсты уәлмәрдты сагъәс уымәй размә дәр уыди, фәлә, фыццаг зиан куы'риыд, уәд бирә хъуыды кәнинән рәстәг нал уыд: равзарын хъуыд уәлмәрдты бынат әмәй йын равзәрстой. Раздәр хъәуы дзырдзәугә ләгты иу хай адәмы әрцәрүн кәнинмә кәм хъавыд, уымәй чысыл дәлдәр. Күройыдан йә рәбынты кәмән згъоры, уыцы уәлбыл. Хъәу армытъәпәныл әвәрдау кәңәй зыны, уым.

Акодта фыццаг къаҳдзәфтә — кәд мардәй афтә зәгъән ис, уәд — Мыст әппәты зындәр цәуән фәндагыл. Йәхимә райста, әгас адәймаджы бон райсын кәй нәу, ахәм уарғы әмәйә ахаста йе 'нусон цәрән бынатмә. Уәddәр ма йә мәхъәуккәгтә цәмәдәр гәсгә азымы фәдарынц әмәй йын кәрәдзийи фәлдисынц, уымәй Мыстән хәрзәдҗы кәй цәуынц, уый сә фәсонәрхәдҗы дәр нәй, афтәмәй.

Мыст Ичынайы калмау уәләуыл куы бazzадаид, уәддәр хъәуы фыццаг искәй мәлүн хъуыд әмәй уәд уый дәр дәлджинәг кәнин хъуыдаид? Мәнмәе гәсгә, ахәм адәймагмә әндәр цәстәй кәсүн хъәуы, уымән әмәй адәмы сәрыл йә ул нывондән әрхаста. Иуы дәр кәдәм нә фәнды, уырдәм разәй ацыд. Уый афтә нә амоны, әмәй сын уәлмәрдәм фәндаг бацамында. Уырдәм фәндаг амонын никәмән хъәуы. Кәд ацы дунемә искәмән фәндаг амонын хъәуы, уәд ын хъәуы ардыгәй дәр. Дыууә ранмә дәр фәндәгтә амонәг Уәллаг у. Дә хъысмәтү цы фыст ис, уымәй дардәр дә бон ницы у. Бәстү бикъкомы дәгъәл куы фестай, уәддәр дын дә ныхыфыст әнәвзаргә нәй.

II

Әнцон цәрән нә уыди фыццаг рәстәг хъәуән. Хъуаг әййәфтой алцәмәй дәр. Уадзән ног хәдзараразәг загъәуы. Калм дәр, дам, дзы йә хуынкъмә лизды. Уәд уыцы-иу рәстәг Алыуәфондзыссаңд хәдзарәй фылдәр кәм араэстой, уыцы хъәуәй хъумә Ирыстоны кәлмитәй иу дәр йә хуынкъәй йә сәр сдарын мауал бауәндыдаид. Хәдзар, кәй зәгъын әй хъуыд, сәйрагдәр уыд, фәлә сә иннае араэстәйтә дәр къаддәр сагъәсси не 'фтыдтой. Бынәттә хъуыди фосән әмәй мәргтән, бынәттә хъуыди, сә зәххы хәйттыл цы хор зайын кодтой, уымән дәр. Аразын хъуыди, әппәт хъәуән иумәйаг чи уыд, ахәм бәстыхәйттә: күрой, скъола, медицинен пункт, дукани, кәсәндөн.

Әппәты фыццаг күрөй саразыныл кәй батыхстысты, уым диссагәй ницы уыд, уымән әмә афтид голлаг хъен нә ләууы. Зондджын ләджы загъдау, цәмәй цардаиккой, уый тыххәй сәхәрын хъуыди әмә тәккә гәрзармдәртә бавнәлдтой уыцы хъуыдагмә. Бирә рәстәг нә рацыд, афтә нартхорыссәны фыдтә разылдысты, зымәг сәлгә чи нә кодта, сәрд — ивылгә, уыцы суадоныл. Чи зоны, уымәй размә йын әндәр ном уыди, фәлә, күрөй күң скүиста, уәд ай иууылдәр Күрөйидон хонын райдытой.

Бирә хәрзты бацыд уыцы күрөй мә хъәуккәгтән. Бирә ссинағ әм фәхастон әз дәр. Уәд дзы күрөйгәстәй Хуыцауы сконд дыууә ләджы күиста — Бәцойты Тегка әмә Икъаты Цәрай: Хәсты фәстә хор, бынтон кадавар күң уыд, уәд дәр мә күрөйи мызд никуы айстой, афтәмәй нын-иу алы хатт дәр нә нартхоры цалдәр килограммы әрүссадтой. Ссинағ, күнд мәхәдәг, афтә не 'ннә бинонтә дәр фылдәр әккөйә хастам. Цәуыл аластайккам, уый дәр нәм нә уыд, уәрдоны цы бавәрдтайккам, уый бәрц хор дәр нә рәбыны нә зыдтам әмә уымән.

Күрөйи фәстә мә хъәуккәгтә әппәты тынгдәр цәуыл батыхстысты, уый уыди скъола. Әртә азы йеддәмә нә бауагътой сә кәстәрты әнхъәлмә кәсын. Рагацау күңд бауынаффә кодтой, афтәмәй скъолайән бынат ныуугътой хъәуы бәрәгастәу әнхъән цылпәрдигъон тъәпән. Чысыл фәстәдәр скүиста медицинен пункт, байгом кәсәндөн. Цыбыр дзырдәй, цәрәг уд йәхиуәттә домдта, фәлә ног бынат цәрәг уды цәуылты домдта, уымә бираәтә цәттә нә уыдисты. Цәвитетон, хъәубәстә кәм әрәнцад, уый цымарабын уыд. Әрлидзджытә йә күиннә зыдтой, фәлә се 'нәниздзинадыл әзвәрьирдәм афтә тагъд әмә тынг фәзындзән, уый әнхъәл нә уыдисты. Сәрд йә тәмәнү күң бацыд, уәд къогъо сарәх, тәфсәдҗы къогъо, әмә адәм ризәгәй рынчын кәнүн райдытой. Хәэхон сыйгъдәг уәлдәфыл чи сахуыр, цъитийи сатәгәй чи уләфыд, уыцы адәмь канда тәфсәг нә тыхсын кодта, фәлә сахъат кәнүн райдытой сә рәуджытә дәр. Бирәты-иу фәстәмә сәхи дзәбәх кәнүнмә хохмә цәуын бахъуыд. Уым-иу спайда кодтой сә фыдәлты хостәй. Хохы цәрдҗытәй-иу йә рәуджытәм йә зәрдә кәмән фехсайдта, уымән-иу амыдтой ахәм мадзал: цъитийи фәзгъәртәм хъуджы әрдуц әмә, ихы къәрттүйтә күң стайой, уәд уыцы әхсир нуаз. Сәрдлон-сәрддәргъы ахәм әхсирәй йәхимә чи фәкаст, уый-иу фәстәмә дзәбәхәй әрүздәхт.

Рәүджыты низ дәр күиннә, фәлә мә хъәуккәгтән ноджы фылдаәр хъыңыздәттә баназын кодта тәфсәг. Бирә дзы фәсадтән мәхәдәг дәр. Хәсты фәстә азтәй иу дәр ахәм нә хъуыды кәнын, тәфсәгәй кәд нә фәрынчын дән. Фәрынчын-иу сты мә дыууә хойы дәр. Адәймагмә-иу хәрын нал цыд. Цыбыр рәстәгмә-иу йә зәңгты хъару нал уыд. Сләмәгъ-иу. Йә сәр-иу зылди. Ноджы йә дзәбәх цы хинәтәй кодтой, уыданән-иу әрмәст сә уындәй дәр адәймаг ныккәрзыдта. Уыцы бур-бурид лыстәг җәппәргәндә-иу ләг куы ауыдта, уәд-иу бакатай кодта, уыдон та чи нуаздзән, зәгъгә. Әнә нуазгә та сын нә уыди. Әндәр әй ницәмәй дзәбәх кодтой. Кәд әй дзәбәх кодтой, уәддәр ын мах ницы зыдтам.

Кәд Хуыцауы фәнда, уәд мыл аст мәйи фәстә әртиссәдз азы сәеххәст уыздән. Уыцы рәстәджы дәргъырынчын дәр күиннә фәуыдаин әмә хостә дәр күиннә фәннызтаин, фәлә дзы уәддәр хинәйә мастидаәр хосыл нә сәмбәлдәтән. Иу-фондз әмә йыл дыуиссәдз азәй фылдаәр мә цәст хәңгә дәр нал әркодта, фәлә мәм әй дардәй дәр куы равдыстәуаид, уәд ивгъуыд бонтә мә цәстыты раз сног уаиккой, мә уд мын гәркәтайы хуынчы аластәуаид, катайы баҳауин, кәд мын әй нуазын кәнынц, зәгъгә. Йә нуазын дәр зын күиннә уыд, фәлә-иу дзыхы масти кәд әмә кәдмә не ссыд. Сәкәр кәнә къафетт ахәргәйә-иу адәймаг хъизәмарәй бәргә тагъдәр фервәстайд, фәлә ахәм буц хәринәгтә әххормаг азты тъәндҗы мәй хъуыдыыйә әнциондәр ссарап нә уыдисты.

Уыцы рәстәджытыл куы фәхъуыды кәнын, уәд, Белогорцев Тимофейы кәд не 'рымысын, ахәм заман нә вәййи. Уәздан адәймаг уыд. Хәдәфсарм, хъәрәй дзурын зонгә дәр нә кодта. Адәм әй бирә уарзтой. Алы хәдзармә дәр әнәхойгәйә цыд. Уыцы дәргъәй-дәргъмә әртә уындҗы-иу кәй кәртмә нә баҳызт, ахәм нә разындаид, фәлә йыл иу күидз дәр никуы срәйдта. Иууылдәр әй хион хуыдтой әмә-иу сә къәдзилтә тилгә йә размә ратахтысты. Тимофей хъәубәстән ахәм уарзон уыдис, әмә йәм йә фыды номәй ничи дзырдта. Стәй йын йә фыды ном әз абон дәр нә зонын. Хистәрәй кәстәрәй йә иууылдәр Тимафе хуыдтой. Мә нымадмә гәсгә йыл иу-әртиссәдз азмә 'вваҳс цыдаид, фәлә йәм, йә фыды номәй кәй нә дзырдтой, уый йәм нымады дәр нә уыди. Цыма әмбәлгә афтә кодта, йәхи уый хуызән дардта.

Тимафе канд хәларзәрдә адәймаг нә уыд, фәлә ма уыд

хорз дохтыр дәр. Хуымәтәджы фелсыр уәвгәйә, йә зонын-дзинәйтә бирә дохтырәй фылдәр йеддәмә къаддәр нә уыдысты.

Къәсхүртә гуыбыргомау кәсәнцәстджын Белогорцев-иу, йә чысыл цыппәрдигъон чумәданғонд йә къухы, афтәмәй уын-джы куы фәзынди, уәд-иу адәм йә размә цәуын райдыртой. Алчидәр-иу әй хуыдта йә рынчыны феннимә. «Нагъ»-иу никүы никәмән загъта. Цырынчыны тыххәй йәм фәдзырдой, уый бабәрәг кәнүнү фәстә-иу йә фәндаг иннәтыл ракодта әмә-иу, цалынмә әппәт рынчынты дәр федта, уәдмә нә ныу-угъята.

Сахатмә гәсгә нә күиста. Бирә бонты-иу нә хъәуы әна-фонтәм бафәстиат. Цәуын та йә Николаевскмә хъуыд: уым цард. Нәхи хъәуы күиста, уәлдәр ахуыргондзинад кәмә уыд, ахәм сылгоймаг дохтыр, фәлә ууыл Тимафей хуызән не'ууән-дысты. Тимафе зәронд заманы хәдзарон дохтыры хуызән дзәбәх кодта алы низтәй дәр. Стәй әрмәст афтеччы хостәй нә. Хорз арәхст адәмон медицинәйи мадзәлттәй пайда кәнүнмә. Дзәбәх кодта кәрдәджытәй, зонгә уыд ирон хос-тимә.

Үәлдай фылдәр күист ын уыди сәрдигон, тәфсәг-иу күи сарәх, уәд. Рынчынтаң цәуынәй никүы бафәллад, фистәгәй зылди хъәуы уынгты, әмәй йәм алы хәдзары дәр әнхъәлмә кастысты зәрдиагәй, уымән әмәй зыдтой: Тимафе кәй фена, уымән рафысдзән, кәмәй адзәбәх уыдзән, ахәм хостә.

Тәфсәджы ныхмә тох кодтой әндәр фәрәзтәй дәр: цъы-мараты калдтой, тәфсәг әфтауәг къогъотә чи күинәг кодта, ахәм хостә. Хәсты фәстә уыцы хъуыддагыл күиста Цомайты Мәрзабег. Санәпидстанцәйә уыдаид, әвәццәгән, хостә хаста әмәй сә пырх кодта цъымараты. Мах хъәугәрон цардыстәм әмә-иу нә фосы фәдым цәүгәйә цъымаратәм әнәбафтгә нә уыди. Доны уәлцъар-иу, цима йыл бензин ныккодтой, уый хуы-зән хосәй хъулон дардта. Къогъоты ныхмә тох әппүнфәстәг үә нысаныл сәмбәлд. Раздәр тугцъиртә фесәфтысты, уый фәстә — тәфсәг.

Кәд цыфәнды зын рәстәг уыд, уәддәр медицинәйә күист^т кодта. Алыхуызон уколтә кәнүнмә-иу нәм скъоламә арәх фәзындысты. Мах уымәй тарстдәр ницәмәй кодтам, әмәй нын-иу дохтыртә се'рбацыд никүы схъәр кодтой. Әдзухдәр-иу фәзындысты уроочы астәу. Фылдәр хәттыты-иу әрбацыдысты

директормæ. Ахæм заман æппæты хъæбатырдæр æмæ ныфс-
джындæр чи уыд, уый зыр-зыр дæр-иу ссыд, фæлæ-иу директор
къæсæргæрон футболæйхъазæг дуаргæсы хуызæн куы 'рлæу-
уыд, уæд-иу сæ уавæр бамбæрстой æмæ, скъæты кæй байя-
фиц, ахæм бирæгътау сæхи къуымтæм нылхъывтой.

Æз, уколæй æппæты тынгдæр чи тарст, уыдонимæ нымад
уытдæн. Цомайты Гришæ ма мæ аборн дæр бафæрсы, иу хатт,
дам, уколтæ кæндзысты, уый куы базыдтам, уæд Хъæуутмæ
куыд алыгъдыстæм, уый, дам, нал хъуыды кæныс. Уколæй фер-
вæзыны тыххæй æз Хъæуутмæ нæ, фæлæ Елхотмæ дæр фæлыгъ-
даин, уымæн æмæ уæды судзин ныры судзины хуызæн нæ уыд.
Адæймагæн-иу йæ цонг ныррæсыд, йæ тæвд-иу ссыд. Цыбыр
дзырдæй, фæрынчын, цалдæр боны-иу йæ чемы нал æрцыд.

III

Хъулæттæ мады гуыбыны куы ис, уæд, цыппæрдæс хъæуы
минæвæрттæ кæм æрçардысты, уым нæ уыдаид? Уыди дзы, стæй
иу æмæ дыууæ нæ. Иуты къухы хæдзæрттæ саразын тагъаддæр
бафтыд, иннæтæн та сæ арæстад ныддæргъвæтин. Иутæ ма сæ
хорз хæдзæрттæ дæр арæст фесты, иннæтæ та мæнгагъуыстытæ
дæр нæма сарæстой. Адæм алыхуызæттæ кæй сты, уымæ гæсгæ
сын æнтысгæ дæр æмхуызон нæ кодта. Сæрæндæр чи уыд, уымæн
фылдæр æнтыст. Йæ къух кæмæн амыдта, уый æдыхстæрæй
архайдта. Фæкæсæт кæмæ уыд, уыдон сæхи бæхджынтæ хуыд-
той æмæ фистæджыты разæй куыннæ хъуамæ фæуыдаиккой!

Цыфæнды хъуыдаджы дæр иутæн æнæфæразæй уæвгæ нæй,
фæлæ ирон æгъдау дæр йæ куист кодта. Бынтон аразæй уæввын
никæй уагъта. Аївæрæздæр чи уыд, уыдонæн сæхимæ хъусыны
фадат нæ радта. Зиууæттæ-иу куы иуы кæртæй бакастысты, куы
иннæйи кæртæй æмæ цыбыр рæстæгмæ, тæдзгæ кæуыл кодта,
иунаæг ахæм бинонтæ дæр нал баззад.

Кусын цæсты рухс чи хуыдта, æнæ раны ранæй дæр дон ра-
уадзæн, зæгъгæ, кæмæй фæзæгъынц, ахæмтæ дæр хъæуы
цæрдажыты æхсæн фæзынди. Сæ иу уыди Рейазты Петкæ — нæ
сыхаг. Уый, йæ алыварс куы акаст, уæд бамбæрста, æнæ раны
ранæй йæ дон уадзын кæй нæ хъæуы, уымæн æмæ уыцы дон —
Куыройыдон — йæ чылдыммæ калди. Йæ равзæрæн уалæ
кæмдæр сæхи Хъасайты цур уыд. Чысыл къардиугонды бын
хъхæй стыдта æмæ хъуыр-хъуыргæнгæ уырдыгмæ разгъордта.

Уым дәләмәй йыл суадәттәе афтгә цыди, әмәү уәлмәрдты былы ракомкоммә афтә сдынджыр, әмәй йәсәртү хид аразын ба-хъуыд. Күйдәләмә та йыл ноджы фылдәр къабәстәе сәхи бастой. Хъәуы бын дзы адәймаг иуәй-иу рәттү ныгъуылгә дәр акодтаид. Сырх куырой дәр — афтә куыртой сән ног куырой хъәубәстәе, сырх дурәй амад кәй уыди, уымә гәсгәе — уым әрбынат кодта. Гъе, әмә Петкәйы бафәндыйд ىәхицән уырдаем хәстәг куырой саразын. Иутә афтә зәгъынц, ىәхәдәг әй са-рәзта, иннаетә та — николаевскаг хъазаххъагәй, дам, әй бал-хәдта. Цыдәридәр уыди, уәддәр сырх куыройы уәллаг фарс фәзынди ног «цәрәг». Схуытой ىә «Петкәйы куырой». Иәхицән ма куырой фәзынди Дзитойты Хадзымуссәйән. Фәлә дзы иу дәр райгондәй наэ бazzад: кулакты номхыгъдәм бахауд-той. Хадзымуссә әрхъуыдыйджындаер разынди: ىә куыройы фыд хъилил бакодта әмәй ىә счаста Салыгәрдәнмә партийи райко-мы секретарь Бутаты Хъазыбемгә әмәй йын афтә: «Мәнә мә ацы хуынкъ дуры тыххәй скулак кодтой...» Хъазыбемг хъуыдаг куы бамбәрста, уәд әй кулакты номхыгъдәй ахахх кәнын код-та, фәлә Петкәйыл кулачы ном сбадт. Ууыл куы бazzадаид, уәд ын бәргә бабыхсыдтаид, фәлә ىә ىә хәдзарәй систын бахъуыд. Стәй канд ىә хәдзарәй наэ, фәлә Ирыстонәй дәр. Уыцы хәрам митән ىә фыд Сосләнбемг наэ бафәрәзта әмәй ىәхицән мәләт хуыздәрән равзәрста...

Петкәйән ىә хәдзар куы байстой, уәд ىә бирә бинонтимә ىәхи Дагестанмә айста. Иуцасдәр Дербенты фесты, стәй, сә рәстдзинад куы рабәрәг, уәд сын фәстәмә әрбаздәхыны бар радтой әмәй, дзәвгар рәстәг колхозы дзулығыцән кәм уыд, сә уыцы хәдзары әрцардысты.

Бирә азты фәстә мын Петкәйы хәрәфырт Хапсәты Майрәм куыд радзырдта, афтәмәй ىә мады 'фсымәры кулак mast исыны охыл рахуытой. Җәвиттон, әртынәм азты, колхозтә ара-зын куы райдытой, уәд хъәуы уәлмәрдты уәллаг фарс бын-дур әрәвәрдтой бәхдонән. Хъайвантән сын хъәдәрмәг наэ фаг кодта әмә Петкәмә әрхатыдысты, дә куыройы кәртү цы гәдышбәләстә ис, уыдон нын радт, зәгъгә. Разыйы дзуапп дзы куы наэ райстой, уәд әй, фырхъәздыгәй ىә буд кәмән мызти, уыдонәй рахуытой.

Уәлдәр ма ىә куы загътон: Петкәйән бирә цот уыд. Фы-дышбәстәйи хәст куы райдытта, уәд ىә цыппар фырты азыды-сты тохы быдымә. Хәсанә, Барис әмә Мысост уым бazzады-

сты. Фәстәмә ма дзы сыздәхт әрмәст Иван. Уый дәр — цәнкуылтәй.

Кулактә ма скодтой Дзасохты Хәчъассә, Мзокты Беба, Хъуппеты Темирций (йә фырттә Тимофей, Дзибәло әмә Миха). Дәс әмә әртиссәдзаздың Хъуппеты Дзандар мын куыд радзырдта, афтәмәй йын йе 'рвадәлты хъәздыджыты номхыгъдмә бахастой, сә самандур хәдзары къултән агуыридурај «цәр» кәй скодтой әмә къада куыройә бирә стырдаәр чи нә уыд, ахәм нартхорыссән кәй сарәзтой, уый тыххәй. Мах хъәумә кулактә агурағ чи рарвыста, уый дәр цас зонды хицау уыд — Хуыцау йә зонәг. Кәд уыцы хъуылдаг, мәнә китайаг әмбисонды загъдау, хуыдалынг уаты сау гәдү әрцахсынәй — уәлдайдәр, гәдү кәм нәй, ахәм хуыдалынг уаты — зындәр уыд, уәддәр «тугцырагурдожытә» сә къухтәм әмхасәнтә кәнгәйә сә размәвәрд хәс сәххәст кодтой. Скардтой, кулачы ном куывд скәныны фәстә дәр кәуыл не сбадтаид, ахәмтү әмә сыл әй ләгдыхәй ныххуырстой. Цәй кулак әмә цәй хъәздыг адәм уыдис, куыройы фыдтә чи марзта, тәфсәгәй әмрызт чи кодта, уыцы адәмы әхсән! Хуыцау хорз, әмә «ног әрдаразджыты» цәст бирәтыл не 'рхәцыд, стәй, кәуыл әрхәцыд, уыдон дәр карз әфхәрд нә байяәфто: Сыбырмә дзы никәй ахастой, Гандзайы амәддаг дзы никәй бакодтой...

Хәдзәрттә, зәгъән ис, әмә иууылдәр арәзтой самандурәй, фәлә бәстыхәйтты къултә цаудәртә куыд уыд, афтә уыд хуыздәртә дәр. Цаудәртә кодтой сахварийә, хуыздәртә — агуыридурај. Әппәты зындәр ссарән, кәй зәгъын әй хъәуы, уыди агуыридуру. Зындәр ссарән, стәй — зынаргъдәр. Агуыридурај амад хәдзәрттә нә хъәуы нымадәй цалдәр йеддәмә нә уыд. Агуыридурај амад хәдзәртты хицәуттә систы Хуыдәлтү Цәппо, Цомайты Гадәцци әмә Мзокты Доцитә.

Мә фыд Созырыхъойән — хъәуы йә цәмәдәр гәсгә (евәццәгән, йә мады номәй) Сосыгко хуыдтой — дәр, кәд йә буд нә мызти, уәддәр йә бон баци хәдзар агуыридурај самайын, скәсәннырдыгәй йын цы къул уыдис әмә ис, уымәй фәстәмә, Нарты Сосланы уәраджы чыритә әнәсәрстәй куыд бazziсты, уыйау. Дур ын нал сфаг әви барәй афтә бакодта, уый нә зонын, фәлә нә хәдзарән йә нарағдәр къултәй иу самандурәй амад у. Раджыйы хуызән ма ныр дәр амайынц әрдәгсамандур, әрдәгагуыридуру къултә. Әдде — агуыридуру, мидәгәй — самандур. Мах хәдзары къултә сты иууылдәр

агуыридурәй әмә дзы раст-равджы зәгәл аbon дәр нә бакъуыр-
дзынә.

Самандур әмә сахъарикъул хәдзәрттә чи кодта, уыдоны арәстадон әрмәг агурынмә дардмә цәуын нә хъуыд: әлыбын сыйжыт — алы ран дәр арәх. Иннә ахәм — зыгуым. Уәдә сахъарикъуларазджытәй дәр уис әмә михыл никуыничи батыхст. Әхсәры къохтәй хъәздыг уыдысты канд Даргъ хуымтә әмә Къобосты хъәд нә, фәлә Фәсхъәуат әмә Хуыздых дәр.

Самандур ахъаzzаджы әрмәг уыд саратә әмә фосы бынәттән, әмбондтә әмә хъәууон әндәр арәстадтән. Мә рәстәжды дәр ма йә кодтой. Рады фыйайу уәвгәйә-иу, адәй-
маг ногконд самандуры джиппятәм фосән баирвәзынәй тынгдәр ницәмәй тарст. Фыстән, уәлдайдәр та сәгъттән уыдо-
ныл акафынәй хуыздәр мацы ратт. Цалынмә-иу дә фосы кон-
димә хъәуәй адард уыдаис, уәдмә дә цыппар цәстәй кәсын
хъуыд.

Самандуры куыст мәхи рагъыл дәр бавзәрстон. Уәззau
куыст у йә райдайәнәй йә кәронмә дәр. Фыщаджыдәр, скъа-
хын хъәуы әлыгбын зәхх. Уый фәстә йә, дон ыл кән, афтәмәй
змәнтын хъәуы зыгуымимә.

Куыстән йә фыщаг хай кондыл баннымай, фәлә къаддәр ахсдиаг нә уыд самандуртән сә хус кәнын рәстәг дәр. Кәл фәд-фәдил цалдәр хурбоны скәна, уәд — дә амонд. Дә фыдәбәттә нә фәдзәгъәл уыдзысты. Дә арәстадон әрмәг
дын афоныл дә хәдзармә баласыны фадат фәуыздән әмә йә аууон ран бафснайдынә. Уым әм хур куынәуал кәса, уәддәр,
куыд әмбәли, афтә бахус уыдзән әмә дзы кәдфәндидәр спайда кәндзынә.

Йә фәлләйттә-иу кәмән фәдзәгъәл сты, ахәмтә дәр уыди.
Цы самандуртә скодта, уыдоныл тыхджын къәвда әрцид әмә-
иу әмиас цыппәрдигъон расткъуымонтәм сә фыщаг хуызәй
ницыуал уыд. Зыгуымәмхәцә әлыдҗы къуыбәрттә-иу дзы
рауд.

Бирә хәрзты бацыд ног хәдзаргәндҗытән самандур. Цы
бәстыхәйттә дзы сарәстой, уыдон абоны онг дәр фидар лау-
уынц. Иуы хицау дәр дзы никуыма рахъаст кодта. Самандуркъул
хәдзәрттәм иу диссаджы миниуәг ис: сәрдигон дзы сатәг
вәййы, зымәгон — хъарм. Стәй цыма цавәрфәндү арәстадон
әрмәгәй дәр буарән пайдадәр сты, афтә мәм кәсы. Адәймаг
зәххыл цәрынән райгуырд әмә йәм цас хәстәгдәр уа, уыйас

хуыздәр у. Самандурыл ныртәккә дәр стырзәрдә кәнүн нәхъәуы. Скәсәны абор дәр бирә рәтты нымад у ахъаззаджы араәтадон әрмәгыл. Ахәм бәстәтә ис, әмә дзы цыппар-фондз-уәладзыгон хәдзәрттә кәм аразынц.

IV

Уынгәг кәмтты зәрдәуынгәгәй чи цард, уыдон, ахуырән аргъ кәнүн кәй зыдтой, уый рабәрәг хәрзцыбыр рәстәгмә. Адәмәй алкәмән хәдзар нәма уыд, афтәмәй аразын райдыттой скъола, хъәуән йә тәккә бәстастәу, әппәтәйрайдзаңдәр әмә рәсугъидәр ран. Әнәхъән зылд иууылдәр уымән дихгонд әрцид. Иуырдыгәй дәр фондз хәдзары саразән кәм уыд әмә иннәрдыгәй дәр, ахәм зәххы хай. Скъола сцәттәе әртә азмә. 1995 азы йыл сәххәст дәс әмә әртиссәдз азы. Ног хъәу йе скъолайы йәхицәй әртә азы кәстәр уәвүн йеддәмә нә бауагъта. Кәй зәгъын ай хъәуы, скъолайә әртә азы чи фәщух, уыдон бадын бахъуыди сәхицәй әрыгондаertимә...

Үәдәй нырмә къорд азы рацыд. 1986 азы 18 сентябрь нәхи телеууынынадәй Чехойты Сәрәбийы тыххәй уыди сәрмагонд равдыст. Уыцы аз поэты райгуырдыл сәххәст дәс әмә 'ртиссәдз азы. Йә бацәттә кәнүн мәнән бахәс кодтой. Йә амонәг дәр мәхәдәг уыдтән. Равдыст куы фәци, ууыл бирә рәстәг нәма рацыд, афта нә фатеры райхъуист телефоны дзәнгәрәг. Дзәнгәрджытә кәрәдзимә куыд хәстәг уыдисты, уымә гәсгә бамбәрстон, әндәр горәт кәнә хъәуәй кәй дзырдәуы. Телефонисткә мын куыд бамбарын кодта, афтәмәй нә агуырдәуыд бесләнәй. Хәтәләй райхъуист сылгоймаджы хъәләс. Чи дән, уый куы базында, уәд мын йәхи бацамында: Доски...

Ахсызгон мын куынна уыдаид нә сыйаджы хъәләс фехтүсүн. Нә сыйаг хәсты размә уыдис, фәлә, Сындыыхъәумә чындызы куы ацыд, уый фәстә дәр хъәубәстыл йә зәрдә нә аивта. Йә алы әрциды фәстә дәр-иу сыйхәсты, уәлдайдәр сыйхәстән сәкестәрты зәрдәты ныууагъта әнәфферохгәнгә фәд. Ахуыргәнәгәй куиста әмә-иу алкәмәндәр әнәисты ләвар әрхәсгә никүн фәцис. Кәмән — тетрад әмә ручкә, кәмән — чиниг әмә кърандас, кәмән — фыстхалән әмә линейкә, кәмән та — се 'ппәт дәр иумә. Мах хәдзары әртә скъоладзауы уыд әмә нә иу дәр әнә рәвдидәй никүн бazzад. Доскийы әрцид-иу нә алчидаәр бәрәгбоныл нымадта. Амә мәм телефонай дәр уыцы Доски дзырдта.

Сәрәбийи тыыххәй равдыст кәй сарәзтон, уйй фәдым мыйн арфә ракодта, стәй әваст йә мысинаңтәм рахызт:

— Max Сәрәбиимә иу къласы ахуыр кодтам. Фыццаг къласәй әвдәмтәм. Аэз Аккәлаты Верайимә иу партәйыл бадтән. Ды Верайы цәмәй хъуыды кәндзынә?! — цыма йә әңгәгәйдәр кәй нә хъуыды кәнын, ууыл фидарәй әүүәндыд, уйй хуызән ба-фиппайдта Доски.

— Күиннәе йә хъуыды кәнын?! Фыццәгәм къласәй мыйн ҹыппәрәм къласмә ахуыргәнәг куы уыди!

— Аңгәг зәгъыс? — дисхуызәй мә афарста Доски.

— Канд мәнән нә, фәлә мә кәстәр хо Дибәханән дәр.

Доскийыл цыма стыр хорз әрцид, уйй хуызән бацин кодта әмәе дардәр дзырдат:

— Сәрәби та нә хәдфарсмә бадт. Верамә йә зәрдәе 'хсайдат әмә-иу әм дзырдаңпарән кодта. Иуәй-иу хатт-иу йә къух нә партәйыл әрәвәрдта, әмә та-иу ын уәд Вера афтә: «Айс дә дзәмбы!» Сәрәби әдзухдәр фысгә кодта. Ахуыргәнәг-иу әй ахәм уайдзәфәй әфхәрдта: «Дәуәй хәдзары сәр ахорәг йеддәмә ницы рауайдзән!»

Сәрәбийи тыыххәй йә ныхас куы фәзи, уәд рахызт әндәр хабәрттәм:

— Сымах бинонитимә тынг хәларәй цардыстәм. Уә ләппу-тыл үйн нәмттә дәр мах сәвәрдтам. Хъазыбег, Зауырбек, Мурат...

— Мурат дзы нә уыди.

— Иу дзы Мурат хуынди...

Ацы ран Доски рәдигә кодта, уымән әмә мыйн хәсты размәцы 'фсымәртә амард, уыдон Хъазыбег, Зауырбек әмә Солтан-бек хуындысты.

— Да фыдыфсымәр Асләнбеджы зәрдәмә цыдтән, — цыма йә ныхәстә конд күйнәуал фәуа, уымәй тарст, уйй хуызән тагъдомау дзырдата Доски. — Сосыгкөйи дәр фәндыди. Аңмә-иу уйй фәстә истәуыл куы стыхстән, уәд...

Ацы ран Доски иучысыл хъусәй аләууыд, стәй әндәр ны-хәстыл фәзи:

— Кәннод, Вéринкәимә* куыд фәцардыстәм, уйй та! Ды уыцы рәстәг хъәбисы уыдтә әмә мыйн-иу дәумә ацамыдта: «Мәнә дын иу ахәм куы фәуа, уәд дәм цард бынтон әндәрхуы-зон фәкәсдзән».

* Мә мад.

Доскийы куыд бамбәрстон, афтәмәй йын кәддәры хабәрттә мысын әхсизгөн уыд. Цыдәр хъарм калд йә алы ныхасәй дәр. Циндинад ын хаста, мәнимә кәй дзуры, уый дәр. Аз әм фәкъәйныхәр дән, стәй мә, мә фыдыфсымәрмә цы ңастан каст, уый базонын дәр фәндыйд әмәй йә бафарстон:

— Дәхи фәндыйд?

Сылгоймат фегуыппәг. Цы йә зәрды уыд, уый зәгъынмәй үә нығс кәй нә хаста, уый бамбәрстон әмәй ныхас әндәрүрдәм аздәхтон. Иуцасдәры фәстә та ныхас йә фыццаг фәдмә раздәхт.

— Уырдыс^{*} мә-иу байтардат: «Кәд дзы исты хәрдәжын дә, кәд дзы исты дәрдәжын, уәд мын әй зәгъ, әмәй йә әз дәр зонон...»

Аз дәр ын-иу дзуапп радтон:

— Ницы хәрдәжын дзы дән, ницы дәрдәжын дзы дән. Йә хотәм цы ңастан кәсси, мәнмә дәр ахәм ңастан кәсси. Искуы мыл иунәгәй куы амбәлы, уәд, фырәфсәрмәй цы фәуа, уый нал фәзоны, йәхи иннаердәм кәсәг скәнү әмәй мә рәэты аивгъуиы...

Утәппәт ныхастә мын Доски ракодта телефонәй. Ноджы алы хабар дәр бәлвырд дзырдта, әмәй мә бафәндыйд үемә фембәлүн. Доски уәд йә фырт әмәй уый бинонтимә цард Бесләнүхъәуы әмәй, куыд банихас кодтам, афтәмәй йәм хъуамә әз ныңцидаин әмәй мын бәлвырд хабәрттә фәкодтаид, фәләхъуыдәгтә аразәг Хуыцау у — нал нын бантыст. Доски, хъынгагән, бирә нал ацаард. Паралич әй ныңџавта әмәй йә 1986 азы 25 ноябрь бавәрдтой. Хъәргәнәг мәм нә уыди. Йәзианы хабар ын базыдтон әнәнхъәләджы. Җәвиттон, уымәй чысыл раздәр журнал «Ногдау»-ы кусын райдыдтон әмәй мәм уызы бол дыуудаң сахатын хъуамә зынганд фосдарәг, Советон Җәдиси Сәйраг Советы депутат, нә тәккә сыйхаг Ревазты Светланә үәхи фыст әрмәгимә ссыдаид, фәлә нә фәзынд. Дыккаг бол мын хабәрттә радзырдта, нәхи Доскийы мардмә, дам, уыдтән әмәй уый тыххәй не ссыдтән.

Ацы хабәрттә иууылдәр не скъолайы коймә раудаисты. Чи зоны, Әккәлаты Вера, Чехойты Сәрәби, Ревазты Доски әмәй ма бирә әндәрттә әмгәрттә нә уыдисты, фәлә сын иу къласы ахуыргәнгә әрциди. Әккәлаты Вераймын әмәй иу къласы ахуыр кодта ма фыдыыхо Оля. Сә къам иумә ист дәр ис. Уызы къамы ма сты Хлойты Заретә, Әккәлаты Вера. Годжиты Уырысби мын ра-

* Доскийы әфсымәр.

дзырдта, әз дәр, дам, уыңы къласы ахуыр кодтон. Немә, дамма иу къласы ахуыр кодтой Тохты Иван (фидәны фыссәг), Ревуаңты Батырбек әмә Гадзыбе (Уәхәйы фырттә), Дзасохты Агуыбе (Тасолтаны фырт), Җопанты Ефим, Хъуппеты Георги, Чехойты Уырызмәг, Муцъуваты Валодя (хъәдгәройнағ, йе 'фсымәр Хаджумар скъолайы директорәй күиста, әмә уыңы рәстәг уым цардысты), Гаситы Уарзет әмә Дзасохты Таня.

Хорз скъолайыл нымад уыд Бәрәгъуыны скъола. Йә бәстыхай дәр, йә ахуыргәндҗытыә дәр. Хистәртә араәх әримысынц Быгъуылты Барисы, Себетты Захар әмә Ольгәйы, Тотойты Мишәйы, Дзугаты Нинәйы әмә иннәтү — Бәрәгъуыны скъолайы фыццаг ахуыргәндҗыты. Әз уыдонәй иуы дәр не 'рәйиәфтон, фәлә мәхи ахуыргәндҗыты никүы ферох кәндзынән. Арәхдәр әримысын Әккәлаты Вера әмә нә директор Епхиты Зауырбеджы. Вера, күйд бамбәрстат, афтәмәй уыди мә фыццаг ахуыргәнәг. Чи зоны, әндәр ахуыргәнәджы къухмә күи баҳаудаин, уәд скъолайән дәр әндәр баражәй аргъ кодтаин, ахуыргәнәгмә дәр әндәр әсстәй кастайн, фәлә Вера ахәм адәймаг уыд, әмә йә фәрцы скъолайән дәр әнәба-уарзгә нә уыд әмә ахуыргәнәгән дәр.

Фыццаг къласмә күи баңыдтән, уәд Верайыл цыдаид иу авд әмә ссәдз азы бәрц. Уый фәстәдәр базыдтон, фәлә уәд йә карән цы 'мбәрстон? Мәнмә кости тынг әрыгон әмә рәсугъд. Уәвгә, әрыгон әмә рәсугъд әңгәгәй уыди. Фәлмәндәр адәймагыл бирә нә сәмбәлдтән мә царды. Цыппар азы йәм фәцахуыр кодтон әмә дзы иу хъәрәй ныхас никүы фехъуыстон, иу уайдзәф дзы мә зәрдыл нә бадардтон. Ахәм әсстәй канд мәнмә нә каст, афтә канд әз нә хъуыды кәнин. Дыууә әвиәртә хатты Җалдәргай къуыритә фәцих кодта, йә ләппумә, дам, ацыди — Вера дәр Доскийы хуызән сыйнзыхъәүккаг чында уыди, уымән дәр йә ләг хәстәй нал сыйздәхт әмә уал йә мойы ныййарджыты фәндонмә гәсгә йә ләппуйы уым нытуагъта — әмә цалынмә фәстәмә зәхт, уәдмә-иу, фырадәргәй цы фәзуыдаин, уый нал зыдтон. Тарстән, күнәуал әрцәуа, уымәй. Йә бәсты нын-иу ахуыргәнәг чи уыд, уыдоммә-иу әндәрхуызон әсстәй кастән. Иннәтә дәр-иу әм тынг әнхъәлмә кастысты. Күи фәзынди, уәд-иу цыма нә иумәйаг мады дзәвгар рәстәг нә федтам әмә нәм әнәнхъәләдҗы фәзынди, афтә цин-иу кодтам.

Фәлмән адәймаг уыд Вера. Фәлмән — йә баҳудт, йә ны-

хас, йә къахдзәф, йә цәстәнгас. Йә фыл Бәбу зәронд ләг уыд. Уйй дәр йәхи хуызән уәздан, хъәубәсты — нымад. Хъуды ма кәнын, иу хатт нә Вера сәхимә цыдәр кусынмә ахуыдта. Кәд нә рәдийын, уәд — картоф къахынмә. Уәвгә, фәткүүтә тонынмә дәр уыдаид, уымән әмә сәм хорз дыргъдон уыд. Мах иууылдәр тыңг бацин кодтам, нә ахуыргәнәгән цыдәр әххүсихъом кәй стәм, ууыл, әмә әмхузыонайдәр аңыдыстәм. Иуцасдәр цәхәрадоны куы фестәм, уәд нәм Вера, йә дзаумәттә раивта, афтәмәй фәзынди. Иннәтән нә зонын, фәлә йә әз хәдзарон дзаумәтты фыццаг хатт федтон, әмә мә дисән кәрон нал уыд. Ноджы тыңгдәр дис та фәкодтон, кәфойы дзаг бур-бурид кәрдотә нын куы рахаста, әмә дзы фыццаг йәхәдәг хәрын куы райдыдта, уәд.

Ахуыргәнәгән йә бәрәгбоны дарәс раивын әнхъәл дәр никуы уыдтән, стәй хәргә кәна, зәгъгә, афтәмәй дәр мә цәстыйыл никуы ауад. Зәды цәстәй кәмә кастән, мә уыцы ахуыргәнәджы ахәм уавәры куы федтон, уәд мә цәмәйдәр фәфыдәнхъәл кодта. Раст зәгъын хъәуы, хәдзарон дарәс дәр ыл тыңг фидыдта, әмә йәм әрмәст уйй тыххәй ницы аипп әрхастаин, фәлә йә иннә адәмы хуызән хәргә кәй федтон, уыцы хъуыдаг мәм цыдәр гадзрахатәй раңауыны хуызән фәкаст...

Әмгъуыдтә кәнын кәй ницәмән хъәуы, уйй мәхиуыл цал әмә цал хатты бавзәрстон, уәддәр мын иу сен сен нә вәййы. Авдазон скъюла фәуыны фәстә, Верайы, зәгъән ис, әмә иу хатт дәр нал федтон. Әз Николаевски станицәйи ахуыр кәнын куы райдыдтон, уәд Вера Алагирмә алғыъд. Кәд әмбәлгә нә кодтам, уәддәр әй мысыдтән. Искуы йә куы бабәрәг кәнин, уйй мә фәндиди, фәлә мын не 'нтыст. Уәлдай арәхдәр та-иу мә зәрдыл фәстаг азты ләууыд. Чи йә зыдта, уыдоныл-иу куы амбәлдтән, уәд сә әнәафәрсгә никуы фәдән. Афтә, цалынмә мын дзы иу, Вера амард, зәгъгә, нә загъыта, уәдмә. Уыцы ран арф ныууләфын йеддәмә мә бон ницыуал баци.

Мә мады карздәр әлгъыстытәй иу мә зәрдыл арәх әрләууы. Куы смәсты — мәсты тыңг стәммә кодта — уәд ын-иу йә mast әппәтә тыңгдәр ахәм дзырдтә ссәуын кодтой: «Фәсмон фәкән!» Йә заманы уыцы ныхәстыл никуы ахууыды кодтон, се 'мбәхст хъуыды мәм фәстагмә хъарын райдыдта...

Епхиты Зауырбег йеддәмә мәнән директор нә уыди. Фыццаг къласы фыццаг бонәй әвдәм къласы фәстаг боны онг не

скъолайән разамынд ләвәрдта Алиханы фырт. Нә хъәуккаг нә уыди, афтәмәй Бәрәгъуыны каджындаәр ләгтәй иу сси, йә хәдәфсармдзинадәй, йә уәззау зондәй, йә куырыхондзи-надәй. Зауырбек Әрыдонәй әрбалыгъд. Мах хъәуы хәсты рәстәг әрцард. Зауырбеджы тыххәй дыууә ныхасы зәгъыны размә уал нә ног скъолайы хабәрттә хәрзцыбырәй радзурон.

Әксәрдәс азы цәрәнбон йеддәмәй йын хъысмет нә саккаг кодта. Фыдыбәстәйи Стыр хәст куы райдыдта, ууыл афәдзәй чысыл фылдәр куы раңыд, уәд, йә сәрмә цы сау мигътә әрәмбырд, уыдан скъолайә «скъолайы хәлд» сарәстой. Хъы-гагән, афтә хуынди бирә азты дәргұры адәмы уарзондәр бәстый-хай, немың әй куы фехәлдтой, уәд.

Бәрәгъуын немың къухмә хәсты дыккаг аз зымәджы ба-хауд. Тыхгәнджытә адәмы зәрдә әппәтү тынгдәр цәмәй скъахтаиккой, ууыл сә бирә хъуыды кәнин нә бахъуыд: фе-хәлдтой, алы хәдзармә дәр рухс кәәй калд, уыңы агъуист. Немыңән фәци къәссайы комылхәңджытә дәр. Хъәубәсты хистәртәй, дам, иу, немың скъола халынвәнд скодтой, уйы куы базыдта, уәд сын афтә зәгъы: «Цәмән әй халут, хъәу уә къухы куы ис, әмбырдтә кәнинмә уын уәддәр бәздән». Уыңы ныхәстә айхъусгәйә нәхи хъәуккаг пъәлициәйаг цәхәртә акалтта: «Халын әй хъәуы, халын! Ардыгәй бирә бардаччытә раңыд!» Әмәй әй фехәлдтой.

Скъола әнәхәлдәй нә хъуыды кәнин. Уәд ма әз хәрзсыв-әллон уыдтән, стәй үәм мах дәрдзәфгомау цардыстәм. Уый-хыгъд «скъолайы хәлд» әппәтү тынгдәр кәй зәрдыл ләууы, уыдоныл мәхи баннымайын мә бон у. Әнәхъән скъолайән әмә хәлд скъолайән әппындәр иумәйагәй ницыуал бazzад, кәд сә бындур әмә сә къултә иу уыдысты, уәддәр. «Хәсты размә» әмә «хәсты фәстә» куыд алыхуызәттә уыдысты, уымәй но-джы тынгдәр хицән кодтой «скъола», әмә «скъолайы хәлд». Кәд скъоламә раст фәндәгтә хуыдтой, ахуырдзаутә сыйл зәрдәхъәлдзәгәй уадысты, уәд скъолайы хәлдмә та сидтыс-ты, галиу, фыдуагдзинадыл сә чи амидин кодта, ахәм фәндәгтә.

Немың мах хъәуы фесты 1942 азы 31-әм октябрәй 25-әм декабрьмә — ома әдәппәт мәй әмә 26 бона. Ирыстоны зәххәй сә куы асырдтой, уәдмә дәр бирә әнхъәлмә кәсын нал ба-хъуыд. Адәм сындағгай сә чемы цәуын райдыдтой. Чи үә хәлд хәдзар аразынмә бавнәлдта, чи үә дзаумайы муртә әмбырд кодта: кәмән сә немың алырдәмыйты фәхастой, кәмән та сыйл

йәхі сыхәтә фәхәлоф кодтой (хъыгагән дзы ахәмтә дәр разында), чи йә фосы агуырда. Әрмәст скъола аразынмә бавналынмә йә нығсничи хаста — уымән уәлдай фылдәр фәрәзтә хъуыд. Уыңы рәстәг скъолайы бынат әрцахста «скъолайы хәлд», «хәлд скъола» нае, фәлә. Ардәм хъәуы алы кәрәттәй әмбырд кодтой ләппутә әмә, хистәрты цур сә тәккә фыдуагдәр йә нығсцы хъуыддагмә нае бахастайд, уый әппәтү фырнымдәр әмә сабырдаәр уәндөнәй кодта. Хъазыдысты къам әмә әхцайә, нае ауәрстор әвзәр дзурыныл. Уәлдайдәр куы фәуалдзәг кодта әмә скъолайы хуссайраг дәргъай-дәргъымә къул хуры тынта куы батавтой, уәд ма-иу әхцайәхъаз-джиты уымәй хуыздәр цы хъуыд! Әхцайә хъазыдысты дыууә хуызы — села әппаргәйә әмә әвзист абази, арәхдәр әрхуы суари къулыл Җәвгәйә. Хурбон-иу селайә әппарджытә дәр къулыл Җәвдҗитыл бафтыдысты. Ахәм рәстәдҗитә скодта, әмә-иу се 'ппәтән бынат куынәуал уыд. Хатгай-иу хуыздәр хъаздҗитыл әрәмбырд сты әмә, дардәй кәсгәйә, әхца къулыл чи ҇авта, уыдоны ҇әсгәмтә нае раиртәстаис. Куыннае уыди дәсны хъаздҗитә! Фәлә әппәтү арәхдәр әмбылдта, әхца къулыл дәсны чи ҇авта әмә ие 'нгуылдзтә даргъдәр кәмән уыдысты, уый. Фыццаг ныңцәвәдҗы әхца кәм әрхауд, уырдәм-иу ныхъхъавын хъуыдис йә ныхмәләууәдҗы. Уый хъуамә ба-цархайдтаид, ие 'хца тәккә хәстәгдәр баппарыныл, уымән әмә ҇әмәй рамбылдтаис, уый тыххәй хъуамә дыууә 'хцайы әхсән уыдиснийә фылдәр дәрдазәг ма уыдаид. Ахәм уавәры та әмбылдта даргъәнгуылдзджын.

Скъолайы хәлды хъазыдысты къамәй дәр. Арәхдәр — хистәртә. Ардәм цыдысты, скъолайы чи нае акуыр кодта, суанг уыдан дәр. Фылдәр хәттыты мах, ома кәстәрты, сә цурмә ҇ауын дәр нае уагътой. Әхцайә хъаздҗитә әмә къамәхъаз-джиты (уыдан дәр әхцайыл хъазыдысты) әхсән-иу быңаутә әмә хъаугъатә дәр рауад, искуы-иу хатт ма-иу сын суанг хылмә дәр асайдта.

Ныйгардҗитә сә сывәлләтти скъолайы хәлдәй тынгдәр ницәмәй хъаҳхъәдтой. Иу дзы-иу иннәмән куы загъта, дәр ләппуы дын скъолайы хәлды федтон, зәгъгә, уәд-иу йә цы-фәндү куист дәр фәуагъта әмә-иу хъәуы астәумә фәцагайд-та. Ахәм заман-иу скъолайы хәлды уәвдҗитәй ләбүрәдҗы фыццагдәр чи ауыдта, уый-иу, кәй мад кәнә фылд уыдаид, уымән хъын-даг әмбарын кәныныл фәци. Уый-иу, кәй зәгъын ай

хъәуы, сәхимә лидзынмә фәцагайдта. Сәхимә сардауынәй чи фәтарст, уыдан дәр-иу әнәбары сә хәдзәрттә баңгуырлтой.

Сқъолайы хәлдмә цәүдҗытә иууылдәр хәлд кәнә та рәхдҗы чи фехәлдзән, ахәмтыл нымад уыдысты. Мах скъолайы хәлдмә цыдыстәм хистәрты фәэмгәйә, цима уыдонмә хәстәгдәр күү ләууыдаиккам, уәд тагъдәр адынджыр уыдаиккам, уыдоны кармә әнцондәрәй баңыдаиккам, уый хуызән. Фылдәр хәттыты-иу мәм хъазыны рад дәр не 'рхауд, стәй нае дынджыртә уадзгә дәр нае кодтой. Ахәм бонтә-иу скодта, әмә нын кәсүны бар дәр кәд нае уыд. Уәддәр-иу скъолайы хәлдәй нае рацыдыштәм. Уым уәвүн наем, цыфәндү ран уәвүнәй дәр хуыздәр каст әмә-иу сиси сәрмә схызтистәм. Дыууәрләм-иу ратәх-батәх кәнүн систем. Уәвгә, уырдәм схизын алчи нае уәндыд, уымән әмә тәссаг уыд рахауынәй. Цыппар-фондз метры бәрзәндән сиси сәр дугъ кәнүнмә алчи йә ныфс нае хаста. Хуыцау хорз, әмә дзы никуы ничи рахауд, фылдбылыз дзы никуы никәуыл әрцид, әрцәуынәй та тәссаг уыд.

Бирә азты фәхаста кәддәрү скъола «скъолайы хәлды» ном. Йә саразынмә къухтә тынг әрәджиау равдәлдисты. Мә хъәууккәгтә, цалынмә скъолайән әндәр бәстыхай агуырлтой, уәдмә дәр фәсивәд дзәгъәл бадт нае кодтой. Ахуыр кодтой Цомайты Дзекатә әмә Дзиботы, стәй ахуыргәндҗытән сәхи хәдзәртты. Иутә та дзы цыдысты не 'рвадәлтү чызг Венерәтәм. Уыдан нае бакомкоммә цардысты әмә йә уымәй зонын. Венерә сын цы ләвәрдта, уый нае зәгъездынән, фәлә сә цима гуырдзиаг әмдзәвгәтә әнәчинигмә кәсгә дзурыныл дәр ахуыр кодта, афтә мәм кәсү... Әз дәр ма дзы мә зәрдил дыууә рәнхъы бадардтон: «Деда гамоши, уай чырыстын ши». Әз сә күйд бахъуыды кодтон, афтәмәй сәм сә фыщаг, ома әңгәг хуызәй, әппиндәр ницыуал и әмә уымә гәсгә, цы амонынц, уый, Гуырдзыстоны әвзаджы дәснитә иууылдәр күү 'рәмбыра уой, уәд дәр нал равзардзысты.

Чызджытә әмә ләппутә иуцасдәр кәйдәр къумытү күү фәрахай-бахай кодтой, уәд скъола байтом Мзокты әфсымәртә — Доци, Дженарадыхъо әмә Гуыргъохты (Беккуызарты Газиты уәллаг фарс) хәдзары. Уый хъәуы дәллаг кәрон, Урслоны былмә хәстәг уыди әмә бирәтәм дзәвгар фәдардәр. Ног скъолайы уыди дыууә агъуысты: иу стырдәр — Доциты хәдзар, иннәйи та — Мзокты Тотырадзы хәдзар, әдәппәт цыппар әви

фондз уаты. Гъе әмә къаддәр агъуысты дыууә уаты царди скъолайы директор Епхиты Зауырбек. Уыдис ын дзы зәххы хай дәр. Зауырбек кәй хәдзары царди, уыдоны тыххәй мә иучысыл бәлвирдәр зәгъын фәнды.

Җәвиттон, Мзокты Тотырадзән уыдис дыууә хойы: Фатъимәт әмә Зориа (Зорычкә). Зорычкә смой кодта нәхи хъәуккаг Әккәлаты Тәтәрхъанмә. Фатъимәт зонгә уыди елхотаг Тотыккаты Муссәимә. Кәрәдзий зәрдәйыуаг әмбәрстый әмә хъуамә сә цард башу кодтаиккой. Уый әфсымәр күы бамбәрста, уәд сә ныхмә систад. Нә хъәуккәгтәй мын иуәй-иутә күйд дзырдтой, афтәмәй йәе 'мбәлттәй кәмәндәр дәттынмә хъавыд. Уыцы хабар Муссәйи хъустыл әрцид әмә сферд кодта чызджы Зилгәмә йә мадырвадәлтә Псхачъәтәм ахәссын. Әмә йә фәнд әххәст дәр скодта.

Әфсымәрән әхсизгон кәм уыдаид уыцы хабар фехъусын әмә йә хойы агурағ Зилгәйи баләууыд, әрмәст йә мастьы фәдым ацәуыны бәстү сферд кодта хинәй раңауын. Чызджы йәхииуыл әрәүүәндүн кодта. Загъта йын: «Цалынмә хабарничима базыдта, уәдмә ацы уавәрәй фервәзыныл бацархай. Нәхимә цом әмә дәз әз әгъдауыл арвитдзынән».

Чызг йе 'фсымәры ныхәстүл дыууә нал загъта, баууәндыди йыл әмә Бәрәгъуынмә ссыди, фәлә дуне ныддәлә-уәлә кодта, әмә хъуыддәгтә бинтон әндәрүрдәм әрзылдысты: Тотырадз йә ныхасән хицау нә разынд. Йә хойы Тотыккатән раттыныл нал сразы. Ныртәккә ацы рәнхъытә күы фыссын, уәд, ома дәс әмә әртиссәдз азы фәстә, хъуыддәгты бәлвирдәзинәдтә зын равзарән сты, фәлә Фатъимәт йә хъысмәтәй ницы райгонд фәзи. Тотырадз әй Муссәйән нал ратдзән, уый күы базыдта, уәд ын цард ад нал кодта әмә йәхи амардта. Күйд дзурынц, афтәмәй йе 'фсымәры дамбацайә. Уәвгә ахәм азурдҗытә дәр ис, Тотырадз, дам, әй йәхәдәг амардта. Ис әндәр зондыл хәст адәмтә дәр, фәлә дзы чи растандәр у, уый, күы зәгъын, уыйбәрц рәстәг раңауыны фәстә зын равзарән у. Кәй кой кәнүн, уыдон әгас нал сты әмә, кәд мә ныхәстәй исты раст нәу, уәд сә мәрдәм хатыр курын. Цы фехъусыстон, уыдәттә фыссын, сә рәстдзинады тыххәй та дзуапп дәттын мә бон нәу.

Фатъимәтты әвирихъяу хабар фехъусыны фәстә Муссәйи уәнг амард, боны рухс ын циндзинад нал хаста, хур әй нал тавта. Йәхицән бирә зәрдәтә цы уарзонәй әвәрдта, уый амар-

ды фәстә йәхәдәг дәр мардәй уәлдай нал уыд. Уйй аңа-уынгә нә уыдысты канд хәстәджытә әмә хиуәттә нә, фәлә әңгәләттә дәр. Зыдтой йә, педтехникумы кәимә ахуыр кодта, йә уыцы әмбәлтә дәр, уәлдайдәр та Дзәхаты Темырхъан. Уйй фыста әмдәвгәтә, йәхәдәг хъуыды кодта музыкә. Муссәйы әрвилбоны уавәр уынгәйә, йә зәрдәйи дуәрттә байғом сты әмә дзы райгуырд, канд әңгәләттә үарзондзинады әңкъарәнтәй конд әмдәвгәйи рәнхъытә нә, фәлә ма зарәджы мелоди дәр. Схуыдта йә «Муссәйы хъарджытә». Горәтмә күы нәма сәфтыдән, уәд дәр уыцы зарәджы кой хъуистон. Мә зәрдым ма дзы дыууә рәнхъы ныры онг дәр дарын:

*Абонай фәстәмә сүсәг үарзондзинад
Макәйуал бадомәд.*

Институт каст фәуыны фәстә «Рәстдзинад»-ы әртә азы бәрц бакуыстаин, афтә редакцийы уыцы зарәджы кой рауд. Хъаныхъуаты Валодя, газеты уәды редактор дәр уым уыд әмә нын Темырхъаны хабәрттә күы радзурид. Мә хъәүккаг әмә, дам, мә ахуыргәнәг уыди. Валодяйы ныхәстәй базыдтон, хәсты фыццаг бонты Муссә хәңгә әфсадмә кәй ацыд әмә фәстәмә кәй нал раздәхт. Ноджы базыдтон, дыууә чызджы йын кәй бazzад. Сә иу Волгограды обләсты цард әмә мын уымә фембәләйни фадат нә фәци, фәлә ссардтон йә хистәр чызг Ленәйи — царди Бесләны нартхоры комбинаты поселочы, әмә йә фәфәрстытә кодтон. Уымәй уәлдай фембәлдән, Темырхъан 1926 — 30 азты ирон педтехникумы кәимә ахуыр кодта, уыцы фысджытимә. Уыдон та уыдысты Мамсыраты Даәбе, Бесаты Тазе, Хъайтыхъты Геор әмә ма ноджыдәр чидәртә. Техникумы литературуон къордән разамынд ләвәрдта Гуриаты Гагуызд.

Темырхъаны чи зыдта, уыдонәй-иу йә кой кәмән ракодтон, уый-иу дзы әнәраппәлгә нә фәци. Даәбе та мын афтә загъята: «Темырхъаны хуызән аив заргә ирон адәймаджы нәма федтон. Уыдис ын, зәрдәйи уидәгтә-иу кәмә базмәләйдисты, ахәм хъәләс».

Ахәм хъәләсәй-иу зарыд, әвәццәгән, Тотыккаты Муссә әмә Мзокты Фатъимәтты әнамонд әмә уыцы-иу рәстәг амондаджын — ахәм диссаджы зарәг кәй фәрцы райгуырли, уый әрмәст әнамонд схонән күыд ис! — үарзондзинады зарәг.

О, әмә не скъола дәр хәсты фәстә уыцы Фатъимәтты хәдзары уыд. Сә хәдзар, күыд дзурынц, афтәмәй уәй акодтой әмә

дзы Бэрэгъуыны бирæ фæлтæртæ бирæ азты дæргы ахуыр кодтой æмæ истой æнæххæст астæуккаг ахуырдзинад. Эз æм мæхæдæг дæр дыууæ æви æртæ азы фæцыдтæн, стæй нæ раивтой дæллаг, стырдæр агъуыстмæ — Доциты хæдзармæ.

Хууыды ма йæ кæнын, уæллаг скъолайы, раstdæр зæгъгæйæ та — скъолайы уæллаг агъуысты куы ахуыр кодтон, нæ хъæуы электрон рухс уæд фæзынди. Мæ нымадмæ гæсгæ уыцы раstæг скуыста Бехъаны электростанцæ æмæ, раздæр ток кæдæм баугътой, уыцы бæстыхæйттæй уыди скъола дæр. Махæй уымæй размæ электрон цырагъ зынæй исчи федтаид æмæ не 'ппæтмæ дæр диссаг каст. Кæд цыфæнды цин кодтам, уæддæр нæ цымыдисазинад къаддæр нæ уыди. Эмæ кæцырдыгæй нæ бафæлвæрдтам электрон телты хъару! Йæ иу тагмæ февналгæйæ куыд цæвы, уый нæ алчи йæхиуыл бавзæрста. Дыууæ телы кæрæдзи-уыл андæвгæйæ цы цæхæр акалынц, уымæ кæсынæй дæр куы бафæстистæм, уæд ноджы дардæр авнæлдтам. Цырæгътæ-иу разылдтам æмæ-иу патроны нæ ручкæтæ стьыстам æмæ-иу пъе-ро цæхæртæй фæйнæрдæм фæтахт. Хуущау хорз, æмæ ручкæйы хъæд æфсæйнагæй нæ уыд, æндæр дæ балгъитæг афтæ...

Мæ зæрдыл ма цы лæууы — зымæгон-иу нæ чернилæдæттæ къласы куы ныууагътам, уæд-иу дзы райсоммæ чернилæ ныс-салд æмæ-иу æй цалынмæ æртайын кодтам, уæдмæ, цæмæй фыстаиккам, уый нæ уыд.

Ноджыдæр ма Муссæ æмæ Фатъимæты тыххæй иу ахæм ха-бар. Радзырдта мын æй нæхи хъæууккаг нудæс æмæ æртиссæдз-аздзыд Годжиты Уырысби. Иу хатт, сæрд йæ тækкæ тæмæны уыдаид, афтæ Берды суадоны был — ис ахæм суадон Бэрэгъуыны Чехойты Бердты акомкоммæ хъæугæрон Куыройыдомнæ хæстæг — кæрдæгыл бадтысты æмæ «Муссæйы хъарджытæ» зарыдисты. Уыцы хабар Фатъимæты хо Зорычкæ куы фехъуыста, уæд тагъд-тагъд хуын арæвдз кодта æмæ йæ фæсивæдæн суадоны былмæ рапаста. Фæндыди йæ, йæ хойы ном ын куы сса-рдатаиккой, уый. Эмæ йын йæ фæндон сæххæст кодтой...

Уæлдæр куыд загътон, афтæмæй Фатъимæтты хæдзары иу хайы царди Епхиты Зауырбæг. Уынджын æмæ каджын нæлгой-маг уыд Зауырбæг. Раstæмбис асæй бæрzonдdæр, ие уæхсчытæ, цас æмбæлд, уымæй чысыл дæлдæр уагъд, дæргъæлвæс цæсгом, цæх-цæхид цæстытæ, йæ сæрыйхъуынтæ цыма æппындæр сай ныкуы уыдисты, уый хуызæн — халас. Скъолайы кæрты-иу арах

ләууыд. Аңдзухдәр «Беломор» бапъерозтә дымдта. Йә иу къах-иу чысыл раздәр әвәрд, афтәмәй-иу иннәуыл әрәңцой кәнгәйә хъуыдыты аныгъуылд. Скъолайән канд дәсны разамынд нә ләвәрдта, фәлә ма уыди, йә предмет — истори хорз чи зыдта әмәй йә скъоладзаутән бауарзын кәнынмә чи араһст, ахәм ахуыргәнәг дәр. Къухәй дәр дәсны уыд. Уарзта зәххы күист. Йә цәхәрадоны цы халсартә зад, ахәмтә ма хъауы исказәмә уыд, уый аңхъәл нә дән. Скъола цалцәт кәнынны күистытә йә къуырцәзәвәнмә никүы батардтой. Алцәуыл дәр-иу батыхст рагацау. Бирә күистыты-иу йәхәдәг ләр архайдта. Йе 'ххуысгәнджытән-иу разамынд йәхәдәг ләвәрдата.

Бирә нә дзырдта, фәлә йә алышы дәр уәз уыди. Йә ныхасән ын аргъ кодтой ахуыргәнәгәй, скъоладзауәй. Мәхи ахуыргәнәг Верайы хуызән Зауырбекәй дәр иу схуист ныхас нә хъуыды кәнын. Скъоладзаутә-иу әй дардмә дәр күы ауыдтой, уәд-иу тәхгә чи кодта, уый йә тәхын фәугъита, хъәрәй ныхас әмәй худгә чи кодта, уыдон та — сә дзурын әмәй худын, афтәмәй-иу әфсәрмхуызәй йә рәэсты баивгъуыдтой. Цыфәнды уазал бон дәр, йә цуры дә худ ма фелвәстаис, уымән уәвән нә уыд. Кәд йә царды фылдәр азтә Бәрәгъуыны арвыста, уәддәр йә ныхасыхъәд нә аивта: дзырдта әрыйдойнәгтү хуызән. Искәмә, чи зоны, әрыйдойнәгтә әндәрхуызон дзурынц, зәтгъгә, күы фехъусой, уәд диссаг фәкәсдзән, фәлә уым диссагәй ницы ис. Аңағайдәр, әрыйдойнәгтән сәхи ныхасыхъәд ис, бәрәгъуынәгтимә ын фемхәецәгәнән нәй, афтәмәй кәрәдзимә тынг әввахс цәрәм, стәй уыдонән дәр сә фылдәр Уәлладжыры комәй рализдәг сты. Аңрийдойнәгтә күидәр зарәгау дзурынц, ныхасы кәрәттә цыдәр әнахуыр цыбыр фәкәнинц. Зауырбек дәр, цы адәмы әхсән схъомыл, уыдонаи ныхасыздәхт нал аивта.

Верайә хъауджыдәр Зауырбегыл арәх әмбәлдтән. Хъауы уәвгәйә-иу әй, зәтгъән ис, әмәй алышатт дәр федтон. Иу хатт та институты сәмбәлдистәм. Кәцы курсы ахуыр кодтон, уый нал хъуыды кәнын, фәлә Зауырбекимә әмбар ныхас кәнынмә мә ныфс кәм бахастон, уым, әвәецәгән, хистәр курсытәй кәңцидәры уыдаин. Зауырбеджы та ахуыргәнджыты, чи зоны, директорты курсытәм сәрвистой әмәй-иу әй алышат дәр федтон. Аң фысым кәм уыдтән, уым мәхицән хәсыл нымадтон Зауырбекән әгасцуай зәтгъын. Дыууиссәдз азмә әввахс цауы уыцы хабарыл әмәй йә дзәбәх нал хъуыды кәнын, фәлә мә

дымы фынджы ағыдауттә кәнын нә бауагъта, афтә мәм кәсі. Цыбыр дзырдәй, әмдзәрәні фәминас кодтам, мә цәсгом ма суанг мә кәддәры директоримә иу сыйқа баназын дәр бахъәцыд. Нә фынг кәронмә күң фәңгәйхәңдә кодта, уәд фәстаг ныхасы бар мән уыд аәмә загътон:

— Цәй уәдә кәй ахордтам, кәй анызтам, уый нын хәлар уәд!

Зауырбек уыңы ныхәстә күң фехъуыста, уәд мын аивәй бамбарын кодта:

— «Кәй ахордтам, кәй анызтам» нә, фәлә «цы ахордтам, цы анызтам».

Уыңы ныхәстә мә цәрәнбонты нал ферох уыдзысты...

Арәх әримысын Сопойты Мухарбеджы. Уый та ахуыры ха-йады сәргъләууәг уыди. Хәрзәрыгонәй хәстмә аңыд әмә, йәкъя ахауд, афтәмәй сыйдәхт. Арифметикә нын ләвәрдта. Цалынмә Мухарбекмә ахуыр кодтон, уәдмә хынцинаг скәнини ныкуы батыхстән, алы хатт дәр-иу әй мәхәдәг бахынцын бафәрәзтон, фәлә Мухарбекәй күң фәхицән дән — уый фәстә нын арифметикә чи ләвәрдта, уый нал хъуыды кәнын — уәдәй фәстәмә иу хынцинаг дәр кәронмә ныкуын скодтон. Чи зоны, Мухарбек афтә дәсны амыдта, әмә уымә гәсгә хынцинәгты зындзинәдтә ницәмә дардтон, чи зоны, фәстәдәр цы хынцинәгтыл әмбәлдтән, уыдон дзәвгар вазыгджын уыдзысты, фәлә, күң зәгъын, Мухарбеджы дуг нымайын иу дугыл, Мухарбеджы фәстә цы рәстәг уыд, уый та әндәр дугыл.

Кәимә ахуыр кодтон, уыдонәй кәмә цавәр зәрдәргъевдзи-над уыд, уый ма кәй зәрдыл ләууы, фәлә дзы нахи Махарбекән — Ханджеты Махарбекән — әмбал кәй на уыд, уый бәлвырд у. Уый әппәт предметтәм дәр әмхуызон хорз арәхст. Йә зәрдыл алцидәр әнционәй дардта. Цы хъуыста, уый дәр-иу йә зәрдыл бадардта, кәсгә-иу цы бакодта, уый та-иу әй әппиндәр ныкуын скодтон ферох. Хъуыды ма кәнын: фәлварәнты рәстәг-иу кәнәе йә хәдфарсмә сбадтән, кәнәе йә хәдразәй. Йә къухфыст әнцион-әвзарән уыд әмә-иу ын йә хынцинәгтә, мә цәст дәр нә 'рыкъуыл-тон, афтәмәй рафыстон. Мәнәй-иу сә рафыста, мә фарсмә бадәг, уымәй та, на разәй чи бадт, уый әмә афтә дардәр...

Фадат аразәг у, зәгъгә, дзәгъәлы на фәзәгъынц. Махар-бек әндәр уавәрты күң хъомыл кодтаид, уәд, чи зоны, әндәр фендергыл аңыдаид, фәлә ын йә гыццыләй фәстәмә йә риуы азаг суләфыны фадат ныкуы фәци. Хәрзсывәллон уыд, афтәмәй йә мад амард.

Раджы райдында Махарбек хәдзары күистытә кәнын. Кәд ма йын хистәр әфсымәртә әмә хотә уыди, уәддәр се 'ппәтәй дәр фыдаңбындыйндарап уыд. Йә фыд Ханджейи фарсмә дзы уымәй әнгомдәрничи әрбаләууыд. Уис кәнае мих кәнынмә цәуу, уәд дәр йә хуыздәр әмбал Махарбек, хъәдуры хъилтәм — уәд дәр... Ахуыр та ма кәд кодта, уый диссаг уыди. Уәвгәиу әй фылдәр хатт ахуыры сәр хъәугә дәр нә кодта. Урочиши цы фехъуиста, уый йын фаг уыд. Хәдзармә күист та фылдәр хатт кәнә урочы кәнә урокәй урочы 'хсән цы уләфты рәстәг уыд, уәд кодта.

Абон дәр мәм диссаг кәсси, Махарбек астәуккаг скъола сызгъәрин майданимә каст кәй нә фәци, уыцы хъуыддаг. Әфсады размә уәлдәр скъоламә бацәуыныл архайгә дәр нә кодта: йә фадәттә нә амыттой, фәлә күи сыйздәхт, уәд хәххон-металлургон институтмә әнтисиджынәй фәлварәнтә радта әмә иуцасдәр ацахуыр кәныны фәстә фәсаууонмә ријата.

Ахуыр фәуыны фәстә дәр йә фадәттә әмә гәнәнтәй пайдагонд не 'рцыд. Әрыдоны бәгәнйы заводы фәкуиста. Иуцасдәрәй фәстәмә йә ахсәнәй хъәрзын райдында. Низ әй ағәр күи тыхсын кодта, уәд йә бинойнагимә мәнмә дәр ссыдисты. Цәмәй йын баххуыс кәнын мә бон уыд?! Мәхинимәр сагъәсси бацыдтән, кәмән әй фенени кәнөн, зәгъүгә, әмә мә зонгә дохтыртәй хуыздәрән равзәрстон Годжыцаты Амырханы. Уый мын мәхи цалдәр хатты зын уавәрәй фервәзын кодта, суанг-ма мын мә тән дәр бахуыдта, әмә дзы ракуирдтон, цәмәй йә фена. Бацыдистәм әм, федта йә, Махарбек ын йә хабәртә бәлвирд күи радзырдта, уәд ын цыдәр хостә рафыста, әнәмәнг сәссар, кәннод дә хъуыддаг хорз нә уыдзән, зәгъүгә. Махарбегән-иу йә ахсән тынг күи рыст, уәд-иу содә анызта әмә-иу ын фенцад. Уыцы хъуыддагмә Амырхан хорз цәстәй нә ракаст. Загъта йын, содә арах нуазын әй хорзмә кәй не 'ркәндзән...

Махарбегитә сәхимә ацыдисты. Амырханмә күи уыдистәм, ууыл бирә рәстәг нәма рацыд, афтә мәм фәхабарчындәуыд, Махарбек, дам, фәзиан...

Хәстәй сахъатәй канд Сопойты Мухарбек не ссыд. Сә къаҳтә ахаудисты Цәллагты Джамботт, Хъантеты Саламан әмә Кобесты Дженардыхъойән. Әнә цонгәй сыйздәхт Гриценко Гришә (хәсты размә ма нә хъәуы әндәр адәмыхәттытәй цардысты Рыбкин Филиппы бинонтә). Әз сә цәмәй хъуыды кәнын, фәлә

куыд дзурынц, афтәмәй знаджы нәмгүйтә фыдәнәны хуызән бакодтой: уәнгхъуагәй ныууагътой нә хъәуы тәккә сәрәндәр әмә цәхәрцәстәр ләппүты. Кобесты Дженардыхъо, мә мады әфсымәр Хосаты Тасолтан — хәстәй нал ссыд — әмә мә мады инна әфсымәр Хәчъассәйи бинойнаг Райкәимә къамы иумә ист сты әмә уыцы дыууә ләппүйи цәхәркалгә цәститәм бакәсүн йәхәдәг диссаг у. Сә риутыл «Ворошиловы топпәй-әхсәджы» риуылдаргә нысантә. Хистәрты ныхәстәм гәсгә ахәм нысан райсын стыр кадыл нымад уыд...

Беккуызарты Гаппо та нын географи ләвәрдта. Уый дәр хәсты архайәг уыд. Йә предмет амонгәйә-иу нын арәх ракодта йә хәстон фәндәгиты кой. Мә зәрдыл ма ләууы, Прибалтикәйи республикәты әрдэз куы ахуыр кодтам, уәд уымы цъымараты йә хәстон әмбәлттимә әд бәхтә цы хъизәмәртә бавзәрстөй, уыцы хабәрттә нын куыд ләмбынәг дзырдта, уый.

Куиннә әрымысон Хуыриаты Минкәйи! Канд ботаникә нын нә ләвәрдта, фәлә ма уыди, цы къласы ахуыр кодтон, уый размонаң дәр. Минкә дәр әндәрхъяуккаг уыд — пысылмон-хъяуккаг. Әппәтү фыццаг нәм фәндәзәм къласы әрбаңыд. Алы ног ахуыргәнәджы хуызән уый дәр йә урок райдыдта номхыгъдәй. Фонд әви әхсәз мыггаджы фәстә мәннәмә дәр әрхәццә. Мә мыггаг бәргә әнәкъуызгәйә бакаст, фәлә мә номмә куы 'рхәццә, уәд ныссүйтә. Алырдыгәй йәм ىалдәрәй мә ном сәзүрдтой, фәлә дзы Минкә иумә дәр нә байхъуиста. Ие 'рфгуытә куыд әнцъылд үйдисты, афтә әнцъылдәй баззадисты. Йә ручкә мә мыггаджы сәрмә афыссынәввонг иуцасдәр афәстият уәвүни фәстә загъта:

— Уый та цавәр «Музәфер» у?! Ардыгәй фәстәмә уыдзынә Мурат!

Иууылдәр ныххудтысты әмә уайтагъд къласы «Мурат», «Мурат» йеддәмә хъус ницүуал ахста.

— Басабыр ут! — нылләг, фәлә әнәмәнг сәххәстгәнгә чи уыд, ахәм хъәләсәй загъта Минкә әмә дарлдәр номхыгъд касти.

Урочи фәстә, әппындәр кәй нә хъуыдтән, уый дәр-иу мәм мә номәй ныххъәр кодта, ме 'цәг ном нә, фәлә мә ног номәй. Раздәр мәхимә дәр худәг каст, цымы мыл әрымысгә ном ныкы сбадзән, афтә 'нхъәлдтон. Әмә фәрәдыйдән. Уыцы ном мыл бәхбадт скодта әмә, цалынмә дәс къласы каст фәдән, уәдмә ме 'ккойә әрхизын нал бакуымдта. Уәвгә ма мәм ныр

дәр мә «хәдәвзәрд» номәй иуәй-иутә сдзурынц, уәлдайдәр, Николаевски кәимә ахуыр кодтон, уыдон. Скъолайы директорәй Цәголты Николай күиста. Ахуыргәнджыты әхсән бәрәг дардта канд йә зонындынәйтәй нә, фәләй йә хәдәфсарм әмәе уәздандынадәй дәр. Йә алы уәнджы алы 'гъдау ис, зәгъгә, кәмәй фәзәгъынц, ахәм ләг уыди. Ныхасы уәз әнкъардан, кәм цы зәгъын хъәуы, уый зыдта әмә-иу, цы загъта, уымән аргъ кәддәриддәр уый тыххәй уыди. Мә ном аивыны зонд мәм, растдәр зәгъгәйә та — ме 'цағ ном фәстәмә мәхиуыл «сәвәрыны» хъуыды мәм, авд қъласы күы фәуд кодтон, уәл дәр уыдис, фәләе директормә баңауынмә мә ныфс нә бахастон әмәе авдазон скъола фәуыны тыххәй әвдисәндар кәйдәр номыл фыст арцыд.

Әртә азы күйд агәпп кодтой, уый зонгә дәр нә бакодтон әмә та кәддәры хуызән — ныр ноджы карзәрәй — мә номы сагъәсы баңытән. Директормә баңауынмә мә ныфс нә бахастон, фәләе ахуыры хайады сәргъләүүәг Филимон Иваны фырт Галичмә баңытән. Күы байрәджы уа, уымәй тарстән, уымән әмәе дыккаг бон аттестаттә хъуамә ләвәрдтаиккөй.

Филимон Иваны фырт уыдис диссаджы хәларзәрдә адәй-маг. Йә предмет — биологи нын ләвәрдта — цима кәрәй-кәронмә әнәрләугәйә дәр радзырдтаид, афтә мәм каст. Тагъд кәй дзырдта, уый тыххәй нә — әнәхъән афәдзы дәргъы йә цы уроктә раттын хъуыд, уыдон әдзәттәйә раттын йә бон уыд, кәд әмәе кәм бахъуыдаиккой, уым.

— Ау, әмәе дыл ныронг дзых нә уыди?! — уыциу рәстәг уайдзәфы хуызән дәр чи уыд әмәе дис дәр кәмә хәңдә кодта, ахәм хъәләсүуагәй мә баффарста Филимон Иваны фырт әмәе уайтагъд ахуыргәнджыты уаты фәмидәг.

Дзәвгар рәстәг нал фәзынд. Күы рацыд, уәл мын, йә мид-былхудт тыххәй уромгәйә, афтә:

— Дә ном күйд хуыйны, загътай? Цу дәхәдәг сын ай зәгъ, — дзуапмә дәр нал башхъәлмә каст, афтәмәй йә ныхас дарддәр кодта ахуыргәнәг. — Иу-фондз минуты фәстәдәр мын ай күы загътаис, уәл ферәджы уыдаид: күйдәр баңытән, афтә аттестат дәуән рафыссынмә хъавыдысты.

Ахуыргәнджыты уатмә күы баңытән, уәл, аттестаттә чи цәттәү кодта, уыдон мәм, ىал уыдысты — уәвгә та къордәй фылдәр уыдысты — уаләй ракастысты. Аттестат фыссынәввонг кәй разы уыд, күйд бамбәрстон, афтәмәй се 'ппәтү хъуыды дәр загъта:

— Аертә азы ахуыр Мураты фәкодтам, аттестат дәтгә та Музаверән әрцыди.

Диссаг цы у, мә ном дзурынмә бирәтә нә арәхстысты. Музавер мә чи хүйдта, уыдан дәр дзәвгар уыдысты. Хъәууон скъолайы мәм Музаверәй дзургәйә бazzад Беккуызарты Гаппо. Мә мадымад мә хүйдта Бузафер, нәхи Алихан та мын мә ном дзурын әппындәр нә базыдта әмә мә хүйдта Мәрзабег. Ныр та мә аттестат дәттәг дәр Музавер куы схуыдта, уәд мәм диссаг нә фәкаст әмә, куыд хуийнын, уый йын гәххәттыл фыссын баҳуыд. Тынг мә фәндыд, мә ном әппынфәстаг раст фыст куы 'рцыдаид, уый әмә әхсәз азы қайдәр номимә фәңғәугәйә тыххәй-фыдәй мә къухы бафтыд. Уәдәй абонмә мә ном аивын никәмәнуал бауагътон, ахәм фәлтәрәнтә та уыдис...

Цыппәрәм курсмә куы бахыздән, уәд ме 'мбәлттимә ацидтән Казахстанмә нәузәххытә кусынмә әмә ىалдәр мәйи уым фестәм. Уымәй размә-иу қәмфәнды куы уыдтән, уәддәр мә ном хүимәтәджы хъуыддәгтәй раст дзурынничи зыдта, фәлә мәм ам иууылдәр мә номәй дзырдтой. Казахәттән та уый уәлдай әхсызгондзинал ләвәрдта, уымән әмә сәхи ләппутил арәх цы ном әвәрдтой, уый ма әндәр адәмы 'хсән дәр қәй ис, уый сәм, иуәй, диссаг каст, иннәмәй та йыл цин кодтой әмә-иу мәм суанг зәронд ләгтә, әппындәр-иу сә куы ницәмән хъуыдтән, уәддәр дардәй дәр ныххъәр кодтой: «Музафер!» Куы-иу сәм ракастән, цы кәнүт, зәгъгә, уәд-иу ныххудтысты әмә та-иу мәм сә къухтә фәтыллтой, цыма-иу афтә зәгъынмә хъавыдысты, тыхсгә ма кән, мах дын ам стәм, зәгъгә...

Филимон Иваны фырты тыххәй ма мын иукъорд ныхасы әнә зәгъгә нәй. Мә фәстә ма скъолайы иуцасдәр бафәстиат, стәй партион куыстмә рацыд. Равзәрстой йә партийы Арыдоны райкомы секретарәй. Кәд ма исты зонын, уәд йәхәдәг мичуриныхъәууккаг уыди. Йе 'фсымәры ләппу (йә номын нал хъуыды кәнүн), әз институты куы ахуыр кодтон, стәй уый фәстә дәр немыщаг әвзаджы ахуыргәнәг уыди.

Партийы райкомы цас акуыста, уый нә хъуыды кәнүн, фәлә йә уый фәстә ىалдәр әмә сәсәз азы нал федтон. Иу бол мә күсән уаты бадтән (уәд мә куысты бынат Леоновы уынджы фыщәгәм уәладззыдҗы уыди). Иу заман рудзынгәй ракастән әмә Филимон Иваны фырты куы ауынин. Кәд ыл азтә дзәвгар

рацыд, уәедәр йә тагъд цыдыл нә сыстырзәрдә әмә уыцы цырдомау кәдәмдәр фәцәйуад. Із уынгмә разгъордтон әмә йәм дзурын:

— Филимон Иваны фырт, Филимон Иваны фырт!

Уый әваст фәләууыд әмә мәм сагъдауәй кәсгәйә бazzад. Йә цурмә куы бацыдтән, уәд ын салам радтон. Нал мә базыдта, уый бамбәрстон әмә йын мәхи амонын.

— Николаевски әз дә ахуыргәнинағ уыдтән...

Йә цәститә арах тъәбәртгәнаг уыдис, фәлә уыцы уысм цима сә тъәбәртт ноджы фәтынгдәр, афтә мәм фәкаст әмә мын әңгахуызәй куы зәгъид:

— Да, мәнмә гәсгә, рәдигә кәныс, мәнән урссәр ахуыргәнинағтә нә уыдис.

Цалдәр хабары йын куы радзырдтон, уәд мә уайтәккә дәр архуыды кодта әмә раджыйы цаутә мысыныл фестәм. Мә хотә кәмыты сты, уымәй мә фарста. Йә бирә скъоладзаутәй цәмәдәр гәсгә әппәты фыццаг әримысыди Малиты Василий (уәд ай Васойә ничима зыдта). Бәрәг уыд, йә фенени ай кәй фәндыйд, уый әмә йын зәрдә бавәрдтон йә фәндон Васомә фәхәццә кәнынәй. Йә адрис мын радта әмә йә цасдәры фәстәе Васомә бабәрәг кодтам...

Йә зианы хабар ын хъусгә фәкодтон, фәлә мын мә кәддәры ахуыргәнәгән фәстаг фәндарастан зәгъыны фадат нә фәци әмә дзы мәрдәм хатыр курын...

Хосаты Денис, мә мадырвад, цалдәр азы хәсты фәци. Куы ссыд, уәд йә риуәй цы хәрзиуджытә әрттывта, уыдоны сызгъәрин цәхәр ма абор дәр мә цәстүл уайы. Денис әфсәддон фәтк йә зәрдәмә афтә хәстәг айста, әмә әфсадәй рацәугәйә йә дардәры цард сбаста әфсәддон хъуыддагимә: ләвәрдта нын физкультура әмә хәстон хъуыддаг. Дугъы-иу куы уадыстәм, уәд нын-иу рагацау, кәуылты тәхдзыстәм, уыцы фәндаг бәлвырд бацамыдта: «Куылдәр Хапсәты Цәлыкты цурмә бахаеццә уат, афтә дәләрдәм фәзилдзыстут, Аләджыхъоты Федорәты раз галиуырдәм фәцагайдзыстут әмә Хъуппеты Чепеты рәзты скъоламә уә ных сараздзыстут».

Дугътән-иу, нәхәдәг куы згъордтам, уәд дәр әмә-иу әндәр кълас куы згъордта, уәд дәр сә тәккә диссагдәр уыди йә фәстаг цыппәрәм хай, ома комкоммә ахуыргәнәджы размә чи хуыдта, уыцы фәндаг. Уым-иу рабәрәг сты, разәй чи фәци, уыдон дәр, фәсте чи баззад, уыдон дәр.

Физкультурағы уроктә хәрзыстәм хатт үеддәмә иууылләр сыйдәг уәлдәфы кодтам. Скъолайы кәрты уыди турник, хәрдмәбырән бәндәнтә фидаргонд кәуыл уыд, ахәм дыууә бәрзонд быңауыл әвәрд рельс, волейболәй әмә баскетболәй хъазән фәстә, гимнастикон ңәгтә. Цыбыр дзырдәй, хъәууон уавәрты саразән цәмәндәридәр уыди, уыдонәй хъуаг ницәмәй уыдыстәм. Бирә адәм-иу әрәмбырд — уәлдайдәр фәсурокты — скъолайы кәртмә. Хъазысты-иу алыхуызон спортивон хъәзтитәй, сә арәхстдинад әвдистой турникил зилинәй. Мәнән мә бон мәхицәй раппәлын ницәмәй уыди, уымән әмә, кәйдәр загъдау, уәд дәр нырәй рәвдзәр никәцы хъуыдагмә уытән. Фәлә цәмә бакастаин, уйй дзы уыдис. Зәгъәм, Беккуызарты Валогкә-иу волейболәй хъазгәйә, пуртийә йәхі уәлдәр куы фехста әмә-иу әй уырдыгмә йә тых-йә бонәй куы ныщавта, уәд-иу әй йә ныхмәләуәг, цалынмә пуртийы тъәпп зәххыл фәңыд әмә йә риг не скалд, уәдмә уынгә дәр нал акодта. Ноджы диссагдәр уыдысты турникил зилджытә. Иуәй-иутә-иу сә арәхстдинад әвдистой рәтты әххуысәй. Мыйяг, сә къухтә куы феуәгъд уой әмә сәхи куы ныщәвой, уымәй тәрсгәйә-иу рәтты әххуысәй сәхи турникмә цонджы хъултәм бабастой әмә-иу афтәмәй алыхуызон зылдтытә кодтой. Фәлә, рон кәй нә хъуыд, ахәмтә дәр уыдис. Әз дзы мә зәрдыл бадардтон Әккәлаты Габолайы. (Бирә азты дәргъы паддзахадон әдасдзинады комитеты фәкуыста. Дәлбул-къоны цины запасы ацыди). Әрәджы йә къуылыхәй ңәугә куы федтон, уәд мә цәститыл нә баууәндыйтән, кәдәрләр цәхәрәст ләппу низән афтә әртасын куыд бакуымдта, зәгъгә, мәхинмәр дисы баңыдтән. Уәвгә та дзы диссагәй ницы ис. Дәс әмә әртиссәдз азы кәуыл фәңәуы, уыдонәй чи къуылых вәйиы, чи цы. Азтә әмә низтән сә куист әнәкәнгә нәй.

Уәлдәр Габола мә цәститыл цәхәрәст — уәвгә йә цәститыл цәхәр ныр дәр нәма 'рмынәг — әмә саусәрәй уайы. Турникмә-иу куы сәппи кодта, уәд-иу цалынмә адәмы йәхимә әркәсын кодта, уәдмә не 'рхыzt.

Мәнмә дзы әспаты диссагдәр йә «солнце» кастис. Әнә рәттәй турникил хәңгәйә зилин-иу куы райдыдта, уәд-иу адәймаг цин дәр кодта — ахәм әвзыгъдзинад әвдисәгмә кәсисин әхсизгөн кәмән нә уыдаид! — әмә тәрсгә дәр — йә къухтә куы феуәгъд уыдаиккой, уәд йәхі хүймәтәджы цәфтә къуыл куы феуәгъд уыдаиккой, уәд йәхі хүймәтәджы цәфтә нә ныккодтаид. Фәлә Габолайыл, цәмәй йын тарстысты, уйй

никуы 'рцыд. Айтухадәр-иу турникәй әрхызт уәлахиздауа ўй. Кәд-иу тынг бафәлләд, уәддәр әй әddәmә никуы равдыста.

Спортивон фәзы мыл бирә сахаттә аивгъуыдта. Кәм-иу урокты фәстә нәхимә нә батагъд кодтон, кәм та-иу хәринаң ахәрыны фәстә нәхицәй уырдәм атындыдан. Хъазыдыстәм-иу футболәй, волейболәй, баскетболәй. Пурти-иу нәм әппындәр куы нә уыди, уәддәр кәрәдзимә әмгәртә әмә әрдхәрдатә куыд фәтырның, афтә иу ранмә тырныдтам. Цәрәнбонты кәй никуыуал ферох кәндзынән, ахәм цау дәр мыл ам әрцыди..

Уыцы изәр дәр та футболәй хъазыдыстәм. Нә ныхмәләуджытән хәрдү кодтам әмә иууылдәр уыцы зәрдиагәй архайдатам, цәмәй пурти бакъуырәм әмә хыгъд сәмхуызон уа, ууыл, фәлә нә фәндәй ницы уади. Ноджы ма мәм иу заман, цыма тәрхонгәнәг хәрам бакодта, афтә дәр фәкаст әмә фырмәстәй, фыццагдәр мә дзыхы цы фыдынд ныхас абадт, уый сдзырдтон. Уыцы рәстәг мә рәсты әрбацәйцид Хъуппеты Алихан. Уый та цавәр әевзаджы хатт у, зәгъгә, мәм куы сдзырдта, уәд фырәфсәрмәй зәххы скъуыды куы ныххаудаин, уый дәр мә фәндыд, фәлә байрәджы. Алихан мәнәй әртә къласы уәлдәр ахуыр кодта әмә, хистәры цур мәхі ахәм әнәгъда-уәй кәй равдыстон, уый мын мә астәуыстәг асаста. Иуцасдәр мә бынатәй фезмәлүнхъом нал уыдтән, мә цәсгом артау күйдә сыгъди, уый әнәбавналгәйә дәр әнкъардтон. Алихан ўе 'мбәлттимә скъолайы кәртәй ахызт, уәддәр ма әз цавдураләууыдтән әмә хъуыды кодтон, мәхі барәй цы уавәры баш-пәрстон, ууыл.

Цыфәндү хъәдгом дәр рәстәг байгас кәны, зәгъгә, фәзәгъынц, фәлә уыцы әмбисонд мәнән ницы баххуыс кодта. Уый нә, фәлә ма цалдәр боны фәстә мә цәфмә цәхх дәр фәхәццә. Зындыонд куыд у, афтәмәй фәскомцәдиси рәнхъытәм цыппәрдәсаздыдәй истой, әз та сഫәнд кодтон әртында саздыдәй бацәуын. Уый тыххәй мә азтәм афәдз бафтыйдтон әмә мә гәххәттитә баләвәрдтон. Амбырдмә, кай зәгъын ай хъәуы, мәнмә дәр фәдзырдтой, әмә әрбацыйдатан. ^{Аз} фәлә дзы Алиханы куы федтон, уәд мә зәнгтә адон сты. ^{Аз} йә рәсты цәуын дәр нал уәндыдтән, ам та әппәты къуын-дәгдәр ран мә размә фәци. Фәстәмә цәуән мын кай ^{нал} уыд, уый зыдтон, әмә, Алиханмә кәцәй нә зындаин, мәхимә гәсгә ахәм ран сбадтән.

Аэмбырда райдытта. Райдыттой гэххэттытэм кэсүн. Ийн си-
стин кэнынц, фарстатæй юм дэттынц, рекомендацитæй ийн чи
радта, уыдонæй дэр чидæртæй радзуры. Цас фылдæр рæстæг цæуы,
уийбæрц тынгдæр тыхсын, мæ уд æрдуйæ нарæгдæр сси. Исли
куы систид æмæ куы зæгъид, абор уал æгъгæд у, иннæты та
æндæр хатт райсдзыстæм, зæгъгæ, уий дэр мæ фæндыд. Кæд,
мийаг, Алихан уыцы аэмбырдмæ исты æфсонæй нал æрбацæуид.

Цалынмæ уыцы хъуыдитæ кодтон, уæдмæ сæрдариуæггæнæг
мæ мыггаг сдзырдта... Мæ мидбынаты фестъæлфыдтæн. Мæ
фарсмæ бадæг мæ æрбасхуыста, уæлæмæ сист, зæгъгæ. Слæу-
уыдтæн. Иннæты хуызæн мæ курдиат бакастысты. Аэмбырды
архайджыты базонгæ кодтой мæ царды хабæрттимæ.

— Рекомендаци ийн чи радта, уыдонæй исчи исты зæгъдзæн?
— бафарста сæрдариуæггæнæг.

Алихан йæ бынаты базмæлгæйæ сдзырдта:

— Кæд æмбæлы, уæд æз дыууæ ныхасы зæгъдзынæн...

Зæхх мæ быны сдыууæрдæм. Кæм дæн, уымæн ницыуал
æмбæрстон. Алиханы ныхæстæ дард кæцæйдæр хъуысæгау мæ
хъустыл уадысты, фæлæ, цы амыдтой, уий не 'мбæрстон. Аппын-
фæстаг мæм дзы цы бахъардта, уыдон уыдисты:

— Фæлæ хаттæй-хатт æвзæр дзыхæй дэр сдзуры...

Цыма, зæххон дунеимæ цы лыстæг тагæй баст уыдтæн, уий
фескъуыди æмæ æбæрæг ран ауыгдæй аззадтæн, уийай фæдæн.
Дардæр цы дзырдтой, уымæн ницыуал æмбæрстон. Ныхæстæ
иууылдæр хъуыстон, фæлæ сæ цыма æндæр æвзагыл дзырдæ-
уыд, уий хуызæн мæ хъусты иуфæрсты æцæгæлон мыртæ
кæдæмдæр згъордтой.

— Сбад! — æрбасхуыста та мæ фарсмæбадæг.

Цалынмæ мын мæ хæдоны дыс æривæзта, уæдмæ мæ цы домд-
та, уий нæ бамбæрстон æмæ æрæджиау æрбадтæн. Мæ ныхы
хид рахъардта, фæлæ йæ асæрфын нæ уæндыдтæн. Аæдæмæ
рацыдтæн æмæ мæ риуы дзаг сыгдæг уæлдæф сулæфыны фæстæ
чысылгай ме 'муд цæуын райдыттон. Нæхимæ хъæугæрæтты
ссыдтæн. Нæ хайы кæрон кауы рæбын дзуццæджы æрбадтæн
æмæ, аэмбырды цы ныхæстæ кодтой, уыдоны мидисыл хъуыды
кæннын райдыттон. Мæхи цæуыл хæрон, ахæмæй дзы ницы уий-
ас уыди. Иууылдæр мæ æппæлыдисты. Суанг ма Алихан дæр.
Хорз ахуыр кæны, загъта. Дзæбæх лæппу у, загъта, фæлæ, дам,
хаттæй-хатт æвзæр дзыхæй сдзуры. Exx, уыцы «фæлæ» ма дзы
куы нæ уыдаид, уæд, æвæдза, цы тынг хъал уыдаин. Фæскомцæ-

дисмæ мæ райстой. Ме 'мгæртты разæй, афон мын нæма уыл, афтæмæй. Уæвгæ æгæр раджы цин кодтон. Сæйрагдæр фæскæмцæдисы райком уыл. Аæцæг ист мæ хъуамæ уым ракодтаиккой, билет мын раттаиккой...

Аерхæцæ уыцы бон дæр. Райстой мæ фæскомцæдисы райкомы, радтой мын билет. Фæстæмæ, цал уыдыстæм, уалæй здæхтыстæм хъæлдзæгæй. Цыма Хъарсы фидар кæй басастам, уый тыххæй æвдисæндартæ нæ дзыппыты уыдысты, уый хуызæн. Мæ билетмæ цал æмæ цал хатты æркастæн, фылдæр — сусæгæй. Уæддæр ын йæ уындæй не 'фæстæн. Цыдæр тых мын лæвæрдата. Цыма, цы уыдтæн, уымæй бирæ хистæр фæдæн, мæ зонд фæфылдæр, мæ асыл бафтыд, афтæ мæм каст. Исты æфсонæй-иу мæхи фæсте фæурæдтон, мæ билет-иу фелвæстон æмæ та-иу æм æркастæн...

Алихан мæнæй æртæ азы хистæр йеддæмæ нæу. Нæ дыууæйсæртæ дæр халас адардтой, фæлæ ма мæ хъæуккагæй аbon дæр æфсæрмы кæнын. Кæддæр йæ цуры мæ дзыхæй æнæфсарм ны-хас кæй сирвæзт, уый тыххæй дзы къæмдзæстыг дæн...

V

Мæ фыд хæсты куы нæ бæззадаид, уæд æй цы хуыдтаин, уый аbon дæр нæ зонын. Мæ мад нын æй «папæ»-йæ амыдта, æмæ йæ мах дæр фæсауонмæ афтæ хуыдтам. Уæвгæ мæнæн дæр æмæ мæ кæстæр xo Райæйæн дæр цæй «папæ» уыди, хъуыды дæр æй куы нæ кæнæм, уæд? Дибæханимæ та кæрæдзийы уынгæ дæр никуы фæкодтой. Мæ фыд хæстмæ куы ацыд, мæ кæстæр xo уымæй фондз мæйы фæстæдæр райгуырд. Мæ фыдæй иу писмо йеддæмæ нæ райстам. Уый дæр хæстæн йæ тækкæ рай-дайæны. Афтæмæй, мæ папæ, чызг ын райгуырд æви лæппу, уый нæ базонгæйæ мæрдтæм бацыд. Уæдæ Дибæхан йæ фыды кæй никуы федта, ууыл та дзурын дæр нæ хъæуы. Лермонтов Михаилы рæнхъытæ мæ зæрдyl æрлæууысты:

Несчастная судьба отца и сына:

*Жить розно и в разлуке умереть.**

Кæд ахæм хъысмæт æнамонд уыди — æнамонд кæй уыл, уый та дызæрдиггаг нæу — уæд мæ фыд æмæ хойы хъысмæт ноджы æнамондæрыл нымайнааг у.

* Фыд æмæ фыртæн уыдис æнамонд хъысмæт:

Фæйнæ раны цæргæйæ фæйнæ раны амарлысты.

(Дæлрæнхъон тæлмац)

Кәд цыфәнды уыди, уәddәр нын нә фыд «папәйә» баззад, нә мадмә та — йә фәлмән къухты рәвдыйд кәмән бавзәрстам, — йә номәй дзырдатам.

Аәппәт хъәүән нә зонын, фәлә нә сыхы фылдәр сә ный-йарджытәм махау сә номәй дзырдтой. Мәнмә гәсгә папәтә әмә мамәтә, нанатә әмә бабатә, дзыццатә әмә бәппүты хабар зын равзарән у. Зәгъәм, нә мадымад Лезийи дзыцца хуыдтам. Нә мады хистәр хо Евдинкәмә та йә цот дзыццайә дзырдтой, сә мадымадмә та — йе 'цәг номәй.

Нәхи сыхыл куы дзурәм, уәд дзы иу фәтк бәрәг раиртасән нәй. Хъантеты Геор әмә Лазигкайы сә цот хоныңц папә әмә мамә, Дзасохты Лади әмә Олгәмә дзырдтой сәхи нәмттәй. Ревазты Сафонка әмә Винерәмә — баба әмә мамәйә, сә фыдымад Маринәмә — нанайә. Нәхи Аксо әмә Чабәханы сә фырт Хадзыби хуыдта Чабәхан әмә папә, йә фыдымад Хәмисиаты та — дыдта, нәхи Адзыртт әмә Лезайы сә фырт Тасолтан хуыдта бәппү әмә Леза. Куыд уынәм, афтәмәй, куыд ныййарджытәм, афтә уыдоны ныййарджытәм дәр алы бинонтә алы нәмттәй дзырдтой әмә дзурынц. Кәйдәр загъдау, ном фәкәсыны тыххәй у әмә дә уарzon адәймагмә цы номәй дзурай, уый, цы цәстәй йәм кәсис, уый әвдисәг нәу. Уәвгә, әргом дзургәйә, әз мә мадмә йә номәй куы нә дзырдтаин, фәлә йә «дзыцца», «мамә» кәнә әндәр исты номәй куы хуыдтаин, уәд, йә ныййарәдҗы йәхи номәй чи хоны, уыдоныл, чи зоны, дис кодтаин, цыма сә сыхәгты ус у, уый хуызән әм йә номәй куыд дзуры, зәгъгә. Уә фарн бирә уәд, фәлә мәм мә ләппутәй исчи мә номәй куы сдзуры — дзургә та мәм скәны әппәтә кәстәр Ацәмәз, уый дәр хъазгәйә — уәд мын хъыг вәййы, йә зәрдә мәм мә номәй сдзурын куыд батардата, зәгъгә. Фәлә, әвәццәгән, алцыдәр ахуырәй у, әмә дуне иннәрдәм куы афәлдәхтаид, уәддәр мә мадмә «мамә» дәр никуы сдзырдтаин әмә «дзыцца» дәр.

Мады тыххәй дзургәйә, арәх Астафьев Викторы ныхәстә әримысын. Кәддәр ай иу журналы уацхәссәг бафарста, Шукшин Василиимә, дам, лымән нә уыдтә. «Йемә фембәлдтитә кодтон, — загъта фыссәг, — фынджы уәлхъус дәр бадтыстәм, фәлә уый, әмбәлттә уыдыштәм, зәгъыны фаг нәу. Уәвгә, уый кәмәндәртү әгәр дәр ма уыдаид. Йә ингәны уәлхъус ын бирә хәләрттә фәзынд. Ез Шукшины тыххәй никуы ныф-фысадзынән. Стәй мә мады тыххәй. Уыдон мән сты әмә хъуа-

мә мемә баззайой. Мә мады чысылтә йеддәмә нә хъуыды кәнин... Уәд мыл аәрмәстдәр авд азы цыд. Цы кадавар нывтә дзы мә зәрдым бадардтон, уыдон гәххәттыл никуы баууәндәзинән. Дә зәрдәйән адджын цы у, йә рәбинаңдәр къуымы кәй аәмбәхсис, уый гәххәтмә куы рахәссай, уәд цыдәр хъуаг фәвәййы».

Әмбарын Викторы. Жууәндүн ын йә ныхәстыл. Цыма Тючев Федоры ныхәсты мидис райхәлдта, афтә мәм кәсү. Уый та афтә фыста: «Мысль изреченная есть ложь».

Тынг арф нынвәлдта поэт. Цыппар цыбыр дзырды фәрцы йын бантыст, бирә ныхәстәй дәр әнцион зәгъән чи нәу, ахәм хъуыды зәгъын. Кәддәр йә ныхмә радзырдта Евтушенко Евгений. Ацы рәнхъы ныхмә ныффыста әнәхъән статья. Ныффыссән алкәй ныхмә дәр ис, стәй быцәу кәнин дәр аинн нәу. Аәрмәст хъуамә дә фысты исты хатдзәгмә әрцәуай, дә быцәуы фәрцы рәстдзинад сбәрәг уа. Евтушенко та йә фысты цы хатдзәгмә әрцыд, уый мәнг бындурыл әнцайы, йә быцәуы фәрцы та рәстдзинад не сбәрәг.

Зын фыссән у мады тыххәй. Астафьев дәр аәм уымән зивәт кәнен. Стәй ма ам ноджыдәр иу хабар ис. Виктор сидзәрәй хәрzsабийә баззад. Йә мады йын дон куы аласта, уәд ыл авд азы йеддәмә нә цыд. Чи зоны, цы цалдәр фәлмәвәрд нывы дзы йә цәстүл уайы, уыдон искаемән куы радзура кәнә сә куы ныффысса, уәд ын афтә адджын нал уыдзысты, цалдәр аәмә әртиссәдз азы йә мид-зәрдәмә әхсызгонәй кәмә каст, йә мадимә баст уыцы адджын цаутә йәм әндәрхуызонай куы разыной, уымәй тәрсү.

Стәй, мә мады тыххәй никуы ныффысдзынән, зәгъгә, зәгъы, фәлә, уацхәссәгимә ныхас кәнгәйә, бафиппайдта: «Далә уым, фәлмы фәстә, ардыгәй иу фындаес километры дардәр, ис ^{МЕ} райгуыраен хъәу Овсянкә. Уым райгуырдән, уым бацытән скъо- ламә. Уымәй чысыл ацырдәмдәр, Шалунины Гал кәй хонынц, уыцы къардиуы цур әртын фыццәгәм азы мә мады ссардтой доны...»

Мады тыххәй зын фыссән у, фәлә уәлдәр...

Уырыссагау мә мад Верә фыста, фәлә йә адәм иууыл ^{дәр} Веринкә хуыдтой. Райгуырди 1906 азы Дәйыхъәуы. Дәйыхъәу бәрзонд ран әввәрд ис. Иу хатт аәм Хъантеты Мишәимә газик машинәйыл Әрхонуылты ссәуынмә хъавыдыстәм. Уымәй разме

ахәм фәндәгтыл никуы аңытән. Нә машина-иу әемхәрд ссәүә-ны куы фәүәләмә кодта, уәд-иу әй фәфәлдәхынмә бирәе нал хъуыд. Иу тәссаг ранәй куы аирвәзтыстәм, уәд-иу мәхинымәр загытон, ныр фәндаг фәхуыздәр уыдзән, зәгъгә, фәлә та-иу, әңцондәр ратулән кәңәй уыд, ахәм ранмә схәццә стәм. Гәнән нал уыд, әмә фәстәмә раздәхтыстәм.

Уәддәр Дәйыхъәумә иу хатт баftyтдән...

Цыппәрдәс әмә ссәдз азы рацыд уәдәй. Хъодзаты Әхсаримә сферәнд кодтам дәргвәтин балцы аңауын. Райдытам әй Заманхъуләй. Нә фысым уыди Гусалты Барис. Уыцы рәстәг Заманхъулы ахуыргәнәгәй куыста. Уырдыгәй нә фәндаг адартам Кәсәг-Балхъармә. Әхсары мад әмә фыд Мыртазаты цардысты әмә уым дәр иу әхсәв фестәм. Нә иннәе фысымтә уыдысты Хосаты Тәтәрхъантә. Цардысты, мә мад кәм райгүрд, әмә, Хосатә кәңәй рацыдысты, уыцы хъәу — Дәйыхъәуы. Мызурыбын скъолайы дәллаг фарс, Әрыдоны сәрты цы хид ис, ууыл рахиз фарсмә бахызтыстәм әмә Бады комы фәхәрдмә кодтам. Уәд дзы машинәвәндаг нә уыд әмә нә фистәгәй цәуын бахъуыд. Фәндаджы уазәг нәхи бакодтам әмә нә, иу сахат дәр әххәст нәма рацыд, афтә хъәумә схәццә кодта. Хъәу, зәгъгә, ма дзы нымадәй ىалдәр хәдзары царди. Әз уымәй размә фехъуыстон мә хъәуккаг, мә сиахс Хъантеты Буца уырдәм кәй балыгъд әмә, хъәуы фыццагдәр кәуыл амбәлдән, уый дзы бафарстон.

— Буцатә? — мәхи фәрсынмә мын фәци, әххуысмә кәмә фәдзырдтон, уыцы әртындәс-цыппәрдәсаздзыд ләппу. — Әз ىә ләппу дән.

Иә мад Женя дәр әмә Буца дәр сәхимә куы нә разындысты, уәд нын ләппу Дәйыхъәумә фәндаг бацамыдта, әмә дарддәр нә фәндаг дардтам.

Буцайы ләппуйы ныхәстәм гәсгә нә бирәе цәуын нә хъуыд. Иу бәрзондрагъмә нын бацамыдта, уый сәрты куы ахизат, уәд, дам, уәм Дәйыхъәу разындиндән. Ацы къахвәндагыл цәут әмә, дам, нә фәрәдидзыстут.

Мах къахвәндагыл бәргәе цыдыстәм, фәлә, әвәццәгән, фәрәдидзыстәм. Авдәнау цыдыстәм, әрмәст хәццә никуыләм кодтам. Рагъ дәр фәсте аzzад, уәддәр нәм хъәу нә разында. Иу афон бахәццә стәм, кәддәр хъәу чи уыдаид, фәлә ныр хәдзары бындурутә йеддәмә кәм ницыуал бazzад, ахәм ранмә. Иу сисы рәбынәй суадон калд. Уый цур нәхи әрфистәг код-

там, дон банызтам, нә фәллад суагътам әмә та иу къахвәндагыл бафтыдыстәм. Иуцалдәр раны ма бафиппайдатам хәдзары әрдәгхәлд систә. Фәстәдәр күйд базыдатам, афтәмәй, дон кәм бандызтам әмә нә фәллад кәм суагътам, уый уыди Цъус, Ревазтә кәм цардысты, уыцы хъәуы бынат.

Цъусәй нә цы къахвәндаг рахуыдта, уымән мәләт макуы уәд — аеппынәфәстаг нә Дәйыхъәумә уый әрхәццә кодта. Уыцы къахвәндагыл нә бафтыдыстәм, зәгъгә, уәд зын зәгъян уыд, мә мадырвадәлты дуар цафон бахостаиккам, уый. Фәлә, куы зәгъын, уыцы къахвәндаджы фәрцы изәрдалынгты Хосаты Тәтәрхъанты дуармә ләууыдыстәм.

Тәтәрхъаны уымәй размә дәр хорз зыдтон. Йә хо Ханысиат нә хъәуккаг Хъуппеты Гәтцийы ус уыд, әмә-иу әй арах абәрәг кодта. Әдзухдәр-иу, дыууә бәхы ифтыгъд кәм уыд, ахәм бричкәйи цыди әмә-иу арах йә фәндаг махыл ракодта. Бәрзонд, къабазджын ләг уыди Тәтәрхъан. Азтә йыл кәд бирә цыд, уәддәр йә бакаст цәсты ахадыдта. Әнәисты ләвәрттә бакәнгә нын-иу никуы фәци. Сом мын куы радта, уый мә никуы ферох уыздән.

Уәд дәр та Бәрәгъуыны уыди. Иннах хәттыты хуызән та мах дәр абәрәг кодта. Мә мадән-иу уазәджы әрбаләудәй әхсыз-гондәр ницы уыд (уагәры ма йә къух куы амыдтаид, йә рәбынәй исты райсыныл йә зәрдә куы дардтаид!): хур ыл-иу ракаст, йә цәсгомәй-иу цин асурын нал куымдта. Цыма йәм бирә истытә уыд, уый хуызән-иу, кәцәй цы радава, ууыл сси. Уәлдай амонда-джындәр та-иу йәхи хуыдта, йә цәгатәй-иу әм исчи куы фәзынд, уәд. Сидзәргәс кәй у, уый-иу дзы әрбайрох, йәхи-иу иунәг нал хуыдта, арвы цъәх-иу йә сәрмә стырәй-стырдәр кодта.

Куыннах та бацин кодтаид уәд дәр Тәтәрхъаныл! Уайтагъд фынг арәвдз әмә хо әмә әфсымәрән зәрдиаг ныхас бацайдагъ. Тәтәрхъан әмә мә мад цас хәстәг әрвад уыдисты, уый нә зонын, фәлә, Хосатә чысыл мыггаг кәй сты, уый зәрдым даргәйә, хъуыдыгәнән ис: әввахс уыдисты, стәй канд уыдон нә, фәлә уыцы мыггаг хәссәг адәм иууылдәр...

Тәтәрхъан фынгәй сыйстал, әмә иууылдәр кәртмә йә фәдыл раңыдыстәм. Уынджы йәм йә дыууә бәхы бричкәйи ифтыгъдәй әнхъәлмә кастысты. Хәрзбон зәгъыны рәстәг куы раләууыд, уәд мәм Тәтәрхъан уәле бинмә мидбылхудгәйә әркаст, йә армытъәпәнәй мын мә сәр бауыгъта әмә йә дзыпп сгарынма фәци. Әз бамбәрстон, цыдәр дәттынмә мын кәй хъавы, уый, әмә фырәфсәрмәй мә цәстәнгас әндәрүрдәм аздәхтон.

— Айс! — мæ хъустыл ауадысты Тæтæрхъаны ныхæстæ.
Æз æм скастæн æмæ йæ къухы ауыдтон дзыхъхъынног æхца.

— Айс, дæхицæн дзы тетрад балхæндзынæ.

Уыцы æфсæрмытæгæнгæйæ йæм мæ къух бадардтон.

Цалынмæ Тæтæрхъаны бричкæ тигы аууон фæци, уæдмæ ме 'хçамæ æркæсын næ бауæндыдтæн. Фæстæдæр куыд рабæрæг, афтæмæй разынд æнæхъæн сом. Уымæй та балхæнæн уыд иу næ, фæлæ цалдæр тетрады. Стæй хымæтæджы сом дæр næ уыди: дзыхъхъынног. Ныртækкæ дæр ма мæм афтæ кæссы, цыма йыл æппæты фыццаг Тæтæрхъаны къух андзæвд. Дзæвгар рæстæг æм бавналын мæ цæст næ уарзта. Æфснайдæй йæ дардтон, цыма мæм цас фылдæр рæстæг лæууыдаид, уыйас йæ бæрçыл æфтыдаид, уый хуызæн.

Бирæ хæттыты æримысыдтæн Тæтæрхъаны уыцы лæвар. Уымæ, мæ зæрдyl цал хатты æрлæууы, уал хатты мын æрхæссы циндзинад, сног мын вæййынц мæ сабионтæ, Тæтæрхъан та мæ разы æппæт дунейи хъæздыгдзинæдты хицауы хуызæнæй разыны. Уыцы цау мæ суанг æмдзæвгæ ныффыссынмæ дæр сразæн-гард кодта. Кæй зæгъын æй хъæуы, ссардтон дзы, адзалы бонмæ дæр сæрыстыр кæмæй уыдзынæн, йæ рæдаудзинадæн та бирæ æмбæлтæ кæмæн не ссардзынæн, мæ мады уыцы æфсымæр Хосаты Тæтæрхъаны рухс ном:

*Æхца мын батыхти зæрины,
Æнхъæвзта денджизау мæ цин...
Кæд нал и сомы кад дæр мины,
Уæдлæр мæнæн дæс сом у мин.*

Ацы рæнхъытæ ныффыстон 1991 азы 14 декабры, Тæтæрхъан мын сом куы радта, ууыл бирæ дæсгай азтæ куы рацыд, уæд.

Нал и Тæтæрхъан. Рухсаг уæд. Æз дзы мæхи мæрдтæм хæсджыныл нымайын. Хæсджыныл æмæ аххосджыныл. Хæсджыныл — бирæ хорздзинæдтæ дзы кæй зонын, уый тыххæй. Аххосджыныл та... Уæвгæ уый тыххæй — æндæр ран...

Тæтæрхъаны ус Гисга фæндзайæм азты амард. Хъантеты чызг уыд. Веринкæ, Гисга æмæ Тæтæрхъаны æфсымæр Хæмæтхъан иумæ къамы ист дæр сты. Хæмæтхъан ирон дарæсы астæуæй бады, Веринкæ æмæ Гисга йæ фæйнæфарс лæууынц.

О, æмæ Тæтæрхъан уыцы рæстæг сæхимæ næ разынд, фæлæ нæм йæ фырт Чермен æмæ уый бинойнаг Зойæ(Гогиан) хорз çæстæй ракастысты. Нæ фысымтæй мæ зæрдyl тынгдæр ахæм дыууæ хъуыддаджы бадардтон.

Æксæвæрыл фысымтимæ кæræдзийæн нæ хабæрттæ куы фæдзырдатам, уæд нын чындз уат бакодта. Æнæнхъæлæджы æвдисæн уыдтæн, сылгоймаг бандоныл куыд алæууыд æмæ дурын пецы уæхскæй сыгъдæг хуыссæнгæрзтæ куыд райста, уымæн. Уымæй размæ дæр хъуыстон — хохы уа, быдыры — кæцыфæнды хъæуы алы хæдзары дæр уазæгæн йæ сыгъдæг хуыссæнтæ æфснайдæй кæй фæлæууынц æмæ куы бахъæуынц, уæд сæ цæттæйæ кæй райсынц. Ныр уыцы ныв мæхи цæстæй куы федтон, уæд мæ ноджы тынгдæр бауырныдта, нæ фыдæлтæ уазæг сбуц кæннынæй сыгъдæгдзинад къаддæр кадыл кæй нæ нымадтой...

Замманай хурбон скодта. Хæхты цъуппытаэм цыма мин хуры уыциумæ æрбакастысты, уый хуызæн цъитийæ, хъæдæй, кærдæгæй æмæрттывд кодтой. Æхсаримæ кæртмæ рацыдыстæм, æмæ, нæ алыварс цы диссаджы æрдз уыд, уымæ кæсынæй нал æфсæстыстæм. Адæймаг улæфыд йæ риуыздагæй. Йæ хъуыдтыæ уыдисты сыгъдæгдзинад, æнусондзинад æмæ фарныл. Цалынмæ нæ алчи йæхи хъуыдты ахæсты уыди, уæдмæ хæдзары æфсин суадонæй æрбацæйыздæхт, йæ къухы бедрайы дзаг дон, афтæмæй. Уый йæ дыууæаздзыд лæппу Солтанбег куы ауыдта, уæд йæ размæ батахт æмæ йæ мады къухæй бедра исыныл ныллæууыд. Мадæн æндæр гæнæн нал уыд æмæ бедра зæххыл æрæвæрдта. Лæппу йыл йæ дыууæ къухæй ныххæцыд æмæ йæ тых-йæ бонæй архайы зæххæй фæхицæн кæнныныл. Мад æм дзуры, уæззау у, æмæ йæ не сфæраздзынæ, зæгъгæ. Лæппу уыцы ныххæстæ айхъусгæйæ йæ фæстаг тыхтæ æрбамбырд кодта, æмæ бедра зæххæй фæхицæн. Фæстæмæ йæ куы 'рçäйæвæрдта, уæд фækъул, æмæ йæ къахыл уазал дон æркалд. Лæппу ныккуыдта, æмæ йæ цæссыгтæ фемæхстысты...

Дисы мæ бафтыдта мæ мады гыццыл æрвад. Йæхицæй дыу-
уæйыйас донæй дзаг бедра зæххæй куы иста, уæд дзы иу сым
дæр нæ райхъуыст, фæлæ доны цалдæр æртахы тыххæй йæ кæ-
уын нал баурæдта...

Уæдæй ардæм Чермены фырты нал федтон. Фæсаууонмæ йын
йæ хабæрттæ хъусын. Ус ракуырдта, цот дæр ын ис.

Иунæг хатт йеддæмæ кæм никуы уыдтæн æмæ иунæг æхсæв
йеддæмæ кæм никуы бафысым кодтон, уыцы хъæуы мæ мад
фæцард æхсæрдæс азы. Стæй Бæрæгъуынмæ ралыгъдысты. Уæдмæ
йæ фыд Садуллæ амард æмæ цыппарæй (Евдинкæ чындзы, йæ
фыд ма æгас куы уыд, уæд ацыд), Веринкæ сæ хистæр, афтæмæй
сæ мад Лезийы æвджид бæззадысты. Мæ мадымад Хлойты чызг

уыди, Цомайты хәрәфырт. Цыппар әфсымәры иу хо. Цәгатәй хъәздыг бәргә уыди, фәлә иу хъәүәй иннәмә хәдзар зын дарән у. Мә мадымад-иу мын дзырдта, йә цот схәссыныл ңы фыдаべеттә фәкодта, уыцы хабәрттә. Йә хистәр фырт Хәчъассә гыцыл ләппүйә хъәдмә куы ацыд, уәд әм куыд әнхъәлмә каст, хъәуы бынмә-иу йә размә куыд ныццыд...

Мә мадәй фыдәр сидзәр бонтә бавзәрста мә фыд. Йә мад Мария (Хъәрлжынон) ацы әнусәй нудәс азы куы рацыд, уәд амард. Йә усгур фырт Гәстәентийы амарды фәстә бирә нал ацарад. Мә фыдыфыд Елдзарыхъо йә скъәфгә ракодта. Куы йә фәцәйхастой, уәд, дам, йе скъәфджыты бафарста: «Кәдәм мә хәссут, уый ма мын уәддәр зәгъүт». Ростовмә, зәгъгә, Ыын дзуапп радтой. Комы иуцасдәр куы суадысты, уәд Мария куыннә базыдтаид фәндәгтә әмәе сын афтә: «Ай ىавәр Ростов у, Бадыхъәумә куы цәут, уәд?»

Мә зәрдыл әндәр скъәфты хабар әрбаләууыд. Ацы әнусы дыккаг әмбисы райдайәни әрцид хъуыддаг. Скъәфәг ацы хатт дәр не 'рвадәлты ләппу уыди. Цы чызджы аскъәфта, уый йә куы бафарста, кәдәм мә хәссис, зәгъгә, уәд ын дзуапп радта: «Сталинабадмә». Бадыхъәуы йә бәхәй куы 'рәгрәвтой әмәе чызг, кәм ис, уый куы базыдта, уәд ын ләппу мидбылты худгәйә загъята: «Йе «Сталин» фәндагыл ахауд. «Бад» ма дзы баззад».

Мә фыдыхо Оляйы ныхәстәм гәсгә йә мадән сывәллон гуырди цыппар азәй цыппар азмә. Кәд уыцы ныхәстә растсты, уәд мә фыды райгуырды азмә гәсгә сбәрәг кәнән ис, йе 'фсымәртә әмә хотә кәд райгуырдысты, уый дәр. Мә фыд йә гәххәттәтәм гәсгә уыди 1904 азы гуырд. Йә хистәр әфсымәр 1900-әм азы кәй райгуырдаид, уый әнцон бауырнән у, уымән әмә, дам, усгур ләппүйә амард. Цима хос кәрдгәйә стәвд, афтәмәй зәххыл бафынай әмә уый фәстә уәззаяу низәй фәрүнчын, ахәм ныхәстә мә хъусыл әрцид.

Мә фыды кәстәр хо Маня (ставдуртаг Хъантеты Микъалайы бинойнаг уыд, хәстү размә амард, әртә чызджы әмәйин ләппу баззад, Микъала та хәстәй нал ссыд), уыд 1908 азы гуырд, Асләнбег (хәстү рәстәдҗы фесәфт) — 1912, Оля (әрыйдойнаг, Цомайты Акканы бинойнаг) — 1916 азы гуырд.

Мә фыд Бәрәгъуынмә куы ралыгъд, уәд ма йә фыд дәр әгас уыд Суанг ма Ыын әртыккаг ус дәр (Чехойтәй) әрхастой. Йә дыккаг наэ фәрәстмә, әмә йә мә фыд йә цәгатыл сәмбәлын қодта. Бирә нал ацарад Елдзарыхъо. Уайтагъудәр амард әмә мә

фыд йæ кæстæртæн уыди мады бæсты дæр æмæ фыды бæсты лæр.

Сидзæртæй æппæты фылдæр æфхæрд байяæфта Оля. Йæ мадæй куы фæхицæн, уæд ыл фылдæр-фылдæр цыдаид æртæ азы. Уыцы карæнæй фыщаг иу фыдыусы къухмæ бахауд, стæй — иннæ. Зын бамбарæн нæу, «йæ ракд дæр ысхуистæй, йæ рæвдыд дæр — над» кæмæн уыд, уыцы дыууæ мадæй цас рæвдыд байяæфтаид, уый. Äппæты фыдæбонджындæр та уыди мæ фыд. Кæд хотæ æмæ æфсымæрты хистæр уыди, уæддæр мадæй раджы фæхицæн: цыдис ыл æдæппæт фындаæс азы. Фыд йæхи дарынхъом дæр нал уыд, афтæ Сосыгкойы уæхсчытыл æрæнцадысты бинонты мæт æмæ хæдзары сагъæс. Äвæццæгæн, се'ппæты æгуыдзæгтæй нæ уыд, æндæр агуыридураШай амад хæдзар нæ сарæстаид.

Мæ мад æмæ мæ фыд сæ цард кæд байу кодтой, уыцы аз сбæлвырд кæннын мæ бон нæ баци, фæлæ сæ дыууæ дæр мæ райгуырды размæ бирæ цæссыгтæ калгæ дæр кæй фæкодтой æмæ ныхъуыргæ дæр кæй акодтой, уый æппæт хъæубæстæ дæр хорз зонынц. Äнхъæллæн, Толстой Лев загъта: иу фырт фырт нæу, дыууæ фырты — фырты æмбис, æртæ фырты — уый дын фырт! Äртæ фырты райгуырди мæ мад æмæ мæ фыдæн дæр фæд-фæдыл. Толстойы хъуыдымæ гæсгæ уыдон иу фыртыл нымад хъуамæ уыдаиккой, фæлæ Уæллагмæ æндæр фæндтæ уыди. Иуæн дæр дзы цæрын нæ бантыст. Дыууæйыл дзы æртыгай азтæ цыд, иуыл — фондз, афтæмæй кæугæйæ ныууагътой сæ ныйгарджыты. Зын бамбарæн нæу, ие'ртæ хъæбулы мæрдæй цыбыр рæстæгмæ (дыууæйæ иу къуырийыл амардысты) йæ къухтæ йæ дæлæрмтты чи акодта, уыцы мад æмæ фыды уавæр. Уæвгæ уыцы рæстæджы йæ чызджытæй æмæ лæппутæй чи бавдæлон, уыдон иу æмæ дыууæ нæ уыдисты. Уæддæр дзы махæй уæззаудæр цæфтæ никæуыл æруад. Хæдзары дзаг сывæллæттæй иуы хъæр дæр мауал хъуысæд! Дæ комы-комдзæгтæй кæй хастай, уыдоны хъæлæс æмбойны бамыр уæд.

Адæймаджы фæрстæ фидар куы нæ уаиккой, Хуыцауæй йын цыдæр тыхдæттæг куы нæ уаид, уæд куыд хъуамæ бафæразид ахæм уæззау цæфтæн?! Куыд хъуамæ схæссид йæ дзыхмæ хой-раг æмæ ма йæм куыд разынид йæ комдзаг аныхъуырыны фаг хъару? Цавæр тых ма йын ратты цæрыны ныфс, кæй ныфсæй цард, уыдоныл æдзардæй боны рухс куы баталынг, уæд?!

Уыдзæн ма.

ДЖУСОЙТЫ Марат

БОНТАЕ АСАДЫНЦ

* * *

Сәлфынәг. Бонтә асадынц,
Ағомыг хох нымәхст.
Фәлахс зәрдәйы саудалынг
Аргом нымудзы ڈәст.

Ашпәт зәрдәңтәәх зонгә у,
Ағъуыз, нымәг, әнад.
Фәззыгон дымгә-дондзәкъул —
Быгъдәг уәзгуытыл зад...

Архүым әндәргтә, аууэттә
Ләгыл тыхсынц уәззау.
Хәдзарон, царды катәйттә
Кәннынц ырист зәрдә сау.

Амбәхст — уәлләрвтә тар фәлмәй,
Ләзәрд у дуне, тутт.
Куынна фәкәна афтәмәй
Уәд bonaсадән уд.

Нындзыг и хъәу әдзәрәгәй,
Тәккә цыма хъәууат,
Йә уәлхәдзәртты фәздәгәй
Зыны, кай дзы и цард.

Цы ма зыны, цы хәрзтә дәм?..
Цы сын загъдәуа, уас!
Куы таса къух әмдзәвгәтәм,
Уәд нәу фыдохәй тас.

РАГБОНТАË

О, цал рацыди афонтæ
Мæ фæллад удыл, цал!
Мæ худгæ хуртæ — рагбонтæ,
Уæ рухсæн нæй æмбал.

Хæрзфынтæ æмæ аргъæуттæ
Уыдыстут, кæд æрмæст?
Бæгъæввадæй уæ къахвæдтæ
Куы нал ары мæ цæст.

Мæ цины сонт цæдисонтæ —
Фыдуаг лæшпутæ, хъал,
Фæхастой уæ фæдисбонтæ,
Чи дард у, чи та — нал.

Цæй царддомд дæ, цæй рагон дæ,
Куыд дæ ныздыхта цард.
Мæ цæстырухс — мæ рагбонтæ,
Цæй арф ыстут, цæй дард!

Мæ рагбонтæ — мæ рог фынтæ,
Мæ аргъæуттæ — аæцæг.
Мæ царды иннæ афонтæ —
Дзæгъæйлаг æмæ мæнг.

* * *

Рагвæззæг. Бадынц æнтъыснаæг бонтæ,
Саудараæгау та сæ фæлыст, сæ кондæй.
Хæхтæ сæ рæбынтæм мигъæй æмбæрзт.
Арвы рухс хъары мæрдты рухсау мигъæй.
Растæндæр, у цыма тар хъæдæн ихæн,
Къуылдымыл уыйау нæ хъæусæр ныргъæвст.

Райсомæй хас хæссы, изæр — сæлфынæг.
Сгарæгау тары цы кæсис æдзынæг,
Тарфы ныгъуылдæй цы ныввæйис джих?
Хъæд дæр йæхимæ ныхъхъуыста æргъæвстæй.

Сурын хуыңауы дзæгъæлы мæ цæстæй
Рæстæджы фæлм æмæ фæззæджы мигъ.

Къул сыйфæр цъыфмæ уæззау сыг æппары.
Уыңы зæрдиаг цы агурыс тары, —
Рæстæгæн раджы æрцыдис ныгæд.
Æртæхы зæххæн йæ цъæх фæлыст руайы.
Рұхс bonaу цæстытыл арах цы уайы, —
Удæн йæ рæбын хæзнийайу æвæрд.

Талынг æдзæм уынджы бацайдагъ уарын,
Бæстæ фæдæлдон æнттыснæг мæйдары,
Рæстæг та ахсты æмгъуыдау ныддаргъ.
Уазал къæвдайы сыг фæрссаг æрахсы.
Сау сынтау зæрдæ уæззау уаргъ фæхæссы, —
Раджы кæддæр мын цы уыди зынаргъ.

ÆРÆГВÆЗЗÆГ

Уаз фæстаг хъæрмттæ. Хур. Цъæхвæлм.
Фæрв фæстаг сыйфæ донмæ згъалы.
Хъæугæроны быгъдæг æдзæм
Рохст зæрдæмæ æнкъард æвналы.

Уый мæ удыл æртæфст фæллад,
Хуры хъарммæ уæззаухауд — уæнгтæ.
Скодта мæгуырты фæззæг — рад,
Рох мæнæй та дзæвгар куыстæгтæ.

Абон уыдон дымды фæуæнт,
Нæу сын мурдæр тæссаг фæуынæй.
Ныр æндæр у фæллойаг кæд,
Ахæм бонтæ куы нал уа, уымæй.

Цыма райсом зымæгон карз
Скæндæн уайтагъд кæрон æппæтæн.
Уый æнæсæрфат кодтоң хардз
Æрдзы раХд бонтæ, цард æнæхъæн.

Нәй фәндөнхорз, сәнттәй цард нәй.
 Ис быгъдәг атагъа мә разы.
 Доны хъәрәй, бәгъиңәг фәрвәй,
 Хуры хъармәй иттәг дән разы.

Әмә уый дәр ләгән аәгъгъәд,
 Цыма удән фәлыгъыд йә фәллад.
 Уыд әмбисонд мә сәрмә хъәд,
 Ныр йә сәфт фәлыштыл әрәнкъард.

* * *

Ныссәх-сәх кодтой сау мәрыл къәвдатә,
 Ныггуыпп кодта нә хүссәртты цъәх нәуу.
 Тыппыр къалиуыл рахәцыд къуыпратә...
 Мә зәрдыл та әрләууын кодтой дәу.

Кәддәр, аңхъәлдән, уды рыст әрсабыр,
 Йә рыг дәр нал ис ивгъуыдән, йә кой.
 Кәңәй зоныс тәригъәд әмә хатыр,
 Цыфәндионаң рәстәг, әмә рәхой.

Фәлтау рәхой, цәйнәфәлтау мә дурау
 Фәкәнай уазал, дурзәрдә, къуырма.
 Мә зәрдәйи кәддәр әрпәрдтә хурау
 Әмә йә рухс нә бамынәг нырма.

Тыхсын та ног, мә фәллад уд әрсатәг,
 Раст ахәм ын ысчындауыди хин:
 Зәронд ахстон куы бацахсы зәрватыкк,
 Куыд ыл фәкәнен сонт сывәллон цин!

* * *

Уад фәхәссы сый сыйтәртә саузымыл,
 Схойы салд зәххы риуыл мәрзгә.
 Әз мә зәрдә нәма сивтон уарзыныл,
 Уый нә бамбәрзән рәстәджы згә.

Адард азты йә зәлланг дә хъәләсән,
 Фәлм дә цәсгомыл тауы йә хыз.
 Мән дә зәрдәмә афтә цы җелвасы?
 У мә ныхыл, әвәеццәгән, фыст.

Аз мæ нывыл хæрзиуæгау разы дæн
 Амæ уаргъæн фæразын мæ уарзт,
 Уæд хъысмæтæн йæ разы, йæ карзы дær
 Нæу мæ зæрдæ фæстаг бонмæ саст.

Цард-цæрæнбонты ахæм ныфс мæм кæм уа,
 Уым мæ фидар æууæндын фæнды:
 Рæстæг зæрдæ быныстæрд куы бакæна,
 Цудын гъеуæддæр ма баком — ды.

Сау зæхх алæзæрд, ахъæбæр баруади,
 Уый йын бакуыста тымыгъ — мæрзæг.
 Ехх, мæныл дæр дæрзæгæй куы æруади,
 Зæрдæ риуы нæ сивта æцæг.

* * *

Лæхъир мигътæ ныллаæг æрбырынц фæхстыл,
 Сæхи лæмарынц. Къуырфытæ — дæлдон.
 Хуырджын донбылтæ мæнг æмæ хæрд ысты,
 Йæ хæлæсыздаг дард уынæргъы ком.
 Нæудзар дæлвæсты ивылд дон ныссæста,
 Ныздыхтытæ сты фæрвытæ быnton,
 Ныссыхырна и залмы сыф нымæхстай...
 Къæртт фæцис арв, уæд уый зæгътай, ныггом.
 Ахсæрдзæнтау нæ тæдзынджытæ хауынц,
 Сыгъдæг æртæхтæ чъизи цæдтыл кафынц.
 Ныннæрсти хуым, лæхъир хыссæйау — зæхх.
 Фæлмæцыдæй мæ хъус æддæмæ дарын.
 Ныууагътой уал лæпъа цъиутæ сæ зарын.
 Андæр зæл нæй — цæллахъхъ æмæ сæх-сæх.

* * *

Тæгæлтæ хаудта арв,
 Кæд зæххæн кодта бустæ.
 Тæрккъæвдайы сæх-сæх,
 Цæугæдæтты нæрын
 Хæхбæстæ арыдтой,
 Къуырма сæ кодтой хъустæ.
 Антyst кæраæф дæттæн
 Хуырджын бывтæ хæрын.

Чыртәй бәрzonд былтыл
 Імбырдтә кодтой адәм.
 Тәнәг цәугәдонәй та
 Чи уыди әнхъәл,
 Ёмә уәззау къәйдурәй
 Рог пуртияу хъаздзән,
 Цыма йын уыд әнусон
 Ставд тәрс та къәцәл.

Рог хаста абухгә
 Къуыргә уылән фәэгъәртә,
 Ёрхафтой ләсәнтә,
 Тәссар фәхстән сә цъәх.
 Тылдтой дзәвгар фенәг
 Зәронд ләгтә сә сәртә:
 — Ләджы тәригъәдтәй
 Сыгъдәг кәд кәнү зәхх...

Фәскъәвда бирә ма
 Фәнәрыдысты кәмттә.
 Фыдсыгән знаггад кәнүн
 Цас бантысти, цас!
 Фәласта уәзгуытән
 Сә быраettә — сә хъәнтә.
 Нә удты чъизитимә
 Баззад махән тас.

* * *

Фынәй зәхмә дары йә дзагъыр цәст мәй,
 Ёвзистфәлыст — бәстә, әңцой халәг най...
 Нә хохәй, быдырай
 Фәхъуысы әнусты ағуышпәг уынәр,
 Уый рагон наerton ләджы аууон-әндәрг
 Фәзыны әмымрай.

Мигъ бады йә уоны. Нә рауд үә фәнд,
 Хуыцауы тәрхонәй на фәци әвәд:
 Ёдзуҳдәр — фәдисы.
 Фәлтәрәй фәлтәрмә — әмдзу кәнү, балц,
 Йә тохвәлтәрд къухәй на уадзы цыргъ арц,
 Фыдвәдәй на хизы.

Нæ зæрдæйыл бафты мæрдырох, фыдох,
Нæ фækæны ивгъуыд фæстагæтты рох:

Йæ зæппадзы тарфæй

Куы расты, ныссæтты мæрдты къæй Сослан,
Ныуадзы Батырадз йæ зæбадæн ран,

Æрхизы уæларвæй.

Æвзист фæлмы уайы нæртон барæг — саг,
Цæппузыр-æртæхтæ фækæнынц зæлланг

Æрфæнæн йæ фæдтыл.

Æрттивы нæм тарæй Сырдоны цæссыг,
Æнусты тышпыртæ — æнæсысгæ хъыг

Æмбæхсы йæ фæндыр.

Æмбæхсы æнусты йæ риуы нæ зæхх.
Цæхæркалгæ дугтæ, Хуыцауы фыдæх

Бæзджын фæлм æмбæрзы.

Æрхуымæй дзы расты æнæңцой æндæрг,
Йæ хъæстæ, йæ бæстæ æркæны бæрæг.

Нæ фидæн цы 'мбæхсы?..

РИФТАГ

Ис арвы бынмæ рагон хæхтыл уаргъ:
Æгасæй дæр гыпцыл Ирыстон — рифтаг.

Æйиæфта дугтæ, рæстæджытæ ивта,
Кæмæй нæ хаста арвæрæтты къах.

Кæддæр уыдис Æрфæныл дæр æдсаргъ.

Уыдисты дзаг йæ нарст дзækъултæ мифтæй.
Бæркад, æхсарæй, фарнай уыдис ифтонг,

Æмæй йын кодтой дауджытæ дæр аргъ.

Ныр та тæбækкæй хæхтыл у æфтыд,
Мæгуыргуры хызыны лæг цы ссардзæн.

Чылдымырдыгæй сафтид ис бынтон.

Дзæвгар хæссынц фыдлæг æмæ фыдбон

Æмæ сæ ницы баззайдзæн æвыйд,

Æгасæй дæр уæд къæхты бынмæ хаудзæн.

* * *

... Ныңцәвон зәххыл уәд мә худ,
Ашшәтәй сфаелмәңүд мә уд.

Ысбадтән даргъ къахәй тъәпән,
Уәеддәр ма хорз, әмә фәлмән

Уыд кәрдәг фәскъулы рәбын.
Әваст сырддонцъиуы ләппын

Мә размә рапаудта. Фәдис...
Мә арм ын асырдта йә рис.

Йә хъыг мын абырста мә хъыг.
Мә худән адағътон йә рыг...

* * *

Хуыщауәй у разы, хуыздәр у уәеддәр
Мәгүүргүры хайә — мәгүүры къәбәр.

Хуыздәр у, уәдәмә, дә сәрәй йә ахс:
Хуыснаәггаджы басәй хәрзаддәр — дә кас.

Куыдфәнды йә барай: ашшәтәй хуыздәр, —
Дә къәбәры койә куы нә рисса сәр.

* * *

Дәу цы домы...

Нигер

Цы мә домы?
Хәйрәг йә зонәг.
Цәмәдәр әнхъәлмә кәсүн,
Мыйаг кәд йә тарцъәхмә бонән,
Уәд рудзынджы уый дәр фәзынд.

Уәларвәй, ләзәрд уды тарфәй,
Цъәх фәздәгәй, зыхъхъыртәй... Нәй,
Нә цәуы мә тухитәм арфә, —
Кәд рацәрын иу уысм фәрнәй.

Кәй күистәй, кәй туджы әрфыстәй,
 Кәй зәрдәйә арфә хәссой,
 Үйй ма фенәд, макуы, әлгъыстау
 Бәлиццаг, зәрдәелгъәд әңцой.

Тәхуды, кәй судзы, кәй домы,
 Кәй мары йәз зәрдәйы арт.
 Әнәуый та алчидәр зоны,
 Кәй бадомдзән алкәй дәр цард.

ДЫУУӘ РАДЗЫРДЫ ЛӘДЖЫ НОМ

A

сәхмәт йә галуәрдон уәлхъәдәй хүс бәләсты лыггәтәй цъупдзаг бакодта әмә сә фәтән гәрзәй фидар бабаста. Цәмәй сын уырдгуыты әмә цәхгәр фәзиләнты акәлынәй ма тәрса, уый тыххәй ма сә гәрчызыдухәнәй дәр сыздыхта. Цыма йе уәхсчытәй уәззау уаргъ ахаудта, уыйайын фенцион и. Йә зәрды уыди әвәстиатәй галты сифтындзын әмә рухсәй йә хәдзарыл сәмбаһын, фәлә йә нырма хуры тынта сыйфәрты 'хсәнты уәлиауәй әндәвтой, әмә йә фәнд аивта.

«Кәдәм дзы тагъд кәнын? Мә изәр хъәумә куы ныххәссон, уәд — хорз. Бәләсты бын уал аууоны мә фәллад суадзон, стәй рәстәг цәуы әмә фарн йемә хәссы», — загъта йәхзицән әмә цъәх кәрдәгыл әрхуыссыди. Йе стыр дәрзәг күхтәй йә сәры бын бакодта әмә йә цәститәе әрәхгәдта. Зәххы сатәг йә тәвд буары, әвдадзы хосау, куыд ахәли и, уый әхсизгонәй банкъардта, әмә мәргъты зәрдәскъәфән цъыбар-цъыбурмә, әвәлмас сывәллонау, тарф фынәй аци.

— Цы әнәмәтхуыз у. Цыма йә уарзон усы фарсмә хуыссы...

— Разәй йәм цы 'нхъәлмә кәсси, уый нә зоны...

Асәхмәтмәе 'нәуын он әвзагыл әрбай-хъуысти цалдәр ныхасы, әмә зәрдәбынәй ныккәрзыдта. Йә уdxæсdжытә та йәм

кәцәй фәзындысты, цымә? Сә талынг уымәл ныккәндүй иә чысыл фәтухәнәй мардтой, фыны та ма иәм цы сагъуыдысты? Иә цәнгтыл ын хъәддых күн 'рхәцынц аәмә иә зындоны артмә күн сдарынц, уәд сәй иәхи атонын нал фәфәразы аәмә иә хиды мәңгәе райхъал вәйи. Ацы хатт аәм сә хъәләстә мәләтү 'рромәй хъуысынц. Кәд фынәй нал у, мыйяг..

Уыцы тасафтауәг хъуыды иын иә хуыссәг фәлидзын кодта. Ноджы ма кәйдәр къахы цәфәй иә фарс срысти, аәмә иә бафхә-рајджы хурхмә фәләбүрүнәввонгәй фестади, фәлә иә цуры гәрзиф-тонг бардҗыты 'рдонг күн ауыдта, уәд ие уәнгтә әрзыгъәлдысты.

— Гъей, тутсәр ирон, фынәй кәнис, на?! — уәлбәхәй иәм мәстәймарән мидбылхудтимә уырыссагау әрдзырдта иәхи карән саузачье фидәрттәарәт ләг.

— Абонсарәй къуыппиты, дзыхъыты фәзылдтән, ме 'ккойы уәззау сугтә фәхастон аәмә уал, зәгъын, иучысыл мә фәллад сүадзон, стәй хъәуырда ахәцдзынән, — цима иын ие 'фхәрән әлхыскъ ныхас нә бамбәрста, уыйау ын әрдхорды хъәләсәй дзуапп радта Асәхмәт. «Хъәуырда ахәцдзынән» та ма дзы әнәмәтхуызәй фәкодта ие 'нәхуынд уазаджы зондахаст аәмә зәрдәйи уаг бамбарыны тыххәй.

— Хъәуырда, зәгъыс? — былысчыиләй иыл баҳудти бар-дҗыты раздәуәг.

— О.

— Аәмә дәм күнд кәсү, дә фәнд дә къухы бафтдзәни? — иә дәлгоммә ныхас фәирдәр кодта ләг, аәмә хъәддзау иәхи-мидәг батыхсти. Иә уавәр хорз кәй нәу, уый бамбәрста, фәлә иә мидкатай иә цәсгомыл нә равдыста.

— Хуыцауән зынгәнән ницы и, табу иәхицән.

Ие 'мдзурәджы сабыр хиуылхәст ныхасмә хъусгәйә, ләг әрбамәстү и аәмә иә рәхуистәмхиц хъәләсәй афарста:

— Дә фидиссаг Хуыцауы номимә күн ныммәлай, уымәй нә тәрсүс?

— Күн ницы уә хъыгдарын, уәд цәмән хъуамә ныммәлон?

— Фәлмәен уайдзәфимә иыл иәхи бафәдзәхста Асәхмәт.

— Аәрмәстдәр ирон кәй дә, уый тыххәй! Цас къаддәр уат, уый-

— хуыздәр! Иу дәр уә күн нал бazzай, уәд та — бынтон хорз!

— Зәхх стыр күн у, не 'ппәтән дәр дзы цәрыны фадәттә күн ис, уәд ыл әнәхъуаджы кәрәдзи цы тонәм?

— Мах бирәе хъәуы, стәй нә не знәгты фарсмә цәрын нә Фәнди!

— Сыхаг әмә ныйгарәг әвзаргәйә не сты. Хуыңау дын кәй саккаг кодта, уымың җәрын фәраз.

— Адон иууылдәр нә фыдаелты зәххытә сты, әмә ахъуитты ут ардыгәй, науәд уә иугай-дыгай мардзыстәм, кәм уыл хәст кәнәм, уым!

«Дәүән уыңы әдышлы зонд дә сәрә чи бауагъта, уйй дәләмә ныххауәд! — ралгыиста Асәхмәт әмә йә сәр башкыуиста. — Цы мәрдтаг сты, Хуыңау хатырае? Топпы хъәр йеддәмә нициавәр әвзаг әмбарынц...»

Хъәддзау җәсты зуләй йә уәрдонмә бакасты, әмә йә дыу-уәхстон уым — нал. Аивәй йә ронбастмә әрәвнәлдәтә әмә дзы карды фистоны бәсты афтид хуымпышырыл фәхәст и.

«Үйй дын къәрцхъус цуанон, гъе. Цуанон нә, фәлә къуырмагарк. Иудадзыг дәм йә дәндәгтә цыргъәй чи дары, уыңы түгдзых сырды дәхимә афтә әввахс әрбауадз. Уәвгә, чи 'нхъәл уыди?..»

Ләг ын йә сагъәсхүз рохст җәстәнгас ацахста әмә зәрдәбынәй ныххудти, стәй та йәм, хынджыләтгәнагау, уәлбәхәй әрдзырдта:

— Гъы, куыд у, фәлхәрст ирон?! Да гәвзыикк цард җәмәй бахъахъәнай, уйй дәм нал и?!

— Хуыңау дә куынә хъахъхъәна, уәд дәм хъәуваг хотыхтә дәр уәнт, — йә билтә әнәбары базмәлын кодта Асәхмәт. Йә хъысмет ыл гадзракатәй кәй рацыди, әмә знаекты амәддаг кәй фәци, уйй тыххәй йә ныфсхаст фәтән җәсгомыл әнкъара мидбылхудт фәзынди. Йәхицән «хәрзбон» зәгъәгу, йә къүх ауыгъта әмә бәләстүл зыдәй афәлгәссыди.

— Умархан, топпы гәрах нә куыд нә райхъуыса, афтә йын кард йә зәрдәйы ныссад! Хъуамә нын нә дзәдәл сыхәттә иудадзыгдәр нә тых әнкъарой әмә нә әмризәджы ризой! — йә мадәлон әвзагмә ракызти барджыты раздзәуәг.

Сырдың дымгәдзагъд ләппу йын цыма йә бардзырдамә әнхъәлмә кости, уййай бәхы рохтә феуәгъд кодта әмә Асәхмәтмә кардәвләстәй бауади, фәлә йә ләг баурәдта.

— Фәләуу, мә җәхәрцәст әффымәр. Әгәр әнционәй күң амәла, уәд мәст не ссәудзәни. Фәхъазәм уал дзы, стәй йын йә тентекк сәр ралыг кәндзынә.

— Уйй дын — мә быгъдуан! Әз уарзын ирон сәртә ^{лыг} кәннын! — разәнгардәй сдзырдта Умархан әмә кәл-кәләй ныххудти.

— Кәд ма дә цәрын фәнды, уәд дә дзаумәттә ралас, дә галты ам ныуудаң әмә цәугә дә хәдзармә!

Үйцы ныхастә хаудтой хъәддзаумә, фәлә сә цима хъусгә дәр нә фәкодта, йәхи афтә дардта әмә бәләстәм әдзынәг кости.

— Дәумә нә дзурын?! Дә дзаумәттә ралас, науәд дын де 'мбыд царм растигъдынән! — ноджы тызмәгдәрәй загъта ләг әмә йыл цъәхснаг уисәй әрцыди.

— Аэз мә дзаумәттә нәлгоймәгтәм нә фәласын... — дәлгоммә ныхасәй йә фелхыскъ кодта Асәхмәт.

— Афтә-ма дзы фәләүү уәдә! Мах дын ныртәккә ләджы ми күнә бакәнәм! Умархан, Исса, сбәгънәг әй кәнүт!

Цалынмә сырхбецықджын мәлләг даргъ ләппу йә бәхәй хыти, уәдмә та йыл Умархан, хылмондаг уасәгау, йәхи ныцавта.

«Донласт хуылыздәй нә тәрсы. Ләгән дыууә мәләтү нәй», — февзәрд Асәхмәтү сәры. Кард ын йә къухәй акъахта, сыв-әллонау әй йә хъәбысы 'рбатыхта әмә барджытәм сабырәй дзуры:

— Исчи уәй йә бынатәй куы фезмәла, уәд әй фысы 'ргәвст скәндзынән. Нә уә хъыгдарын әмә мә фәндагыл дзәбәхәй ауадзут.

Абырджытә фәуырғъуыйа сты. Иуы дзыхәй дәр сә хъыппылл нә хауы. Сә кәрәбинтә йәм цәттәйә дарынц әмә сә хицаумә цәсты зуләй кәсүнц, фәлә уымән йә аив тымбыл цәсгомыл иу нуар дәр не змәлы, әрмәст йә рәсугъд цъәх цәстытә мәстү 'рттывд кәнынц. Цавәрдәр галгуыр фәллад хъәддзау фындаес әгъатыр сәркүүрмә йә ныфс бахәсдзәни, уйй әй фәсонәрхәдҗы дәр нә уыди. Цәй ныфс әмә цәй цыдәр! Аирвәзән ын нал и әмә сәм йә фыртыхстәй ләбуры. Хъәддаг хуы дәр бирәгътәм афтә фәләбуры, фәлә сә дәәмбытәм бахауы...

Умарханән йә кәрдәгхуыз цәстытә фыртәссәй ныхъхъоппәг сты. Иә сәнтдзәф әфсымәрмә цы зонд әрцәудзән, уйй нә зоны әмә арвмә асингәтә әвәры.

— Мәхәмәт, ай цыдәр Хуыцауы 'лгъист у. Зәгъ ын әмә мә суадза: мә уә схауы. Къәппәдҗы куы и, кәдәм нын алидзән?

— Тыххәйтү сферәзта зәгъын.

— Мә сырды туг мын райхъал кодта, джауыр, әмә йын хъуайәй үәдәй схъазон!

— Мән уал суадзын кә: мә цәнгтә бандзыг сты.

Мәхәмәтән йә цәсгомыл фәлмән мидбылхудт фәзыныңди, амә Асәхмәтмә кәнгә хъәләсәй дзуры:

— Раст мә нә бамбәрстай, ме 'фсымәр. Әз дә хынджыләр кодтон, цымә, зәгъын, дәхи күйд дарис. Ләппуиы суадз амә дә хәдзармә ацу, ма тәрс, ничи дәм бавналдәни.

— Әз тәрсын армәстәр худинаджы цард амә әгады мәләтәй, әндәр ницәмәй амә никәмәй. Кәд уә уе 'мбал сәрәгасәй хъәуы, уәд мын мә дыууәхстон рахәссут амә хъәды тарфмә уәхи айсуг.

Уыцы ныхәстә Асәхмәт афтә фидарәй загъта, амә Мәхәмәт ие 'фсымәрән старсти.

— Хорз, хорз. Әрсабыр у. Цәүәм, цәүәм, — уырыссагау сәзырдта талф-тулфәй амә та йә мадәлон әвзагмә рахызти:

— Ислам, йә хәцәнгарз ын радт амә мәм Стыр әрдүзы башхъәлмә кәсуг.

— Ацы хәрзхаст галтә гәлхәрд иронән әгәр әвгъяу сты. Әнхъәл уыдтән, ахсәв-бонмә дзы физондҗытә фәкәндзыстәм, — фәсмонгәнәджы хъәләсәй загъта Ислам амә топп әд хъатара хъәлдзауы раз әвәндонәй әрәвәрдта.

— Әз дын әгас куы уон, уәд әнә физонәгәй нә бazzайдынә, мә хәрәфырты гәбаз, — зәрдә ыйн бавәрдта Мәхәмәт амә йә бәх нарәг фәндагыл уырдыгмә аздәхта. Сә къәхты хъәр уайтагъд әрмынәг и, амә Асәхмәт джихәй аzzади, стәй, цы уа, уый уәд, зәгъгә, ләппуиы феуәгъд кодта, йә дыууәхстон зәххәй фелвәста, цәстыфәныкъуылдмә йә аифтыгъта амә ыйн әй йә риумә фәцарәзта.

— Де 'фсымәрән зәгъ, амә хыл ма ракъаха. Ницы дзы рамбулдзәни...

— Цәмәй йә зоныс, ме 'фсымәр у, уый? — дисфарст ай акодта Умархан.

— Дыууәйә дәр әмхуызон тугмондаг стут.

— Раст зәгъыс. Уыцы миниуәт нын нә фыдаәй бazzади. Ирәттыл әппындәр нә ауәрста... — артхъирәнгәнәгau, сәрыйытәрәй загъта ләппу амә бәләсты 'хсән әrbaisәфти.

«Цалынмә дә не 'rbaiyәфтой, уәдмә дә сәр бафснай. Әмә галтә та? Ацы бирәгътән сә ныууадzon? Ләджы уд фосәй зынаргъдәр у, гормон — лидзгә! Ме знәгтә дәр мәм уымә әнхъәлмә кәсынц амә сә хъуамә фәсайон», — ахъуыды кодта Асәхмәт амә егъяу тәрс бәласы фәстә амбәхсти. Абыр-

Ажытәм ай бирә аңхъәлмә кәсүн нә бахъуыди. Уайтагъд уәр-
доны цурмә аәтәйә аәрбахызысты, аәмә Мәхәмәт барджын
хъәләсәй бафарста:

— Цы фәци уыцы куыздәйгүрді!?

— Афонмә хъәды рагъәй агәпп ласта аәмә йә уәд йә къухты
фәхәссы, — зәрдәбынәй ныххудт Ислам.

— Цъаммар ирон! Де'фсымәр, дам, хыл ма ракъахәд! Ницы,
дам, дзы рамбулдзәни! — мәстыйә загъта Умархан.

— Аңаут аәмә йын йә сәр ралыг кәнүт, уйын «ницы
рамбулдзәни»! Хъәды мын цы гәнгә у, уымәй дәр ма йә нә
фарстон! — йәхи йыл сцагъта Мәхәмәт. Ләппутә фәндагмә
рагәппитә ластой аәмә рагъырдәм атындытой. Әваст дыууә
гәрахы хъәд ныццарытой, аәмә дыууәйә дәр зәххыл
әрфәлдәхтысты. Мәхәмәт сә мардәй куы ауында, уәд
адәргәй йәхи бамбәхсын нал бафәрәзта. Фәцыд аәртыккаг
гәрах. Хуымарән нәмыг йә рахиз мәкъуистәжды иннаәрдәм
ахызти, аәмә йә цонг ауыгъдәй аzzади. Уәдмә йе 'мбәлтә
фәдисы 'рбахәццә сты.

— Уыцы куыздәйгүрды мәм йә хъустәй аәрбаласут, аәмә
йын аз йә тугәй мә дойны суадzon! Ныртәккә! Әвәстиатәй!
— йә масты фәхуындуг и сә хицау. Абыржытә топпәлвәстәй
фәйнәрдәм фәпүрх сты, фәлә Асәхмәтән йә фәд дәр нал
ссардтой. Иссәйән йә зәрдә фехсайдта мәсчъыдоны нарағ
къанаумә аәмә дзы йә цәститә нал иста.

«Адәймаг куы фәтәрса, уәд, фәдзәлау, судзины хуынчы
дәр аләсдзәни. Ныр аңаут дәр уым куы разынид, аәмә йә
Мәхәмәтмә йә хъустәй куы баласин. Хъәбатыры ном мыл
сбадид аәмә мә хъәубәсты каджынәй фәцәрин», — уыцы
хъуыды йә аәхсызгонәй фәрәхуыста аәмә къанаумә нығъуылд-
тытәгәнгә бахъуызыди. Әрыгон сусхъәды бын йә къах цә-
уылдәр скъуырдта. Кәсү, аәмә — хъәддзауы дыууәхстон.

«Тынг карзәй йә куы 'рдомдта, уәд ай ам цәмә ныууагъта?
Фыртәссәй йә сыйдәг ныххуылызд кодта аәмә йә лидзгә-ли-
азын хәцәнгарз дәр нал бахъуыди», — баҳудт ыл йәхинимәр
аәмә къуылдыммә йе 'ргом аздәхта, цыма кәуылты алыгъди,
уымә касти.

«Кәд уәлейи бады, мыйяг!» — әваст йә сәры февзәрд
әвирхъау хъуыды, аәмә йә буар сисбын абадти. Хәрдмә скаст
аәмә йә тых-йә бонәй ныххъәр кодта:

— Ахмәт, Соләман, ам и! А-а-а!..

Цыдәр зәгъымә ма хъавыди, фәлә йә къухы нал бафтыди, Асәхмәт ын йә сырх беңекк ацахста әмәй ыйн кард йә лыстәг даргъ къубалыл ёрбаугъта.

— Мәй фыдәй мын ләджы 'ргәвдын наэ бazzади, фәлә хуыз-дәргәнән наэй. Дәхи аххос уыди, — загъта, хатыркурәгай, цилты 'хсәнәй ыйн йә кәрәбин систа, әмәй йәм чи 'рбацәй-зъордта, уыдоныл дыууә нәмыджы аугъта.

— Гъей, амардтат ай?! Ахмәт, Соләман, амардтат ай?! — кәрәбини нәрын фехъусгәйә сә әнәрхъәцәй афарста се 'мбал, фәлә ыйн дзуапп наэ радтой, әмәй йә зәрдәмә катай бахъузыди.

«Чи кәй амардта, уый ныртәккә фендзынае! — йәхинимәр әм бартхырән кодта Асәхмәт әмәй кәрәбин йә цәстытәм счаста. — Хәстәгдәр ай ёрбауда, науәд ай фәивгъуыздынае. Цыппәркъахыг хуийы гыццыл хъыбылы йә уынәрмә гәсгә хъамылы кәй нәмыг ссары, уымәй стыр дыкъахыг хуы аирвәз-дзәни?» — баҳудт ыл йәхинимәр, әмәй мәнгвәдәгыл ёрбахәциди.

— А-а-мард-та мә-ә! — ёрбайхъуист әм йә амәттаджы ёрдиаг.

«Ә-ә, уәхи ныххырхат. Адон бынтон әнәмбаргә куы сты. Дә царды фылдәр бонтә хъәды 'рвит әмәй дзы дәхи хъахъхъә-нын ма фәраз. Күрм уырытә! Мәхи сә цы рамбәхс-бамбәхс кәнын, цымә? Цас сәм ёргомдәрәй цәуай, уыйас дә тынгдәр тәрсдзысты әмәй ёбуалгъдәр рәдидтытә уадздзысты» — загъта йәхицән әмәй ёртә абырағмә, стайау, әнә сыйрттәй бахъузыди. Уыдонән сә хъуыдыйы кәрон дәр наэ уыди, марынмә кәй агуыртой, уыци тәппуд ирон сәм йәхи къахәй ёрба-цәудзән, уый әмәй фәлдәхт бәласы аууон сәхицән ныхас кодтой:

— Ацы уәгъуыр ирон мәм диссаг кәсы. Әз афонмә мә хәдзары баләууыдаин, уый та наэ фәдыл зилү. Мах син куыл әнхъәл стәм, кәд афтә тәппуд не сты.

— Әгәр сә ма 'ппәл. Әз сә дәуәй хуыздәр зонын. Амынәт-ты дзы бирәты райстон, әмәй се 'ппәт дәр сты, хәппәй уадзыг чи кәны, ахәм цъиусәртә. Алкәуыл дәр әүүәндүнц әмәй ёдышлыйы бынаты бazzайынц.

— Раст дын зәгъы. Ирон ләг куы фәтәрса, уәд йә ный-ярәг мадыл дәр наэ бацауәрдзән. Ацы гәвзыккыл ләгәй-ләгмә куы сәмбәлин, уәд ай фенис...

— Уә хотыхтә иуварс әрәвәрут әмә уә къухтә хәрдмә сдарт! — карзәй сәм бадзырда Асәхмәт, әмә йын йә бардзырд әххәст кәнинмә фесты.

— Уә дзаумәттә раласут!

Абырджытә кәрәдзимә фәрсәгау бакастысты, цы гәнгә нын у, зәгъгә.

— Рәвдзәр, мән не 'вдәль!

— Мәхәмәтмә нә уәндис әмә дә маң махәй исис, нә?

— Уый дәр мә нә аирвәздзәни!

Ләппутә фәныккүүрд сты әмә әвәндонәй сә дзаумәттә ласынмә бавнәлдтой.

— Цырдәр змәлут, хуытә! Уе 'нәсәр әмбәлттыл уә зәрдә ма дарут! Уыдон мә къуылдымы фале агурынц, әз та ам дән, уә цуры, әмә уә ницәйаг уттә мә къухы сты!

— Ма нә амар, дә хорзәхәй. Мах дә агургә дәр күйнә кәнәм. Не 'пра хицауәй тәрсәм, әндәр нә ды цәмән хъәуыс. Әз ирон хәрәфырт дән әмә уә бирә уарзын.

— Амынәты дәр нә уымән исис?

Ләппуы фәсонтә фестъәлфыдысты, стәй йә бәгънәг буар къахәй-сәрмә бандзыг и әмә әрәджиау йә дзыхәй әрдәгцъәррәмыхст ныхәстә зыр-зыргәнгә схаудтой:

— Не 'в-в-заг нын әм-мба-рыс?

— Уәхицәй хуыздәр. Талынг ныккәнды уәм бирә фәбадтән әмә уә стыр бузныг дән...

— Бабын стәм, — хъарәггәнәгау, ныфссастәй загъта ләппу, цыма йә зәрдә бахъарм и, уйиау уәнгмардәй зәххыл әрфәлдәхти, әваст дзы топп фелвәста әмә йә зәрдаивәй Асәхмәтырдәм фәцарәзта. Әртә гәрахы фәд-фәдыл нын-нәрүйдисты, әмә дыууә абырәджы цъәх кәрдәгыл хуысгәйә бazzадисты, әртыккаг, тарст сыйчыйау, бәләсты 'хсәнты хәрдмә ныйярц и.

«Афтә хорз — дә сәр, кәд мәнәй аирвәзән нәй, — бывыс-чыиләй йыл баҳудти Асәхмәт әмә йәхи кәрәбинәй фехса-та. — Амәй мә хъуамә ды 'рфәлдәхтаис, гормон. Мә дыууә-хстоны дыууә гилдзы йеддәмә күйнә и, уәд мә цәмәй Фәтарстә? Цалынмә йә ногәй ифтыгътаин, уәдмә мә дыууә марды акәнән уыди, фәлә әгәр он тас әрвонг хъуыдыйә тых-джындәр у, әвәццәгән. Әгәр-мәгуыр мәлын дәр нә зонут, афтәмәй уәхицәй әвзәрдәрты агурут. Әлгъаг гуырдтә! — Асәхмәт зәхмә нытту кодта әмә йәхи иуварс аппәрста. —

Цәуон, Стыр әрдүзы сә размә бабадон. Иугәр Мәхәмәт йә сәркүуырты уырдаем әрвиста, уәд се 'мбырдгәнән бынат уым и».

Фәздәгхуыз әврәгътыл фәстаг хуры тынтә ахуиссыдысты. Мәргүтә сә тъялланг зардәй бандадысты, әрмәст ма гаккүкк йә фәсусбын хъәләсәй кәмәдәр сидтис әмә Асәхмәтты 'нкъард хъуыдитыл әфтидта:

«Диссаг у цард. Зәххән кәрон нәй, алкәй фаг дәр у, афтәмәй йыл сырдәй, цәрәгойәй, хиләгәй, маргъәй, кәсагәй, адәймагәй бафидауын нә фәразынц. Кәрәдзи тонынц, хәрынц, марынц, әргәевдынц. Әмә, дам, Хуыщау ис. Табу йәхицән, фәлә кәд йә диссаджы рәсугъд әрдзы хъәбысы йә цотән иу әгъдау скәнын нә фәразы, уәд сә дунемә цәмә уадзы? Удхар кәнүнмә? Ныр ацы әнамонд ләппүты әз цы бахъыгдардтон? Куы мә фәхъазыдаиккөй әмә мын мә сәр куы акъуырдтаиккөй, уәд сыл хорзәй цы 'рцыдаид? Сә хәтәгхуаг цард цас фәбәллицицагдәр уыдаид? Әз сә цәгъдын әмә мыл цы 'фты? Мә уд мәгуырәй-мәгуырдәр цы кәнү, әндәр ницы. Уәдә нә хъаугъа цәуыл у? Ницәуыл. Цы уаринаг нын и? Мур дәр ницы. Уәд та сә ныхъхъуитты уадзин әмә мә хәдзармә афардәг уайн? Нә, зәгъездысты, фәтарсти әмә алыгъди. Фәлтау сә къәхты бын амәл. Йә фыды уәзәг бахъахъәнныны ныңға кәмә нәй, уый ләджы ном хәссыны аккаг нәу әмә, цас нә цәра, уыйас — хуыздәр».

Уыцы хъуыды йын йә туғыл арт бандзәрста. Әрдүзы кәрон къудзиты 'хсән әрәмбәхсти әмә абырджытәм әнхъәлмә кәсү. Кәй фәзындысты, уый та дызәрдыгаг нәу. Уавәртәм гәстә адәймаг йәхи куыд дары, Асәхмәт әдзухдәр уый бамбарыныл архайдта әмә никуы фәрәдыди. Ацы хатт дәр әй йә зәрдә нә фәсайдта. Куыддәр изәрмилтә хъәдыл әрәнцадысты, афтә цъәх фәзмә әвәндонәй әрбахызтысты йә дыууә сырх галы, цима сә мәстәлгъәд барджытә сә разәй цәмә тардтой, уый әмбәрстой.

— Ардәм нә дзәгъәлы 'рбакодтай. Уыцы уәгъуырсызд әвыйдәй нал ныууадзәнни, — Мәхәмәтмә сабырәй бадзырда лыстәджытә хәрзконд ләппуләг.

— Кәд дзы тәрсис, уәд дә зачъетә ныддас әмә де уәлә сылы дарәс скә! — нытъяланг ыл ласта Мәхәмәт.

— Ме 'фсымәр дәу ахкосәй кәй фәмард и, уый дын әгъгъәл нәу?! Ноджы ма мә әфхәргә дәр кәнүс?!

— Кәй ахкосәй фәмард и?!

— Дәу! Хъәдзау йәхицән әнәмәтәй хүйссыди, әмәй йәңицад уагътаис! Нагъ! Хъуамәй йын әвәстиатәй йә туг банаңтыас! Хъуамәй йын йә галтәй физонджытә фәкодтаис! Хәец ын ныр уәртәй йә галтыл! Іегомыг фосыл дә бөн цәуы, әмәй сәе жәргәвдәгә, кәд дын сәе хицау бар дәтты, уәд!

— Мәй мастыл мын цәхх мауал кәе, Зауырбек! Нә дыл баца-уәрдзынән!

— Уый мәй уырны, ды дә мады зәнәгыл дәр нә бацауәрдэзинә, фәлә дә әз уәддәр нә тәрсын! Ме'фсымәры мын амарын кодтай әмәй дын уый фаг у нә мыггагәй! — фидарәй загъта Зауырбек әмәй ие'мбаlettәм азылди. — Цомут, ләппутә. Цалынмә нә уыцы дәлимон мәрдтәм нә батардта, уәдмә нә хәдзәрттә ссарәм. Ирәттә мыдыбындзытәй уәлдай не сты. Аивәй сәм әвнал әмәй сын сәе хъаймагъ хәр, куы сәе фәрәхой-ай, уәд та дәхи хъахъхъә. Мәнә нә ахәм фәлдурәджәжынтае кәрәдзиуыл куынә ардауиккой, уәд иумә тынг хорз цәриккам.

— Э, тәппуд чи у, уый! — цәхгәр әм фәзылди Мәхәмәт, галиу къухәй йә кәрәбинмә фәләбүрдта әмәй йә комкоммә бахста. Зауырбек йә бәхырагъыл ныддәлгом и, стәй сабыргай зәхмә әртылди.

«Афон у ныр», — йәхицән загъта Асәхмәт әмәй сәм йә дыууәхстон фәдардта. Фәңцид дыууә гәрахы, әмәй дыууә барәдҗы сәе бәхтәй асхынудтой. Иннаетә дидинджыты 'хән ныххүйссыдысты әмәй йә 'хын райдытой. Тарст бәхтә әмәй галтә әрдузы къуымты әнәсәрфат ратәх-батәх кәнин систой. Бәхты мыр-мыр хъәд ныццарынта. Ёрәджиау бәстә басабыр, ныххъус. Асәхмәты цур иу цъыр-цъыраг базмәлыди әмәй йә мынәг цъыр-цъыр райхъуысти. Цыма ие'мбаlettә уымә әнхъәлмә кастысты, уйайу сәе хъисфәндыштә райстой әмәй әрдуз алыхуыз он мыртәй байдзаг и.

Мәхәмәт систади әмәй Асәхмәтмәй йә кәрәбин батылдана:

— Гъей, бинмиз ирон, кәд мәм дә ныфс хәссис, уәд-ма ардәм рацу әмәй ләггәй-ләгмә нә хъарутә бавзарәм! Тәрсыс, нә, фаджысы рагъ?! Залият калм куы фестай әмәй зәххы скъуыды куы нылләсай, уәддәр дә әз сласдзынән әмәй дын де ләгъаг зәрдә стондзынән! — Ләг фәхъус и, цыма ие'ртихъәрәнтә хъәддзауыл куыд сахадытой, уый бәрәг кодта, стәй йә дыууә әмбалмә тарәрфығәй әркасти әмәй барджынәй

загъта: — Алыгъди, фәлә дард нә ахәццә уыдаид! Аңаут әмәйә ссарут!

— Әгәр рәестдзәвин у әмәй ыйл нә фәтых уыдзыстәм, фәлтау әй ныуудзәм, — ләгъстәхуызәй йәм үәхи бакъул кодта бурхил ләгүйнсәр тыппыр ләг әмә цәвәк кәрдәджы арфдәр нынныгъуылди.

— Сыстут уәләмә! Сыстут әмәйә ссарут, науәд уә мәхәдәг ныммардзынән! — үә мастьы дзәкъул та атыдта Мәхәмәтән, галиу къухәй үә кәрәбин сифтыгъта әмә сәм әй комкоммә ныддардта. — Цалынмә уыцы ирон күйдзы мардәй фенон, уәдмә не 'рсабыр уыдзынән!

— Ам нал и, әвәццәгән, әндәр әй не 'рбахсид? — саулагъз ләппу саст хъәләсәй бадзырдта бурхил ләгмә әмә кәрәдзи фәдым әвәндөнәй систадысты.

«Гъе, уәууәй, гъей. Дә сәрыл уәртә уыцы хиваст сүццайы сәвәр әмә ыйн, әвәрәз ҭагъайрагау, ләтгад қә. Цы ма уа уымәй әғаддәр хъуыддаг? Адәм, адәм, цымә хъуыды кәнүн кәд райдайдзыстут әмә уе 'дылы хицәуттән уәхи фосы быннатмә тәрын кәд нал уадздзыстут?» — дәлиауәй ныууләфьи Асәхмәт әмә сыл дыууә нәмыйджы ауагъта, үә дыууәх-стон кәрәбинәй баивта, галиу къухмә үә райста әмә бәласы аууонәй рахызти.

— Чысыл раздәр мәм тохы быдымә фәситдә әмә — табу-афси. Әз Җәттә дән. Әмсәртә систәм әмә нә тыхтә бав-зарәм.

Мәхәмәт ын үә ныфсәй фәтарсти. Исдугмә зәгъын ницы сферәзта, стәй ье 'муд әрцыди әмә былысчыләй баҳудти.

— Дәхицәй ма ныххъал у, ирон! Адон цы сты?! Ницы! Мә иузәрдион хотых сымахәй бирә фылдәр ныщагъта, уымән әмә дәүәй хъәбатырдәр ләппүйи къухты уыди!

Мәхәмәт цима кәрәбини фынdziәй үә мард әмбәлтәм амыдта, уйиау әй дзургә-дзурын үә алыварс әрзылдта, стәй үә Асәхмәтмә фәцарәзта әмә ыйн үә мәнгвәдәгыл әрбахә-цыди. Нәмыйг хъәддзауы хъусрәбынты 'хситгәнгә атахти әмә бәласы цонджы ныссагъди.

— Сәртәг митә хъәбатырдзинадмә ницы бар дарынц. Хъәба-тыр у, үә фыды зәхх чи хъаххъәны, уый. Искәмә, тугдзых сирдау, чи ләбуры, уый та у ләгмар әмә фыдгәнәг, — үә цәсгомыл иу нуар дәр нә фезмәлыди, афтәмәй ыйн дзуапп радта Асәхмәт.

— Раст уыди Зауырбек. Дзæгъæлы дæ ракъахтон. Ди адæймаг нæ дæ, фæлæ иблис. Нервытæ дын нæй.

— Эз дæн, йæхи 'фхæрын чи нæ уадзы, ахæм æнæрцæф ирон лæг.

— Диссаг мæм кæсы, ме 'мбæлттæй иуы дæр куынæ фæивгъ-уыдтай, уæд мæн куыд нæ амардтай?

— Йæ хæргæнæгмæ йæ къух исы æрмæстdæр зондцүх адæймаг.

— Нæ дæ æмбарын.

— Энæмбаргæ кæй дæ, дæ адæмы дæр уымæн ныццæгъдын кодтай. Фыщаг нæмыгæй дæ куы 'рфæлдæхтаин, уæд дæ сæркьюртæ хъæды къуымты ныххæлиу уыдаиккой æмæ тугдарæн кодтаиккой. Ди мæ хъуыдтæ ардауынмæ... уæззау цæфæй, знæт æмæ мæстæлгъæдæй...

Мæхæмæтæн фыртыхст æмæ фырмæстæй йæ цæстытæ доны разылдысты. Фæндыд æй йæ цыфыддæр знаджы хурхмæ дæндагæй фæлæбурын, фæлæ йæ фæндæй ницы рауайдзæн, уый бамбæрста æмæ йæ зонгуытыл æрхаудта.

— Хуыцауæй дæ бауырнæд, ацы дунейы æртын фондз азы фæцардтæн æмæ дзы дæу хуызæн домбай лæгыл никуыма сæмбæлдтæн, домбай лæг та барон вæййы. Мæ сывæллæттæм мæ ауадз æмæ мæ къах дæр ам никуыул уыдзæни, — æрдхæрæгай, загъта кæуын хъæллæсæй æмæ йæ ных зæххыл ба-ныхæста.

«Кæрæдзи цæстмæ уæйгүйтæ сты, хицæнтæй та — тæрхъустæ», — æлгъгæнгæ йыл йæ къух ауыгъта Асæхмæт æмæ йæ чылдым раздæхта.

— Цæугæ, дæ бæхыл сбад, æцæг... мадард бæгънæгæй. Хуу-сы? Мадард бæгънæгæй, æмæ дæ адæмæн зæгъ, хыл ма къахæнт: ницы дзы рамбулдзысты...

— Хорз, хорз, ме 'фсымæр... Эз — ныртæккæ... — цыма хъæдзау йæ фæнд куы аива, уымæй тарсти, уыйау талф-тулфæй сазырдта Мæхæмæт æмæ цæугæ-цæуын йæ дзуумæттæ фенпæрс-та.

— Де 'фсымæр мæ ма хон. Мах æфсымæртæ не стæм, фæлæ — сыхæгтæ, æмæ, кæлмытау, нæ роны ма бырут. Ахæм диссаг дзы никуыма федтон. Лæджы марынмæ агур æмæ дæхи йæ бу-арыл ныхас.

Куылдæр уыцы ныхæстæ йæ дзыхæй схаудтой, афтæ кæрæбини гæрах бæстæ ныццарыдта. Кæд та мыл гадзрахатæй рацыди,

зәгъгә, йәм цәхгәр фәзылди әмә фырдисәй дурдзавды хүнзән аци. Мәхәмәт йә туджы мәңгә зәххыл ныддәлгом и, Зауырбек та дзы йәхи атоныныл архайдат.

— Мә дәндәгты къәс-къәс әм рагәй цыди, фәлә йәм ^{нә} уәндыйдән. Ныр дзы дә фәрцы мә маңст райстон, — иттәг разыйә загъта цәф абырәг әмә цъәх кәрдәгыл фәстәмә хъәрзгәйә әрхуиссыди. Асәхмәт әй бамбәрста, хәстәг әм баңыд әмә йә зәрдәбынәй бафарста:

— Ме 'ххуыс дә хъәүү?

— О. Бәхыл мә ды күниә сәвәрай, уәд ахсәв ам бazzай-дзынән әмә бирәгътән әвгъяу дән.

— Уымәй раст зәгъыс. Тугдзых сырдтә хорз әмә әвзәр не 'мбарынц, — йә цонгыл ын схәцыди Асәхмәт әмә ма йә ны-хасмә хъуыдзастәй бафтыда: — Әнәуынondзинад зәрдә ихсийын цы кәнү, әндәр ын хорзәй ницы дәтты...

ӘНУСОН ФӘНДАГ

— Алмахситт, сәрдар дәм йәхимә сиды! — кәртәй әнәнхъәләджы 'rbайхъуисти сылгоймаджы рәхуистәмхүц хъәләс, әмә ләг әнәбары фестъәлфыди, цима йә исчи су-дзинәй фәрәхуиста. Зәронд хицауы рәстәджы цал әмә цал хатты фехъуиста уыцы иугәндзон хус ныхәстә, фәлә сә, хъа-зыл дон бакаләгau, мисхалы бәрц дәр ницәмә дардан. Сиды әмә сидәд, кәд ын әндәр ницы күист и, уәд. Фылдәр хатт әм-иу цәугә дәр нә акодта, фәлә ныр... Йә зәрдәмә сусәг әртхиърәны мыртә, фәдисы дзәнгәрдҗытуу, бахъуызысты әмә йә катайыл бафтыдтой.

«Цы мә кәнү, цымә? Мацы фыдбылыз мын саразәд. ^{Йә} систрагъ фыды маңст исыны зонд әм күн 'рцәуа, уәд ^{мә} гәркъайы хүнчүү аласдзәни. Мә фыдгулы уәлбәхәй цыыч-чытәгәнәджы фыдәх басудзәд. Уәвгә, мәхәдәг дәр уый бынаты сойәвдыйл ныхәстә, уырзәй сарәгau, не 'взәрстон, цәф кәм сәмбәлдзәни, ууыл мә сәр нә риссын кодтон. Кәмә-иу фәкомкоммә дән, уый-иу уәхстыл цәхәрмә сдартон. Әмәйыл фәсмойнаг ницәмәй дән. Кәуыл саргъуыдтон, уыдан иууылдәр капеччы аргъ нә уыдисты, фәлә ацы хәлиудзыхы фыдмә дзәгъәлы бавнәлдтон. Замманай әмбисонд мә әрбай-рох и. Күйдән рәйи, әмә чыр йә цыды кой кәнү. Ә-ә, цәмәй хәйрәг уыдтән? Мә хивәнд бухгалтеры гуымыдза фырт фонд³

азмæ афтæ бæрзонд стæхдзæни, уйй чи зыдта? Кæд халонау ме
үхенү нæ кастæн. Уымæн дæр цы зæгъон? Күйддæр ын йæ кур-
диатыл мæ къух æрæвæрдтон, афтæ йæ уд исынмæ фæци, цыма
йæ каст уымæ уиди. Уæд дæ цы гуыбыннiz тилz? Мæлдзыг лебæ-
дамæ хъен куы слæууя, уййай мæм дæхи цы ивазыс? Кæм цы
гæбæррагь и, уыдоны сæрыл цы гæппityтæ кæнис? Ничи дæ хъыг-
дары æмæ 'нцад дæхицæн кус, дæ мæтуыр бинонтæн къæбæра-
мал кæ. Нагъ, хъуамæ, смудаг куыдзау, мæ фæдыл бафтыдаид.
Йæ хæйрæджытæ йæ мæнýл сардытой, æмæ йын йæ фæстаг
скыуырдтон. Уæдæ йæ мæ риуыл хъуырыгънæгæн дæр куыд бахуыд-
тайн?»

— Уæртæ лæг, фæрæвæздæр кæ: Бечыр дæумæ 'нхъæлмæ кæсы!
Æвæстиатæй, дам, мæм рауайæд! — бардзырддæттæгай æм но-
джы тызмæгдæрæй æрбадзырдта сæрдары секретарь, æмæ Ал-
макситт зæрдæбынæй ныккæрзыдта:

«У-у, куыдзы мыггаг! Скардта йæхицæй кæстæр! Хæдзарад
мæ къухты куы уиди, уæд мæм гутоны сæрæй комкоммæ æрбакæ-
сын дæр нæ уæндыди, ныр уæллæмæ схызти æмæ мыл уыр-
дыгæй йæ сæт калы! Къæлæтджын, къæлæтджын, цас тых дæм
и, цас! Уырыйæ дæр арс ацаразыс æмæ йæ цуры смагæй фæллæу-
уæн нал вæйиы. Цард доны къусæй уæлдай нæу. Знон дæр ма-
рæсугъд сылгоймæгтæ мæ хъæбысы, сойын цырæгътая, тадыс-
ты, абон мæ дæлæ уыцы æддæмæхъус дæр йæ сæрмæ нал хæссы.
Æгæр-мæгуыр мæм мидæмæ дæр не 'рбакасти, цыма йæ фыдыз-
наг дæн. Мæ разы йæ зонгуытыл кæй лæууыди, уйй дзы ферох
и æмæ мыл йæ ног хицауы чъылдымæй рæйи. Уæдæ-æ, иуæй-
иутæн цыфæнды уавæрты дæр æнцон цæрæн у: баҳууаджы са-
хат куыдзы бын дæр атулынц...»

Скълады хицауæн ие 'нæрай хъуыдитæм йæ аив саулагъз
цæсом, дзагъулгæнæгай, æнкъардæй бахудызмæл и, стъолæй
йæ дæгъæлтæ райста, дуар сæхгæдта æмæ хæрзæфснайд уæрæх
кæрты йæ урс «Жигули»-мæ æвæндонæй араст и. Сæрдары сай
«Волгæ»-йы къæдзил ма дуаргæрон цæсты тигъæй ауыдта æмæ
фæлмæн бандоныл йæхи уæззау уагъд æркодта.

«Иугæр мæм ацы гаццайы йæхи машинайы æрæрвыста, уæд
мæ гыццыл хъуыдаджы тыххæй нæ агуры. Дзæгъæлы йын атард-
тон йæ фыды, бынтон дзæгъæлы. Ирон лæг дын йæхиуыл ахæм
карз æфхæрд уадзы. Иsgæ мæ кæндзæн мæ куыстæй. Ацы дис-
саджы тыллаёт бафснайын ма мæ уæддæр куы бауагътайд. Йæ
хъаймагъ æндæры къухтæм бахауынæн æгæр æвгъай у», — ма-

шинәйи гом рудзынгәй йә фәйнәфарс цардәфсәст нартхор әмә әхсынәны хүмтәм кәсгәйә һәхихән тәригъәлгәнәджы хъәләсәй дзуры Алмахситт. Дзаджджын фынгәй фәханымә кәй тындзы, уый әмбары, фәлә йә нә уырны, әрәдҗы дәр ма йын йә цәстәнгасәй чи тарсти, әдәрсгә йәм дзурын чи нә уәндыди, уыцы гәвзыкк гутондары къух әм батасдәни, уый. Йә ныфсәвәрән хъуыдитә йын ие уәнджы цыдәр тых уадзынц әмә йә «Жигули», әрмакуыр бәхаяу, зонгә фәндағы размә скъәры.

«Дзибыдтойы фидиссаг ын күнә уыдаид, уәд сәрдары бынат йә цәсты кәронәй дәр нә федтаид. Уый дәр хәрәдҗы зәронд баци, афтәмәй ие 'длы сәры зонд нә бацыди. Уәд ма исчи уыцы кары ахәм әнәрхъуыды митә кәны. Дәхи марынән кард сцыргъ кә. Сәрхъән! Ләппу бригадире бынатыл дәр йә зәрдә нә дардта, ай йә сәйраг агрономәй авәрдта. Институт, дам, иттәг хорз бәрәггәнәнтимә каст фәци әмә, дам, сарәхсәдәни. Йә бабыз ын доны баппәрста, әмә ма әгәр дәр сарәхстү. Адәмы зәрдә әлхәнәнмә йә фыдәй фәсәрәндәр и, гауыримассызд. Уайтагъд сә һәхиуыл, къуыбылойау, атыхта әмә се 'ххуысәй йә хәрзгәнәгыл къахәй ахәцыди. Ныр та хъуамә мәнныл ахәца. Уәдмә уал-иу йә тъәнгтыл фәхәцәл! Бомбә куы феста, уәддәр мын йә бон ницы бауыдзәни! Әз ын хәлиудзых Дзибыдто нә дән!» — сәрдаримә хылгәнгәйә Алмахситт талынгомау нараәг тыргымә хъавгә бахызти әмә хиңцауы күсәнуатмә йә ных сарәзта.

— А-а, фәзында? Табуафси, мидәмә, — әппындаәр әнхъәл кәцәй нә уыди, уырдыгәй йәм әрбайхъуисти әрыгон ләппуйы цинаембәхст хъәләс. Йә цәстомыл бәлвырд зыны, әнәрхъәцәй йәм кәй әнхъәлмә кости, уый. Алмахситт ын тымбыл къухәй йә тыл куы ныццәвид, уәд, әргәвст каркау йә гәндзәхтә бацәгъдид, афтәмәй дзы йә уды гәртт-гәртт ссыди. Йә риуыл ын цыма исчи уәззау къәй ныффәлдәхта, уйайу әй әлхъивы, әмә йә асәрф-асәрф кәны.

«Гье, уәүүәй, гье, Темболы фырт, мәнә ацы гәвзыккәй фәтәр! — һәхи әфхәры скълады хиңцау. — Нә дзы конд и, нә — уында, нә йәм зонд и, нә — курдиат, афтәмәй хәдзарад һәхи бакодта».

Бечыр къәләтджыны хъуыдзастәй әрбадти, ие 'нгуылдз-ты кәрәттәй йә нараәг ных әүүәрды әмә ие 'рттиваг стъолмә әдзынәг кәсы, цыма йә зәгъинәгтә уым фыст сты.

«Фидаугæ дæр дзы нæ кæны, фидаугæ. Уыры йæ хуынкъæй куы скæса. Ныртækкæ къахæй п'юл æрцæв, æмæ фæстæмæ йæ хуынчы 'rbaisæfdzæni. Ä-æ, дæхи ныххырхай, Дзибыдто! Сæрдарæй дæ куы 'взæрстой, уæд æнхъæл уыдтæн, истæмæн бæззис...» — цима йын йæ бынат барвæндæй радта, уыйау арф ныуулæфыди Алмахситт. Лæппу йæм дзурын кæй нæ уæнды, уый комкоммæ уыны æмæ йыл йæхинымæр худы. Бечыр æрæджиау йæ цъæх çæстытæ стьолæй атыдта æмæ йæм фæрсæгau скæсти.

— Уыцы мæнæуы 'хца цы фæкодтай?

Лæг фæуыргъуийау и, йæ гыццыл çæстоммæ йын дисхуызæй кæсы æмæ, цы зæгъя, уый нæ зоны.

— Кæцы? — йæ рæстæг адаргъ кæныны охыл дзуры дæ зæрдæмæ зæрдæйæ. Кæд исты 'rbaimysid æмæ йæхиуыл çæф не 'руадзид, кæд æй æндæр ныхæстыл адарид. Дзæгъæлы. Йæ сæры мағъз æппындæр ницы ахсы. Иу хъуыды дзы ныффидар и æмæ йæ тухæнæй мары:

«Чи мæ баннымыгъта, цымæ? Чи мæ баннымыгъта?»

— Нæ дæ 'мбарын. Цавæр мæнæуы кой кæныс?

Кæддæр мæнæ ацы стыр уаты, æрвæрæгau, чи нæрьиди, уыцы бар-жын хъæлæс ныффæсус и æмæ йæхимæ дæр дзæбæх нæ хъуысы.

— Дæхицæй æнæмбаргæ сывæллон ма араз. Цал тоннæйы арвыстай, уый дæр зонын, чи сæ аласта, уый дæр зонын, цас дзы райстай, уый дæр зонын. Äвдисæнтæ дæр мын ис... — йæ амонæн æнгуылдз æм æртхъирæнгæнæгau тилы сæрдар.

— Цæй цы сæ сдиссаг кодтай? Уагæр ма исты 'хцатæ куы уаиккой. Цыдæр капеччытæ. Дæлæ ме стьолы лагъзы сты æмæ сæ дæхицæн райс. Äз сæ æнæуи дæр дæуæн лæвæрдтон, фæлæ æм нæ бауæндыдæн. Раст мæ, зæгъын, куынæ бамбараи, — йæ зæрдæ йын билдауæн ныхæстæй æлхæны Алмахситт.

— Уыдон бухгалтермæ радт, дæгъæлтæ тæ мæнæ ам æрæвæр, — йæ ныхмæ фæлæууæн кæмæн нæй, ахæм хъæлæсы уагæй дзуры Бечыр.

— Цæмæн? — тарæрфыгæй йæм кæсы скълады хицау æмæ йыл ие знæт çæстæнгасæй пиллон арт æндзары, цима йæ фæнык фестын кæнынмæ хъавы.

— Уымæн æмæ нын дардæр иумæ кусгæ нал у. Äз хъуамæ адаамы хидвæллой æхсæв-бонмæ къæрныхтæй ма хъахъхъæнон, тæлæ мæ дæлбар кусджытæй алкæуыл дæр мæхи хуызæн æу-ндон æмæ уæлтых куысты фæстæ мæ фæллад уадзон.

Хорз ран әй әрцахста, ницы зәгъән дзы и. Зәххыбынтың дәзән уәгү. Чи зоны, әлхәнәдҗы йәм йәхәдәг дәр барвыиста. Алмакситтәңхъәл уыди, кәд әй тәра, уәд тъәпп, рәхуист, хъәртә амә уайдәфтәгәнгәйә амә рагацу йәхи тохмә әрцәттә кодта, фәлә фәрәдыди амә, джихнизәй сәйәгәу, йә миңбынаты әнәзмәлгәйә ләууы. Бандоныл әй йәхи 'руадзын бәргә фәндү, фәлә йын Бечыр әфсоны «сбад» дәр нә зәгъы, амә йә зәңгты хъару сәтты. Уый әдде ма зәхх йә быны иуварсырдаем фәлидзы. Йә сәрыстырдзинад бахъахъәннын әй кәй хъәуы, уый әмбары, фәлә йәхиуыл йә бон нә цәуы амә йә хицаумә, мәгүүргурау, әнхъәлмә кәсис. Кәд йә mast райсын йә сәрмәне 'рхәссид, кәд ын фәтәригъәд кәнид амә йә күисты ныууадзид. Нәй — дурәй хъәбәрдәр. Ләппу йәм йә чылым раздәхта амә йә гәххәттитимә хъуыдагхуызәй архайы.

Адәмән се 'дылы митә күйд әмхуызон сты, уый диссаг у, әвәдза, Алмакситтә дәр-иу исказмәй күй 'рбатыхсти, уәд-иу әй йә уатәй мәнә ацы бур гәххәттыты фәрцы тардта. Хъуурыць-арәй йын-иу ләгъстә кәннын райдыдтой, фәлә къәрттәй цүула никуы аппәрста. Уадз амә се 'ппәт дәр зоной, әндонвидар ләг кәй у, уый әмә дзы әмризәдҗы ризой. Уәдә ныр йәхимә әндәр цәстәнгас цәмән домы? Кәй әфхәрдта, уыцы әгуыздәг гуыратәй уәлдай кәм арәмыгъта? Йәхицәй хъәуы йаргъ ләг күү арәзта, уәд кәм и йә ләгдзинад? Әрттиваг ләгъз фәндагыл дә къах скъуыр амә цыыфдзасты ныссәдз — уымәй ма әдылыдәрми цы уа? Бечыр әй әвыйдәй кәй нә ныууадзәни, уый хорз күү зыдта, уәд йә хызы афтә әнционәй күйд бахаудта? Уәдәмә, бирәгъяу, әнәфсис у амә әнәфсисәй амәлдзәни!

Цыма йә электрон тых әрцахста, уйайу зыр-зыр кәнны, әз нервытә риссынц, зәрдәй йәхи къултыл хойы. Күү райгуырда, уәдәй нырмә ахәм әгуыздәг уавәрү никууима уыди амә, йәхи цы фәкәна, уый нә зоны. Әдзухдәр әм афтә касти, цыма царды хицәуттән сә тәккә сәрәндәртәй у, амә күистуаты разамынд әнә уымәй не сфидаудзәни, цыма йә барджын ны-хас кәдәм нә бахәццә уа, уым хъуыдагәй ницы рауайдзәни. Цәргәбонты бардзырдә дәттүн сахуыр и амә йә фәсонәрхәдҗы дәр нә уыди, йәхиуыл дәр искуы бәрзәйсәттән цәфәрцәудзәни, уый. Сәрдап әй йә уатәй күйд тәры, уый ком-коммә уыны, уәддәр әй кәронмә нә уырны, кәй фәхәрд и, уый. О нә уырны. Уәдә йә зәрдә әлхыскъ рист кәннын цәмәй райдыдта? Хур бол дәр дзы хид күүнә цыди, уәд йә буар къахәй-

сәрмә дон цәмә фестади? Ау, йә ницәйаг күистәй кәй фәхүдта, уый тыххәй? Нә-ә, мәнә дзы ацы әгомыг фыс, зәронд хәрәгъяу, йә къәхтә кәй ныссәрфта, уый йә мары. Күйд бәрзәндты тахти, әвәдза, әмә күйд ныллағ әрбадти! Бечыры хуызән хәффындзхор дә хъазәнхъул саразәд. Ә-ә, дәлдәр фәүай, Темболы фырт, кәд ды хуыздәр хъысмәты аккаг наә дә!

Алмахситтән йә дәндәгты къәс-къәс ссыди. Дәгъялтә стъолыл әрәвәрдта әмә уатыл йә цәст аивәй хәссы, цыма йын «хәрзбон» зәгъынмә хъавы. Кәддәр дзы йә рәстәг әрвитынәй не 'фәсти, ныр цалдәр минутмә йе 'нәуынен фестади. Әмә күйд наә хъуамә феста? Хицауы къәләтджыны мәнә ахәм уыры сбадәд. Йә бакаст дәр уыцы 'лгъаг цәрәгойы хуызән у, әмә дзы Алмахситт йе сәфт уыны. Зәххыл ын уырытәй әнаддәр ницы ис. Уалдзәг күы раләууы, уәд сын сә хүинчъыты дон аудазы, хәрдмә сәе стәры әмә сә сагойы фындзәй рәхойын райдайы. Ныр дәр әм афтә кәссы, цыма йә кәддәрү уарзон бынаты ныллағ әрыгон ләппу наә бады, фәлә зәронд хъомыл уыры, әмә йә рахиз къух кәрдәгхуыз галифе хәлафы дзыпмә сабыргай фәхъуызы. Цәстүфәнүкъуылдмә дзы кард фелвасид әмә йын әй йә артәнты аудазид, фәлә йәм наә уәнды әмә мәстәй мәләй:

«Дуне рафәлдәхти! Бәстә бабын! Цард фехәлди!» — дзуры йәхинимәр. Бечыраң алышындә акалид, фәлә йәм ницы дзуры. Уадз әмә йын йә зәрдәйи уаг ма бамбара, уадз әмә йын йә хъыгыл ма бацин кәна. Кәд ын стыр mast скодта, уәддәр әм йә ныфс асәттыны фаг хъару наә разындзәни, уымән әмә йын уый арф әвәрд у. О, о, арф әвәрд! Йә гыщыл цәхәрадоны къомсийи цур, дойнаг дуртәй амад сисы рәбын — уәрмы. Цәргәбонты цы хъатә фембырд кодта, уыдан дзы әртәлітрут баләтты бағсайдата, йәхицәй уәлдай сәе ниши зоны әмә сәм Хуыцауы къух дәр наә бахәццә уылдзәни. Ацы бынимиз әнхъәл у, йә астәуыл әй дыууә дихы акодта. Хәрәджы дымает! Алмахситт әндонвидар ләг у әмә ахәм әдых уырытән ингәнмә тәрүн наә бакомдзәни!

«Аз мә фыдән фыртән наә райгуырдтән, дәу фәстәмә дә күйдзы тәгәнамә күинә батәрон!» — йәхинимәр бартхъирән кодта Бечырмә, дуар йә сәрүл ахаста, «Жигули»-йы агадти әмә йә хәдзармә атындзыдта. Изәры хуындықынри ләппуты сәхимә әрбахондзәни, арахъхъәй сәе бафсаддзәни әмә сәе йә цыфыддәр зыагыл сардаудзәни. Ахәм сәркүүиртә анашайы тыххәй сәе ный-йардхытыл дәр наә бацауәрдзисты. Йә цәлхур ын айсдзысты, әмә йә бынаты кусгәйә баззайдзәни. Чи зоны, ногәй та сәрда-

ры къәләтджынмә дәр схиза. Уәд Алмахситт базонид, куыд кусын хъәуы, уый. Йә раздәры рәдыттытәй иу дәр нал әруадзид, адәмимә гуымирийә нал архаид. Кәд цыфәнды әнәмбаргә сты, уәддәр семә ләгъзәй дзурын әмбәлы, мәлгъ әвзагәй. Ә-ә, уыдонән къах — сә роны! Ныртәккә йын сәйрагдәр у Бечырәй фервәзын әмәй йәм хъумамә хъәдых фәләуу.

«Афтә-гъе, мә лымәнләггаг! Тәрхъусән әрсытимә кәрдо цәгъдән най», — йәхицәй разыйә бazzад Алмахситт әмә машинә йә кәрты дуармә әрурәдта. Рахизынмә дзы хъавы, фәләй йә бон нау. Йә зәрдәй әфәзилын нае уадзы. Йәхиуыл куы схәцы, уәд та йә срәхойы, әмәй үләфт ахгәны. Фәндзай әртә азы дәргъы ахәм рыст никуыма бавзәрста әмә фәтарст. Ау, уыцы дзәдәл уасағ ыл фәтых үйдзәни? Нә, на! Уый бәсты цәуылфәнды дәр разы у. Дзәвгар рәстәг үә сагъәстимә хъуырдухәнтәгәнгә фәбадти, стәй үә къәхтә зәхмә әриста әмә мидәмә бацыди. Йә рыст әй суагъта, әмәй йын бәлвырд фенциондәр и. Йә цәститәй кәстәр ләппүйи агуры, фәләй үә уыны әмә тыхсы. Цәй, куы фәзына, уәд әй арвитетдәни үә хәрзгәнджытәм. Ныккәндәй син әхца сисын хъәуы, науәд әй куыдзы хъуыды дәр не 'ркәндзысты, ныхас ма дзы цы ахәссой, әндәр. Йә арф әвәрәнмә үә әвналын нае фәнды, фәләй үын цы гәнән и? Шифанеры үын цы капеччытә и, уыдон дәндаг асхъяуыны фаг дәр не сты.

Цәхәрадонмә бахызти, үә алыварс аивәй ахъахъәдта әмә зылынзәнг къомсимә үәхи байста. Әхсәвәй-бонәй цал әмә цал хатты 'рбацәуы ардәм. Куылдаәр уәрмы сәрүл үә цәст әрхәцы, афтә әрсабыр вәййы. Әңгәлон адәймаг ыл ләугә куы 'ркәна, уәддәр әй нае бафиппайдзәни, фәләй үын Алмахситт үә сусәгдзинад хорз зоны. Дзуццәдҗы 'рбадти, кәрдәдҗы үын үә къәпсыр сәфтыдта әмәй үыл иуварс ахәцыди. Йә цәститә та джигулгәнәгау дыргъдоны къуымты азылдысты. Цыиуызмәләг никуыцәй зыны. Бәстә басабыр, ныххъус. Суанг ма бәләстә дәр тарстхуызәй фегуыппәг сты, цыма стыр цаумә әнхъәлмә кәсүнц. Ләг уәрммә ныххызти әмә джихәй аzzади.

«Ацы гәххәтты гәбәзтә та ардәм чи 'ркалдта?» — фәрсы үәхи, фәләй үә фарстән дзуапп раттын нае фәразы, әмә та үә зәрдәмә әбәрәг катай фәхъуызы. Талынг къуымәй үәм баләттә нае зынынц, әмәй, үә хъус әхчаты мынәг сыйбар-сыйбур кәцәй ахсы, уый нае хаты. Алмахситт хәйрәдҗытыл не 'ууәнды, фәләй цы нае вәййы... Куы ничи сә федтаид, уәд әнәе уәвгәйә

кай фәлгонцы равзәрдаиккой? Ләгән адәргәй йә сәрыхъынта арц абадтысты, йә буар дыз-дыз кәны. Йәхиуыл хәцын нә бафәрәста әмә хъәрәй схуыфыди. Уыры дзы фәтарсти, кәройнаг балонәй ралиуыртта әмә күулы хуынчы фәмидағ и. Алмахситт къуыммәй йәхи баппәрста, әмәй йә зәрдә баузал и. Баләттән сә сәртә — хәрд, әхнатә — лыстәг пырхытә.

— Хуыцау уын ай ма ныббарәд мә уды тәригъәдәй! — ралгыста ие 'нәуынон цәрәгойты. Фыртыхст әмә фырмәстәй йә цәститә доны разылдысты. Афтәй йәм кәсы, цима аеппәт дуне дәр йә ныхмә у, цима иу удгоймаджы дәр нә хъәуы, цима йын иууылдәр йә мәләтмә бәллынц. Ие стыр ныфс ие 'хатә уыдышты, ныр уыдан нал сты, әмәй йә ныфсы мәсиг ныккали. Кәдәрра нәу, уәд баләттә фәлмән пластмассәй куыд сәхгәдта? Уәдәмә Хуыцау адәймаджы марынмә куы фәхъавы, уәд ын фыңғаг йә зонд айсы. Алмахситт йә сәр хойы әмә сывәллону аңафсәрмәй кәуы. Цалынмә цәра, уәдмәй йә сәрхъән ми йәхицән нә ныббардзәни. Зәфцы фыдәй әлгъаг хилдҗиты амәттаг баяу — цы ма уа уымәй әдилдәр хъуында? Әфсәйнаг асины бинаң къәпхәнүл әрбадти әмәй йә баләттәм әдзынәг кәсы. Кәдәхнатә аңахъән сты, мыйиаг, әмәй йә хәйрәдҗитә сайынц? Кәдәй йә зонд фәцыди әмә сә пырхәнтәй цәститыл уайынц? Уырытә утәппәт мулк куыд баҳордтаиккой? Нә, нә, уымән уәвән нәй! Хъумамә сәйиши цәститәй фена, хъумамә сәйиши къухтәй басгара. Әвәцәгән әм талынг къуымәй хорз нә зынынц. Сыстади әмә сәм иу къаҳдзәф бакодта, стәй йә бынаты сәеццәйә аzzади. Әваст ай йә зәрдә срәхуиста әмә фәгүубыр и. Йә риумә ләбүры, цима дзы гәбәзтә спәдуынмә хъавы. Әхца дәр ай нал хъәуы, куист дәр. Дун-дунетыл ай аеппиндәр нициуал хъәуы, әрмәст ма йә фәндү талынг уәрмәй алидзын, йә судзгә ристәй фервәзын әмәй йә уда бахъахъәнүн. Цард куыд аддҗын у, уый нырма ныр бамбәрста әмә фыртәссәй йә цәститә ныххъоппәг сты. Йә зәрдәйын әнауәрдон дәрзәг къухтә сә тых-сә бонәй ләмарынц, йә хурхыл ыл фидар хәцынц, әмә фыртыхстәй арвмә асингә әвәры. Йәхиуыл йә бон нал цәуы, әмә уәрмы сатәг зәхмә сабыргай фәхаяуы. Ие 'нусон фәндагыл әбәрәг дунемә кәй араст и, уый йә зондәй әмбары, фәлә уәддәр йә хивәндә зәрдәйы нә уырны әмә цардәттәг хуры рухсмәй йә ләмәгъ цәнгтә тыхивәзт кәны...

НЫФСЫ ТАЛА

* * *

Уыд Ног аз...
 Фæлмæн мит ттыфылгай
 Мæ рудзгуыты æвгтыл
 Фæсмойнагау тад.

Уыд Ног аз...
 Дæ кафтмæ кæсгæйæ,
 Аевзæрди мæ риуы
 Аевзонг азты уарзт:

Анæрцæф сæгуытау
 Дæ рог фезмæлд — артау...
 Цы ахады цæсты,
 Зæрдæмæ цы хъары,

Аерцахсæн кæмæн нæй, —
 Дæ аив уæнгты конд
 Гæбынайау рогæй
 Мæ алыварс зилы
 Амæ мын мæ риуы,
 Мæ зæрдæйы арфы
 Ныфсы тала суадзы.

Уыд Ног Ныфс,
 Уыд Ног Цинты аз...

Тæхуды, кæмæн дæ,
 Тæхуды, кæй тавы
 Йæ рысты, йæ тыхсты
 Дæ рухс цæстæнгас.

* * *

Мæ сыгъдæг уарзт —
 Раебинагдæр æнкъарæн,
 Мæ уды фарн,
 Йæ рухс монцты æндзараæг,
 Дæумæ куы уыд
 Мæ фæндæгты сæйраг,
 Ды куы уыдтæ
 Мæ бæллицты фыццаг...
 Дæумæ тындзыдтон
 Райгуырдæй фæстæмæ,
 Ныр хъусын æз
 Дæ карз ныхас хæстæгмæ:
 — Сыгъдæг уарзтæй,
 Аевзонг лæппу, цы хъавыс,
 Дæхи мыйаг
 Кæд митмæсгуытæй сайыс?! —
 Мæ сыгъдæг уарзт!
 Нæй карздæр дзуапп ыссарæн,
 Аэргом хъæдгæмттыл
 Дудгæ цæхх луарæн,
 Аэrvитыс мæ
 Аевæд фæндæгтыл донмæ,
 Фæстæмæ мæ
 Анæ донæй ыздахыс.
 Кæд афтæ вæйы уарзæджы хъысмæт.

2003.16.11

ФЫДОХЫ НЫВÆНДТАË

О, фыдбоны бон та,
 Фыдбæллæх æрцыди:
 Хъарм Хъæрмæдоны
 Хъолайы цъити
 Йæ уазал дымгæйæ
 Нæ Иры дзыллæты
 Аердæгцаrd фækодта,
 Нæ буцдæр уазджытæн

Сæ фæлмæн къонаты
 Цъæх ихыл фæуагъта.
 Ныкку та, Ирыстон,
 Ныдздзынаz, Ирыстон,
 Кæд комыдзаг их-къæй
 Дæ рисæй æртаид,
 Кæд ма сын сæ мæрдтæ,
 Сæ судзаггаг мæрдтæ
 (Ныр, амонд æй хонынц)
 Сæ марды кæндтытæн
 Кæд исчи ыссарид...
 Кæд сау рыстæй риссæг
 Дзыназын, кæуынæй
 Йæ тышпыштæ суадзид...
 Ныфæраз, Ирыстон —
 Бæллæхтæн фæразон,
 Ныфæраз та ногæй!
 Ныууазал нæ хъарм ком.
 Нæ зæрдæты сау их
 Цы ныфсæй æртайдзæн,
 Цы цин сисдзæн сау мигъ?!

Фæразон Ирыстон,
 Ныфидар у хохay!
 Цæссыг æмæ хъарæг
 Ныфсæдæттæг нæ вæййынц.
 Цæрæгудты риуты
 Хъæбатырты номау
 Зынгхуыстtæ фæцæрынц
 Фæразон Ирыстон,
 Ныфидар у дурау!
 Кæд комы нывæндтæ,
 Нæ цардуалдзæг искуы
 Ысдариkкой цинтæн
 Сыгъдæг дидингуытау
 Раесугъд æмæ хъармæй
 Раевдаугæ сæ сæртæ...
 О, рухсаг ут, рухсаг,
 Фыдохы нывæндтæ...

* * *

Хъәздыгәй макуы райс ләвар,
Ыскәндән дә цәрәнбонмә дәлбар.

* * *

Цы хәс нә уа фидын дә бон,
Ды макуы скән уымәй әргъом.

* * *

Бәстә байдзаг и фыссәгәй —
Сафынц уды рухс дзырдсәгәй.

* * *

Хуыцауы хорзәх ай фәци,
Уәд адәм ие стыр ныфс, йәе цин,
Фәлә дзы хицау хион загъта, —
Уәд рохуаты йәе адәмы ныууагъта.

* * *

Закъон — лакъон,
Ахс кәсаг,
Фезмәл, ратон
Мулк дә фаг!

* * *

Нә уыд йәе бон
Йәхи сәр дарын, —
Әвзәрст әрцыд
Мәнән сәрдарәй.

ХӘРӘГ

Бәхты къәхты
Къәрпәмдәгъымә
Сәш-сәшәнгә,
Рыгкалгәйә
Цыфәнды сирд

Куы акәонон,
 Күистәфхәрд ရагъ
 Хъәдын саргъәй
 Сызгъәринмә
 Куы раивон,
 Уәddәр мә уаргъ
 Нә ахаудәен.
 Фәлывд уон, йе аәргом, —
 Хәсдзынән та аәргъом.
 Дәлә кәонон,
 Уәлә кәонон,
 Уәddәр уыдзәен
 Хәрәг мә ном.

2003.08.11

ХӘМЫЦАТЫ Юри

ДҮҮУӘ ӘМДЗӘВГӘЙ

КАЛОТЫ ХАЗБИЙӘН

Дә риуы ссыгъд әрвон бәлликтәй арт,
Дә зәрдәе кодта утәхсән, әдзәм рыст.
Дә хұуры, охх, дә зәгъинағ фәбадт,
Әмә фәтар дә а зәххәй, әнәнтсты.

Дә чиныг дын әрхәндәгәй кәсүн:
Цы ләппу рәзыд Калотәм, мә боныл!
Нә зыдта уый гәдүнүхас, тәрсын —
Ләгдзинадмә мах абор дәр ма хоны.

Цәмәй зыдтай, кәй бazzайдзән дә фыст
Дәхи бәсты нә рухс дунейы зондай? —
Дә амарәг мәрдты дәр уәд әлгыст,
Ды та нәм кәс, ыстъалыйау, бәрzonдай!

НАЛ ТӘХЫ МӘ ХӘДЗАРМАЕ БЫНДЗ ДӘР

Нал тәхы мә хәдзармә бындз дәр,
Ме 'мәрттәй, хәстәджытәй дәр рох дән.
Хохы цъуппау — рахизән къәсәр,
Аугътон мә хайуанән йә рохтә...

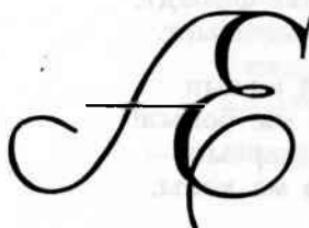
Нал мә хъәуы кусынмә цәуын,
Бон-изәрмә ивгъуыд рәстәг мысын.
Рудзынгәй ма бона рухс уынын:
Арвы цәст ныуурс и — цымы мисын.

Раләууыд мә зәры бонты цард —
Нал фәтырның, нал бәллын хуыздәрмә.
Зәрдә риуы басабыр, нынкъард,
Хизынц ма дзәгъәл хъуыдытә сәрмә.
Чи зоны, мә мәләт дәр нәу дард, —
Уый кәсес мәм амондау әнхъәлмә.

Михаил ЗУЕВ

ХЪИС

Цыхуырбаты Уасилы фырт
Сосланән (1931 — 1999)

дзәрәг дурджен былгәрон. Сынты ба-
зырау цъәхәмхәңцә сәнтсау әнәзмәлгә
оcean. Бәзджын фәнныкхуыз уәлдәф. Йә
мидәг ахъардта тәмәнкалгә рүхс. Айнәт
къәдзәхәй хәрдмә сфердәг мачтә, йә
арц-бырынкъ аныгъуылди цъәхәмхәңцә
сәнтсау арвы малы. Мачтәйи цъупмә йә
иу кәронәй фидаргонд у хъис. Йә иннә
кәрон та ахәңцә, уыцы малы дәлвәддже
оceanыл кәм әнцад, уырдәм — җаст әм
тыхтәамәлтәй әххәссыд. Әндәр ницы.

Ләг аерләууыди мачтәйи уидагрәбын.
Къухәнгуылдзтә ныzzәгәләг сты
цәгтүл. Ләг йәхи систа уәләмә. Цас
рацыди? Минуттә? Сахәттә? Азтә?

Уым, уәле, ракызти фәзмә, фәлгәсү
дәрдтыл. Йә разәй — арв, дымгә, океан
әмә, арвы кәронмә чи айтынг, уыцы
хъис-таг. Ләгән цыма ихән у, — аратас-
батас кодта, батыхст, йә къах-къух хъи-
сыл әрәвәрдта фәлварәгау.

Хъис әдзәмәй барызти.

Ләг сыйдымызды рацыд. Әрмәст къах-
дзәфы 'рдәг. Стәй йә цәнгтә фәйнәрдәм
айтыгъта, әмә къахы дәлфад фидарәй
әрәнцади хъисыл. Уый уыди фыщаг
къахдзәф.

Ләг араст.

Әндәр ницы.

Рацыди цасдәр рәстәг, фәсте аззади

дзэвгар тыгъд-дэрдзэг, мачтæ лæджы чьылдыммæ æрбайсæфти тары. Баззадысты ма арв, океан, дымгæ æмæ, арвы кæронмæ чи айтынг, уыцы хъис.

Лæг цыди фæразонæй, алы къаходзæф дæр баргæйæ. Хатгай хъавгæ, хатгай цудгæйæ. Лæг цыди размæ.

Райдайæны алы змæлд дæр Лæгæн йæ уд ласта, йæ зæнгтæ дудгæ рыст кодтой, фæлæ фæстагмæ фæлтæрын байдытой, ницыуал сæм хъардта. Дымгæйы налат футтытæ Лæгыл удаист нал æфтыйдтой — Лæг ныр æмбæрста: къухтæ арæхстджынæй змæлæнт, уйийеддæмæ дын дымгæ ницыхъом у.

Арвы кæронæй æрбазынди чысыл сай стъæлф, дзэвгар рæстæг рæзгæ цыдис, æввахсдæр кодта æмæ фæстагмæ егъяу Маргъ фестади.

Маргъ Лæджы æрбакомкоммæ рахæццæ, йæ тахт фæсындæгдæр кодта, стæй бæзджын фæныкхуыз уæлдæфы ауыгъдæй аззади. Лæг цыди. Маргъ æнæзмæлгæйæ ленк кодта иуварсырдыгæй. Рæстæг æнæсымæй ивгъуыдта.

Æппынæрæджиау Маргъ бафарста:

— Кæдæм цæуыс?

Лæг ницы сдзырдта, æвæццæгæн, Маргы ныхас нæ фехъуыста — иттæг ахсджиаг хъуыддаджы лæуд уыди. Цæугæ кодта.

Маргъ та ногæй бафарста:

— Кæдæм цæуыс?

Уæд Лæг йæ сæр азылдта æмæ комкоммæ Маргы цæстытæм ныккаст. Æмæ дзы федта æнустæ, тьымы-тьыматæ. Цæстытæ уыдисы, сæ бынмæ цы цъæхæмхæццæ сæнтсау океан уыд, уйй æнгæс.

— Эз уартæ хъис-таджы кæронмæ цæуын, — загъта Лæг. — Рацыдтæн уартæ йæ райдайæнæй. Хъуамæ æнæмæнг йæ кæронмæ фæхæццæ уон.

— Цæмæн? — бафарста Маргъ, æмæ Лæгмæ афтæ фæкасти, цыма Маргы монццуҳ цæстæнгасы цымыдисы цардæгас стъæлфæн ферттывта.

— Уйй фæтк у, — дзуапп радта Лæг. — Иугæр хъисæн райдайæн ис, уæд ын æнæмæнг кæрон дæр ис. Æмæ иугæр райдайæн уыдтæн, уæд ын хъуамæ йæ кæрон дæр фенон. Афтæ нæу?

— Уйй ды хуыздæр зоныс, — бахудти Маргъ æмæ ныххъус.

Афтæ æдзæмæй атакти рæстæг.

Æндæр ницы.

Маргъ æгуыппæгæй зилдух кодта. Лæг цыди хъæддыхæй, фæкъул-иу æмæ та-иу ногæй сраст.

Йә ныхәй хиды 'ртәхтә хъардтой — стыр тых-тухитә 'взәрста.

Йә цәстыйл-иу цәссыдҗы 'ртәхтә ахус сты — катай йә цух næ уагъта.

Йә къәхтәй туджы 'ртәхтә хъардтой — дәргъвәтин фәндаг ай бадомдта.

Маргъ та æнæнхъæләджы сðзырдта:

— Мæ бон дын у базыртә раттын. Уәд иумә атæхдзыстәм æргәроны хахмә. Аз кәцәй ратахтән, уырдәм. Хъисы кәрон кәм ис, уырдәм. Амә дә балц ууыл ахицән уыдзәни.

Ләг ницы дзырдта. Тыхы мур æм-иу нал уыд, уәддәр цыди. Хъис-таг цы стъәлфыл хәцыд, уырдәм хъуамә бахәццә уа.

Æндәр ницы.

— Байхъус-ма, — загъта Маргъ. — Базыртимә æнцондәр у. Ау, кәдәм цәуыс, уый тагъдәр фенйнмә næ бәллыс?

— Бәллын, — йә хәр-хәр райхъуисти Ләгән. Йә билтә фырдоийныйæ аскъуыдтә сты æмә сә асдәрдта.

— Уәдә атæхәм! — фәхъәр ласта Маргъ æмә базыртә цәхгәр разылдта, цәмәй иннә исдуг уәлдәф айгәрда цъәхснаг ахситгәнгә.

— Мæ бон næу, — дзуапп радта Ләг, — мæ бон næу, уымән æмә, мæ разәй цы фәндаг ис, ууыл хъуамә кәронмә аәеуон.

Маргъ ницыуал загъта. Зондҗын сагъәс ын йә æндонцъәх гагуытә амбәрзта. Йә базыртә дардыл айтыгъта æмә та цасдәры фәстә æргәроны æрттивгә хаххыл цадәтгай сау стъәлф фестади.

Уый фәстә никуыцәйуал разынди.

Ләг та цыд æмә цыд.

Цалынмә йә зәрдәй йә куыстәй næ банцад, уәдмә.

Уырыссаг æвзагәй Бес-Уәгъуыры тәлмац
«Литературная Россия», 17.10.03, № 42

1. НÆРТОН ЦАУÆНТИ

Нарти гуппургингтæ 12 барæгемæй Хъуми бу-
дуртæмæ, Таманмæ, Идили донмæ устур
цауæнти ранæхстæр æнцæ. Уорузмæг сæ
хестæр, Сирдон син аггæл, Батраз сæ
кæстæр, Ацæмæз син фæндур цæгъдæг,
зарæг уонæн ку адтæй. Нарти нæртон устур
Хæмиц — фæндагамонæг, Болат Хæмиц,
Нарти нæртон Сослан сæ раздзæгутæ.

Хæтунцæ нæртон цауæйнонтæ,
хæтунцæ, æхсæвæ-бон нæ зæгъунцæ, не
'ртасунцæ. Астæмæй-астмæ æрхаттæнцæ.
Райдæдтонцæ хæтун уæластæн. Уалæн-
ги иссердтонцæ Хъуми будури Сау ро-
баси фæд. Цаунцæ и цауæйнонтæ роба-
си фæдбæл. Еци фæд ба сæ исхаста
Терки атагъамæ. Берæ сæ фæммæстæй
мардта Сау робас, уæдта 'й рамард-
тонцæ.

Цауæйнонтæ хъæбæр исæстонг æнцæ.
Æгас æстæми æндæргъцæ фæххаттæнцæ
æма саг сирдбæл не сæмбалдæнцæ. Судæй
мæлæтмæ æрифтудтæнцæ æма Сирдонæй
ракурдтонцæ: «Нæ робаси мардæй нин
æхсæвæр исаразæ, Нартæн ба ма зæгъæ,
робаси фид ке бахуардтан, уой». Сирдон
цийнитæгæнгæй Нарти раздзæгутæн Сау
робаси фидæй æхсæвæр æрбацæттæ код-
та.Æстонг адæм робаси фидæй сæхе ис-
æфса斯顿цæ æма тарф фæххустæнцæ.

Сæумæраги-рагиау Сирдон фестадæй
æма гъæрæй æ гъæлæсидзаг фæдес кæнуй:

— Робасхуар Нартæ, хор искæсунтæбæл æй, фестетæ, цауæни цæугутæ, кæд естæбæл исæмбæлиайтæ.

Нарти гуппургингтæ сæ къоси бун ниууидтонцæ, фестадæнцæ æма Терки атагъай цауæнтæ кæнунцæ. Хæтунцæ, хæтунцæ, уæлта еу Cay гъæди къохмæ исхъæрттæнцæ. И гъæди адтæй саг, сирдзæй идзаг. Цауæйнонтæ ærbamæрдтитæ кодтонцæ аллихузи сирдæ. Уалæнги Сирдон æринцадæй æ аги хæццæ гъæдрæбун еу лæгæти, дуудæс лæгемæй æд бæхтæ æхсæвеуати кæми æрæнцадайуонцæ, уæхæн лæгæти.

Хускъæ къæдаруатæ ærbamburd кодта æма уонæй циргъ арт ракодта. Нарти гуппургингтæ æмбурудтæ кæнунцæ еци хъуæцæмæ. Кæми сæ еу, кæми се 'ннае фелвæсүй Cay гъæди хурфæй, æ еу усхъи сирди мард, иннебæл хускъ согти уаргъ, уотемæй.

Сирдон æхсæрæ уестагæй æртингдæс ухсти исцæттæ кодта. Зилдæгæй арти фæрстæмæ цæх-цæхæй фицуңцæ. Нарти гуппургингтæ, сæ сæргътæ сæ нивæрзæн, уотемæй фæсалæй листæнтæбæл уæлгоммæй хуссуңцæ, артмæ хæстæг, лæгæти зилдæгæй. Ацæмæз цæгъдуй æ сугъзæрийнæ хæтæлæй, заруй. Нарти гуппургингтæ ин еци хъантæй фæрсаг кæнунцæ; Сирдон зелæнтæ кæнүй циргъ арти рази, Батраз бæхти кой кæнүй Cay гъæди рæбун.

Изæрхуарди фезонгутæ уайтагъдæр рафунх æнцæ. Бадуй уæллæй кадгин Уорæзмæг. Уомæн æ рапес фарс — Устур Хæмиц, æ галеу фарс — Болат Хæмиц, Сослан, Ацæмæз Къантази фурт Сæууай æма иннетæ уонæй дæлæмæ. Изæрхуарбæл бадунцæ фæллад цауæйнонтæ. Ацæти Ацæмæз уони исæрхуй æ рæсугъд зартæй, æ хæтæли цагъдæй. Батраз — урдугистæг, Сирдон — иуарæг еци æмбуруди адтæнцæ.

Изæрхуар фæцæй. Æхсæвæр гъæуий. Æхсæвæр æнæ агæвара некæд фæуий. Хæстæг дон нæйиес, — иссерун æй гъæуий. Нартæн сæ кæстæр Хæмици фурт Батраз дондзуу уæд рандæй. Фæцæуий Батраз дон агорунмæ. Цæуий, æ къохи ба неци, — дон цæмми æрбахæсдзæнæн, зæгъгæ, сагъæсти бацуудæй. Цæуий мæйдар æхсæви, æнæзонгæ будурти, æнæ донхæссæн дзаума. Цæуий, уотæ рæхги ба æ къах еу цæбæлдæр искъуæрдта, раимæвналда æма дин е ба хускъæ гæбæтгонд.

Батраз сагъæсти бафтудæй: «Донæн æнæ иссерæн нæйиес, фæл а гæбæт минкъий æй, ке фагæ æма цæй фагæ исодзæнæй. Фæллæд хуæрдгун адæми ахсæви дон гъæудзæнæй, агæварди дæр басæ дон гъæуий. Исонсæумæ дæр æртингдæс лæгей сæхе æхснүүмæ дон гъæуий. Дон иссерун ба кæстæрбæл æй æма ци кæнон?»

Уотитæ сагъæстæгæнгæ цудæй Хæмици фурт минкъий Батраз, уалинмæ æ разæй арф кæрдæги бунай игъусун райдæдта сауæдони сур-сур. Батраз сабургай æривналдта æ размæ, æ хускъæ гæбæт дони рафæлдадта, райæуурститæ кодта, æ ком ин райвазта æма 'й цогæдонмæ бадардта. Цогæдон уайуй гæбæтмæ, гæбæт ивæзүй, урдугмæ дон нæбал уадзүй. Кæсæлгитæ хурæбæл æсхьиудтитæ кæнуңцæ. Цогæдон байсустæй.

Нур и гæбæт ба не 'дзаг кæнуй. Ци рацуðæй, уæдта Батраз, и дони гæбæт е усхьи багæлста, уотемæй фæццæуй Нарти æхсæвевути лæгæтмæ. Сирдон æхсæвæри агæ байвардта. Нарти гуппургингтæн заруй, хæтæлæй цæгъдуй, етæ дæр ин фæрсаг кæнуңцæ, æрдзæфи хæццæ лæгæти арти размæ кафунцæ, се 'хсæвæ цубур кæнуңцæ.

Фæсæхсæвæр цауæйнонтæ тарф бафунæй æнцæ. Уалæнги кæцçайдæр еу гацца фæззиндтæй æма, гæди кьюх кæбæл адтæй, уæхæн уони æстæг рахсидта, уæдта 'й еу мосгæронмæ баласта æма 'й уоми моси къелабæл ниууагъта. Бон февадæй. Сæумæйраги и гæуæй рацуðæй еу зæронд лæг, сагойнæ æ кьюх, уотемæй. Зæронд лæг мæстгунæй расурдта и гаццай, æхуæдæг ба æ сагойни сугтæ уони æстæги буни гæди кьюхи буни рацевта æма 'й фæсмосмæ рагæлста, дзоргæй:

— Дæ ном хæссæг фæууай, мæнæ гацца, æма куйбуңдорæй байзайа дæ дарæг, кæми ци дзæгъæл æстæги морæ еруй, уони и моси къелтæмæ ласуй.

Нарти гуппургингтæ, еци сæумæ лæгæти ка хустæй, етæ ниппурх æнцæ, æд бæхтæ иуонгсæститæ бацæнцæ æма уотемæй тухтæ-мадзæлттæй æримбурдæнцæ. Кæсунцæ æма уинунцæ: æхсæвæ ци лæгæти хустæнцæ, еци лæгæт адтæй уони зелæн, мæкъустæги хъумбул кæми зелуй, еци гъолгъаз. Тар гæди кьюлдуң ба адтæй уони гæуи бунат. Уонæн æ тъæпæн — æ лигъз фийаггонд ба, — сæ бæхтæ кæмити хизтонцæ, еци будуртæ. Гъема дестæ, тæмæстæ кæнуңцæ Нарти сæртæ:

— Тæходуй, — зæгъунцæ етæ, — аци иуони æстæг кæмæй æй, еци бауæр цардæгасæй фæууинæ!..

Нарти нæртон Сосланæн адтæй искурдиадæ. Сослан искувта æма курдата Хуцауæй: Уо ,Хуцаути Хуцау, мæхе Хуцау, аци иуони æстæг цидæр хузи фонси, кенæ ба адæймаги æстæгдарæй æй, еци фонс, адæймаг нæ рази, цилæридæр хузи адтæй, уотемæй — æрмæст æнæ цæститæй — күд феста.

Æваст, Сау гæди кьюлдуңтæ, зæнхæ низмалдæй: фестадæнцæ

Сау гъæди къулдунтæ. Дуйне æстгутæ низмалдæнцæ æма Нарти гуппургинти размæ æрæмбурдæнцæ, уоми ба си раудæй адæй-маг-хонх, уæйуг æнæцæститæй.

— Уох, уох, ци берæ фæххустæн, ци! — загъта адæймагонд къæдзæх.

Уæйуг дзоруй Нарти æвзагæй, игъосуй æма лæдæруй уони дзурдæтæ. Усмæ Нарти Сослан райдæтæ а хæццæ дзорун мæнæ атæ:

— Ка дæ? Ци уавæр дæ, — фæрсуй æй Сослан.

— Аз дæн адæймаг, аци зæнхæбæл фиццагилæр ка исæнтæстæй, уонæй еу.

— Корун ди æма мин æрдзорæ, куд æма цæмæй цардайтæ, уонити лæмбунæгæй.

Уæйуг райдæтæ дзорун:

— Мах цардæн зæнхи сойнæй, — уони зæгъгæй, æ цæнгтæ бафест кодта, æ рапес цонг ниццавта зæнхи арф, исиста уордигæй æ армидзаг уомæл сикъит, æ галеу арммæ 'й æрлæмарста æма уоци лæмарони сойнæй (уомæлæй) ба æ тæрних байсарста, æрбадтæй æма бафунæй æй. Берæ фæххустæй, уæдта райгъял æй æма дзоруй Сосланмæ.

— Ме 'зæди хай, фæндуй мæ цæрун æнхæст цардæй. Мард адтæн, рамæйгас кодтай. Фæндуй мæ, дуйнейи рохс куд фæу-уинон, уотæ. Мæ цæститæй мæ искæсун кæнæ, ме 'зæди хай.

— Фæдздзорæ нин, кутемæй рамардæтæ, уой, уæдта дæ дæ цæститæй дæр искæсун кæндзæнæн.

— Хуарз, хуарз, ме 'зæди хай, 'ма æдта мæлгæ ба ракодтон мæнæ атæ...

Адтæй еци хабар раги. Мæнæ Сау гъæди рæбун цардæй еу гъæу. Нур дæр ма уоми униау æй, уæлæ хонхрæбун. Сæумæй раги æрбацæйцудтæн еци гъæурæбунти. Кæронæй и гъæу кæронмæ адтæй устур галауантæ æгас къеѓогбæл. Мед галау-ан еу нæуæт ностæ къамбецтæ дугъта. Къамбеци дугæрдугмæ цæбæлдæр рамæстгун æй, æ думæгбæл ин фæххуæстæй æма 'й æ къæдзелæй галауани сæрти рагæлста еци-еу зуввуттæй. Къамбеци хъур мæ сærbæл исæмбалдæй æма уой буни фæммара дæн. Уордæгæй мæ еу цæргæс, мæ сæрти ка ærbataхтæй, уæхæн æ нихтæбæл исиста, рапаста мæ ардæмæ. Ами еци рæстæги фусты дзогæ сæумон бадт кодта. Сæ сæргъи и дзогæн лæудтæй цæу, синæр цæгъдæй, рæхстæй. И цæргæс æривардта мæ мард ^{уой} сиутæбæл æма ми сехуар исходта, уæдта Сау гъæдæ ^{мæ}

фæттахтæй. И цæу æрæгиау æ сæр ниццагъта æма ме стгутæ
ниппурх æнцæ ами, æрзадæй сæбæл гъæдтæ, игуæрдæнтæ. Е
дин мæ цард, мæ мæлæти бон. Корун ди нур ба, ме 'зæди хай,
бони рохс мин фæууинун кæнæ, мæнæ нæ рази устур туппур...
Ади туппурбæл бадун, гъазун, хуссун уарзтон, фæммин æй уинун
кæнæ...

— Уартæ еци туппури ма гъуди кæнис?

— Зонун æй, мæ рази æй. Ёривæрæ мин уоми нисан... Аци
курмæй дæр æй, зæрди аргъавæй фергъæвдзæнæн.

Сослан фæццæй и туппурмæ. Уæйуг æхе зæнхæбæл фæд-
дæлгоммæ кодта, нимайуй ин æ къахдзæфтæ. Сослан æ нимæт
туппури фарсбæл куд февардта, уотæ ба и уæйуг Cay гъæди
бæлæстæй еу æхемæ æрбаскъафта, æд къуалатæ бæласæ, ний-
зуввутт кодта æма Сослани нимæти бæласæ туппури хурфæмæ
е 'ндæргъцæ бахаста. Уæйуг гъавта Сослани рамарунмæ. Сослан
ин балæдæрдтæй æ езгард зæрдихатт æма 'й е 'скурдиадæмæ
гæсгæ, куд адтæй, уотæ фестун кодта.

Аци тауæрæхъ игъустон берæ анзти, мæ сувæллонæй ба мæ
зæронди бонмæ. Фегъустон æй Къолойти Баззе, Кертибийти Кер-
тибий, Худæлти Гибо æма Гецати Мæхæмæтæй (Бобай), уæдта
нæхе Гарданти зæрæндтæй: Алий æма Бæрегæй.

Гарданти Михал
Дигори гъæу, 1958 анз.
Сентябрь — Рухæн, 5 бон

2. НАРТИ УАЦАМОНГÆ АЕМА ХÆМИЦИ ФУРТ БАТРАЗИ МæЛæТ

Нартбæл стонг анз скодта. Стонг анз сæбæл ку скодта, уæд
фæсевæд фагуси рæгътæбæл къæннтæй лæудтæнцæ. Сирдонмæ
ба гацца адтæй ма 'й ратæридæ:

— Цо, дæ буни байзайуйнаг, уæртæ Нарти фæсевæди сæрак-
лзабур 'ма æркъетæ хуæрæ!

Иссæуидæ гацца ма се 'хсæнти ралæсæ-балæсæ кæнидæ, 'ма ке
ракъуæридæ, кæмæн ба æ реутæбæл фæххæтидæ, 'ма царви гъосин
бастардта, гъосин æ сæрбæл байзадæй ма 'й рахаста æма 'й Урузмæг
'ма лæдзæг æртæ хъуæли ракаудтæй. Гацца дæр фæттарстæй 'ма

гъосин рацавта ёма басастæй. Уæд Уруzmæг хъæбæр мæтъæлæй æ лæдзæги сæститæ рамбурд кодта 'ма æ хæдзарæмæ бацуðæй ёма сире къелабæл зустгомау æрбадтæй 'ма къела æ буни расастæй.

— Ци кодтай, нæ зæронд лæг, — дзоруй имæ Ёхсинаæ, — ка дæ бафхуардта, дæ лæдзæг дæр ку басастæй, дæ къела лæр ку ниттудтай!

— Ауæууæй, не 'фсинæ! Нартли лæхъяентæ стонгæй мæлунцæ. Сирдони зиан сæбæл сæмбалдæй, 'ма уони бафсадун уоди бæстæбæл æй, 'ма син кæд ести амал кæнис?

Е дæр, авд медæткони ин адтæй, 'ма сæ игон кæнун байдæдта. Етæ ба, синон ёма имæ хунæй ка фæццудæй æ киндзæ 'рæуунæй ардæмæ, уонæй идзаг. Уацамонгæ к 'а дтæй, е фарæстæймаг, сæрæй есгæ 'ма бунæй ахедгæ, берекетгун адтæй, уой лæр син сæ хæццæ барвиста. Фæгъгъæр кодта федеуæг:

— Къахбæл цæунгъон ка 'й, е рацæуæд, ка нæ 'й, уони ба хæсгæ ракæнетæ, Уруzmanгæ уæ хонуй хинцунмæ, — зæгъгæ.

Æрæмбурд æнцæ 'ма фингитæ рааразтонцæ: хуæрун ёма ни-уазун райдæдтонцæ, 'ма аст бони фæххуардтонцæ. Сæ тог ку синхæстæй, уæдта кафунбæл схуæстæнцæ. Уæдта Уацамонгæ рахастонцæ:

— Атемæй уæ нæбал раудздинан, ка хуæздæр ибæл æркæндзæнæй таурæхъ?

Æрæмбурд æнцæ, рапристонцæ хабар:

— Адтæй ауæхæн, хуæздæр хабар ка 'рхæсса!

Ма сæбæл дуйней адæм æмбурд кæнун байдæдтонцæ. Таурæхътæ кæнунцæ 'ма Сослан искаст дæр неке уагъта, тухгиндæр сæбæл кæнуй. Рахабар æй, 'ма сæмæ сæумон идаугутæ дæр цудæнцæ, изæрон изæдтæ дæр, уæйгутæ дæр, сайтæннтæ дæр цудæнцæ.

Уæд Хæмици фурт Батраз Донбеттиртæмæ енцег адтæй, ма хабар фегъуста, 'ма ра-мæ æрвететæ, зæгъгæ, 'ма 'й сор зæнхæмæ рахъæртун кодтонцæ ёма, къалдун (æхсаргард) æ лæлагис, уотемæй фæццудæй 'ма ибæл Фæснарт Хузæ — дзæгат стур лæг фембæлдæй:

— Дæ фæндаг раст!

Дæ гъуддаг раст, зæгъгæ, дзорунцæ.

— Кæми адтæ?

— Дæлæ Нарт Уацамонгæбæл дзорунцæ, ка хуæздæр таурæхъ æркæндзæнæй, зæгъгæ, æз ба 'й тухæй æнгъалдтон!

Адтæй е ба Пæхцай фурт Пæцæхбудай, Фури-сæр Бетърей фурти косæг.

— Ци хабар е? — фәрсүй ай.

— Ци хабар ес? Сослан сәе донмә дәр фәттәруй, әнәе донәй дәр сәе әрбаздахуй, Уацамонгә ә къохәй дәр некәмә дәдтуй.

— Әдта уоми зәронд ләг Хәмици бон неци 'й?

— Уомән ба хәрәги думәги хузән ә беңъо нивзудәй, Сослан ай скаст дәр нәе уадзуй.

Не 'гъосун, зәгъгә, дә сәр мәмә әркъола кәнә! 'Ма ә сәр ку 'ркъола кодта, уәдта ин церхъәй ә сәр ракъуәрдта. Бәхи дәр, ләги дәр никъуәхтә кодта, 'ма сәе соги цурхт исходта. Исследәй әма бадзурдта:

— Уә хәдзаронтә, ами ка 'й, әндегәй иуазәг, — зәгъгә. Раимә уадәнцә 'ма 'й медәмә бакодтонцә, исәй бадун кодтонцә. Хәмиц дзоруй:

— Уомән дәр ести зәгъун кәнетә, ниуазән әндәр кәнун ку райдәдта, кәдимайдима е дәр ести таурәхъ зонуй.

Бун бауай, зәгъгә, загъя Сослан; хәрәги къәдзели хузән дә беңъо ку нивзудәй, ци дзорис, уадзә 'ма е ба ести рахуәра 'ма ә хәдзарә агора!

Е дәр фәггәпп ласта, нағал нилләудтәй 'ма галеу къохәй Сослан зәрди сәр ниццавта 'ма Сослан башәләг ай, ә рахез къохәй ба Уацамонги фарсбәл ниххуәстәй. Уәдта дзорун байдәдта:

— Әз Фәснарт Хузә — дзәгат Пәцхай фурт Пәцхәбудай, Фури сәр Бетърей фурти косәги куд рамардтон, — нур Хәмици фурт Батраз ай, — әз уой цацәгәй зәгъун, уацәгәй Уацамонгә ә билтәй скәләд 'ма Хәмици болат дәндаг куд адтәй, ә зәронд рагәлдәд, уотә фестәд!

'Ма Уацамонгә ә билтәй скадәй; зәронди кәнкәй къела байдәг ай 'ма дуйне ниррохс ай, Хәмиц куд адтәй, уотә фестәй. Хәмици зәрдә дәр имә барохс ай, ескәми мин ести ес, зәгъгә. Е дәр, гъәйдә, нимайун байдәдта:

— Сәумон идаугутәй дәр куд рамардтон уал, әз уой әцәгәй зәгъун, уацәгәй Уацамонгә ә бунтәй скәләд! Ма Уацамонгә ә бунтәй кәлүн байдәдта.

Нимадта.

Сәумон идаугутәй загъя, изәрон идаугутәй загъя, сайтәннәтәй загъя, 'ма ке куд нимадта, уотә етә, нә тоггин ами ку 'й 'ма фәйнердәмә лигъдәнцә. Уотемәй цидәр адтәй, фәннимадта, уәдта фәстаг дзурд ба уомә әрцудәй:

— Хуарелдари, — зәгъгә.

— Гъуйтт, зәгъуйнаги ма зәгъә, — уотә имә ләгти изәд

Уасгерги дзурда 'ма имæ не 'ригъуста.

— Хуарелдари фурт Борхурилийи дæр æз рамардтон!

Е дæр хъоппæгъи хурфи бадтæй 'марагæпп кодта 'ма æ фурт мæстæй хуари хъæлнæгъæл фæххуæстæй æма ибæл уæлæмæ исхуæстæй 'ма имæ Уасгерги дзоруй:

— Гъуйтт, корун ди, мæ бæх стонгæй куд нæ рамæла, уой ма си фæууадзæ!

'Ма ма си, нур æфсерæ куд æй, уотæ фæууагъта, æндæра уæдмæ æ сæрæй æ бунмæ хъæлнæгъ æфсерæ адтæй.

Хуар к' адтæй, е нæбал задæй 'ма Нарт хъурмæмæ, æрцидæнцæ 'ма Ёхсинаæ æзмесæй нартихуари нæмуг скодта 'ма авд анзи Нарт уомæй фæццаrdæнцæ. Еугурæй ин уадмеритæ, гомеритæ, идаугутæ, сайтæнттæ знаг иссæнцæ æма ибæл зелæн кодтонцæ. Уæдта Нарт — авд анзи фæццаrdæнцæ нартихуарæй — фесавдæнцæ; еунæг Хæмици фурт Батраз байзадæй 'ма ибæл тухтонцæ 'ма си дууæ уой бæрци ницлагъта. Бонæ тугъди стæвдæ уидæ, уоми æхе багæлдзиðæ; еу бон ба 'й æнæдон будури иссиридтонцæ æма ибæл тохун байдæдтонцæ 'ма стæвдæ 'й 'ма рамардæй æхуæдæг. Нæртон нæбал адтæй, е ку рацох æй, уæд. Е ма фæстагдæр адтæй.

Ё мард к' адтæй, е 'сæсмагæй, 'ма изæдтæ æ сæргъи ку ратæхионцæ, уæд æрхаяионцæ 'ма си уотемæй бабæй берæ рацох кодта. Уæдта Хуцамæ багъаст кодтонцæ:

— Ёррастæ, æгасæй ни ке бакайдта, мардæй ба ни дууæ уой бæрци кайуй 'ма ин мадзал нæйиес.

Исæй хæссетæ ардæмæ, зæгъгæ, загъта Хуцуу.

Ёримæ цудæнцæ, исибæл хуæстæнцæ 'ма син æзмæлун дæр нæ комуй. 'Ма уæд фæццаrdæнцæ 'ма загътонцæ:

— Мадзал ин нæ ерæн.

— Цотæ, раин соми кæнетæ: уæларв дæ Сойиай зæппази байвæрдзинан!

Ёримæ, цудæнцæ 'ма ин расоми кодтонцæ, 'ма син гъæмпи-хали уæзæн иссæй 'ма 'й фæххастонцæ, 'ма 'й байвардтонцæ Софиай зæппази 'ма нур е æй хестæр пахампар.

Текъойты Хъуыбадыйы ныхæстæй.

Задæлеск, 1910 азы 29 июнь.

Мыхуырмæ сæ бацæттæ кодта

Скъодтати Эльбруст

БЕККУЫЗАРТЫ САУКУЫДЗЫ ЗАРАГ

О-о-ой, Холысты фале мын Хъарданты хъалгъантæ.
 О-о-ой, цәуылнæ мæ ауадзут, Габанты сау хъалтæ, гъей!
 О-о-ой, Мызуры куырәйттæ мын цъататæ ләхурынц.
 Худинаг уын фәуәд, Беккуызартæ әмæ Габантæ, —
 Иу цалхы тыххæй мæм хъаматæй ләбурынц!..

О-о-ой, иу уидагыл мын дыууæ балбæласы.
 Уаих мын æрбауай, Габанты дугъон, —
 Иу фæндагыл мын дыууæ марды ласы!

О-о-ой, бирæ сæ фæкуырдтон әмгары хатыртæ, гъей!
 Күү нæ мæ ныууагътой, уәд сæ æрцыбыр кодтон
 Мæ сабыр æфсымæр Тæтæйы хъамайæ!

О-о-ой, уырыссаг салдат мын хлепайæ сухари ныккодта.
 Мæтæй мæ амарут, Габанты сау хъалтæ, —
 Аэз уын мæ фыдбоны фæндагыл
 Далæ Сыбыры дæр дукани ныккодтон!

О-о-ой размæ цæуин, әмæ мæ Габантæ нæ уадзынц,
 О-о-ой, фæстамæ цæуин, әмæ мæм мæд Хъуыдае дæр
 хæцдзæни!

Беккуызарты Лазиккайы
 ныхæстæй йæ ныффыста йæ фырт
Дзбойты Батырбег 1967 азы 6 августы
Дзæуджыхъæуы. Лазиккайыл уәд
цыди 79 азы.

ДЖЫККАЙТЫ Шамшыл

НЫХАС

Рагәй-әрәгмә ирон царды зынгә бынат ахста Ныхас. Уымән уыди әхсәнадон әмәе культурон нысаниуәг, ис ын историон ахадындзинад. Рагон бердзентән әхсәны хъуыддәгты лыг кәнынән сә сахарты астәу уыди адәмон әмбырыды бынат — агора, — уым сәрибар адәм әвзәрстой иумәйаг хъуыддәгтә, кодтой тәрхон, хастой әфсәддон уынаффәтә. Ромән ахәм уынаффәдон уыдис форум, рагон Уырысән та — вече (совет). Уырысы горәтты вече уыд «адәмон әмбырд иумәйаг хъуыддәгтә әвзарынән», уыдис ын горәтты мидәг бәлвырд бынат, уырдәм адәмы әмбырд кодтой дзәнгәрәджы цагъдәй. (Арциховский А. В., Сахаров А. М. Вече // БСЭ, Т. 4, М., 1971, 595 ф.) М. Ю. Лермонтов фыста, зәгъгә, поэты стих «звучал как колокол на башне вечевой во дни торжеств и бед народных» («Поэт»).

Ныхас уыдис ирон әхсәнадон әмәе монон царды ахъаззаджы фәрәз. Абайты Васо ацы әмбарынад амоны афтә: Ныхас (дыгурунау Нихәс) — «хъәуы әмбырд әрвылбоны хъуыддәгтә әвзарынән; ләгтә ныхас кәнынмә цы фәзы әмбырд кәныңц, уыцы бынат». (Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 2, Л., 1973, 219 ф.). Дзырды фыццагон мидис уыд «рухс кәнын», «әвдисын», «әргом кәнын», «хъусын кәнын». Уыцы әууәлтә бәлвырдәй зыныңц ирон Ныхасы, фәләй йә функцитә уыдысты ноджы фылдаәр әмәе уәрәхдәр. Нә адәмән нә уыди паддзахадон оргәнтә, уымә гәсгә Ныхасы раз ләууыди бирә әмәе алыхуызон хәстә.

Ирон Ныхасы тыххәй фыццаг бәлвырд бәрәггәнәнтә нытуагъта этнограф Н. Берзенов. 1852 азы уый фыста: «Ирон ^{адәм} цыфәнды әхсәнадон хъуыддаг дәр лыг кәныңц ныхасы уынаффәйә; ныхас у хъәуы әмбырд, вәййы хъәуы астәу бәрәг фәзы, агъуысты бын (под навесом); ам сә фәнд уәлдай тынгләр цәуы хистәртән сә кармә гәсгә; фәләе дзы уәddәр алкә^{мен} дәр ис дзырд әмәе хъәләсү бар. Тәрхоны хъуыддәгтә, хицән

хъедзәрттә әмә мыйгәгты быңаутә, давд әмә туджы фидонта — әппәт дәр әвзәрст цәуынц уыңы әмбырды; ләгтә ныхасмә әрбамбырд вәййынц әвәстиатәй фидиуәджы (герольд) сидтмә. (Берзенов Н. Из записок об Осетии // Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах. Т. 1. — Цхинвал, 1981. 128 — 129 ф.)

Уыңы хузызы әвдиста Ныхасы уавәр әмә нысан В. Пфаф дәр. Әрмәст уый әрфысты ис чысыл хицәндзинәдтә: «Ирон хъәуы әхсәнад, нәлгоймәгтә, әрвылbon дыууәизәрастәү әрәмбырд вәййынц иу ранмә — ныхасмә, уым уынаффәтә кәннынц иумәйаг әмә хицән хъуыдәгтыл. Иууыл ахсджиаг административон әмә тәрхоны хъуыдәгты фәдым әхсәнад әрәмбырд вәййы райсомәй. Хабар әвәстиатәй әвзаринаң куыя, уәд ныхасмә сиды фидиуәг» (Пфаф В. Б. Народное право осетин // Сб. Сведений о Кавказе. Вып. 2. Тифлис, 1872, 194 — 195 ф.).

Куыд уынәм, афтәмәй Ныхасмә цәуын уыди барвәндон, фәлә дзы иугәр ахсджиаг хъуыддаг әвзарынц, уәд та алкәмән дәр хәс уыд әмбырдмә цәуын. Уый тыххәй дзуры фидиуәджы фәдзәхст: «Нә фехъуыстон мачи зәгъәд!»

Цард куыд вазыгджын у, афтә бирәвәрсиг уыди Ныхасы уаг дәр. Ныхас уыдис уынаффәдон әмә тәрхондон (растәвзарән). Ныхасы адәм кодтой сә куыстытә, әвдистой сә хъару әмә сә арәхст фат әхсынәй, дур әппарынәй, къәбәлтәй хәцынәй (тыхәвзарән). Ныхасы ләгтә ерыс кодтой дзыхы дзуаппәй, фәндирәй цәгъынәй, кадджытә әмә таурағтәкәнәй (курдиатәвзарән). Ныхас ирон царды цы бынат ахста, уый иттәг бәлвырд әмә бәстон равдиста Гуриаты Гагуыздз, Брытъиаты Елбыздыхъойы цардыл цы очеркы дзуры, уым. Гагуыздз фыссы: «Елбыздыхъойы гыццыләй фәстәмәтынг цымыдис кодтой әрдз әмә әхсәнад. Уыдон базонынән та хорз ахъаз уыди адәмөн әмбырд — ныхас. Елбыздыхъо куыд дзырдата, афтәмәй ныхас хохәгтән уыд хигъәдон скъюла, уым ләгән уыдис фадат, әмә дзы рәзыд зонд, хъәздыг кодта әвзаг, фылда́р кодтой арәхстдзинад әмә хъару, арфдәр әмә уәрәхдәр цыдис зондахаст» (Гуриев. Г. Детство и ученические годы Е. Бритаева // Ныхас Брытъиаты Елбыздыхъойы тыххәй. — Дзәуджыхъәу: Ир, 2001, 356 — 357 ф.).

Уыди хъәуы Ныхас әмә комы Ныхас. Фыццаг фаг уыди хъәуы цардан әмә мидхъуыдәгтән. Стыр әмә ахсджиаг адәмөн хъуыд-

дæгтæ æвзарынæн æмæ лыг кæнынæн та хъуыд комы Ныхас, бирæ хъæутæн иумæйаг уынаффæдон. Уый-иу уыди хибар ран, хицæн кæмттæ кæм иу кæның, кæнæ аккаг бынат кæм ис, ахæм ран, уæрæх фæзы. Арæхдæр уыцы ныхас хæстæг уыди стыр кувæндонмæ. Ахæм ныхас уыдис Уæлладжыры къæсæрыл, Уастырджийы кувæндоны раз. Секъя куыд фыссы, афтæмæй-иу Хъуды комы æмбырд уыди Фидары дзуары раз. Рукъомæн ахæм ныхас уыди Хисты дзуары бын. Афтæ уыд уавæр Дзомагъомы дæр: Фæзы Дзомагъæн — йæхи сæрмагонд Ныхас, фæлæ комы æхсæз хъæуæн иумæйаг уынаффæдоныл нымадтой Ныхасы фæз, Уастырджийы кувæндоны уæрæх тъæпæн. Афтæ хуымæтæджы нæ уыд. Ныхас-дзырд адæмæн фарн хаста, æмæ йын хъуыди рæсугъд æмæ уаз бынат.

Ныхасæн адæм бынат æвзæрстой хъæуы астæу, стыр уынджы фарсмæ, мæсыг кæнæ гæнахы раз, йæ хурварсырдыгæй. Ныхас кадджын кæй уыди, тынг кæй ахадыдта адæмы царды, уымæ гæсгæ йæ бирæ хъæуты хуыдтой Нарты Ныхас. Зынгонд у Күырттаты комы Лæцы ныхас. Таурæгъ нын дзуры: «Нарты ныхас ис Лæцы астæу. Нарт-иу уым бадтысты, тæрхон кодтой» (Нарты кадджытæ. I-аг чиныг. Дзæуджыхъæу. 2003, 521 ф). Дардæр эпосæй æрмæг исæм ацы рауагъдæй æмæ нысангонд цæуы текстыг ромаг нымæцæй — том, араббаг нымæцæй — фарс). Æндæр таурæгътæ зæгъынц: «Багъай тегъæбæл — Нарти Нихæс, Къумбулти гъæуи сæри. Ес си дортæ æвæрд зилдæй» (I, 522). Нæртон хоның Лезгоры ныхас дæр. Уырыссагай нæм цы тексттæ баззад, уыдоны амынд цæуы, зæгъгæ, Ныхас ис Нарты стыр уынджы (1, 474).

Хицæн хъæуты Ныхас уыди фæзуаты нæ, фæлæ къуышпыл, обауыл, бæрзонд ран: «Секери сæри устур тупpur хонунцæ Нарти Нихæси тупpur» (I, 522). Хъаныхъуаты Инал Бруты ныхасы быннат хоны къуыбыр, къуылдымгонд: «Холм в ауле — это место общественного собрания» (Кануков Инал. В осетинском ауле. — Орджоникидзе: Ир, 1985, 23 ф.). Хицæн кадджыты Ныхас ис обауыл: «Иу бон куы уыд, уæд та дын Нарты Сырдон Ныхасы» Бадæн Бæрæг Обауыл йæ хъисын фæндырæй зарджаитæ кæны» (I, 239). Фæлæ фылдæр рæтты ныхасуат вæййы фæз. Къостамæ гæсгæ ахæм фæз у Æфсатийы цæрæнуат: «Схиз æм, уæд — ныхас».

Комы ныхасæн, бæгуыдæр, хъуыдис уæрæх бынат, нывыл тъæпæн. Ю. Карпов ацы хъуыддаг æвдисы афтæ: «Комы

әмбырдтә арәзт цыдысты әппәты стырдаәр хъәуты, комы фыңғаг чи' рцард, уыданы зәххыл, кәнә сәрмагонд бынәтты» (Карпов Ю. Ю. Народные собрания и старшины в «вольных» обществах Северной Осетии в XVIII — первой половине XIX вв. // Археология и традиционная этнография Северной Осетии. Орджоникидзе. 1985, 108 ф.).

Ныхасы бадәнтә уыдысты дойнаг дуртәй, сау къәйтәй, стәм хатт та — ставд хъәдтәй. Ныхас уыд гом арвы бын. Фәлә стәм рәтты, әвәцәгән, уыдаид агъуисты дәлбазыр дәр (әрымысәм Берзеновы фиппаинаг). Историон «Куырттаты зарәджы» ис ахәм ныхәстә: «Әрәмбырд ут, Куырттатә, агъуисты ныхасмә», йә варианты сәм сидынц «Дәллагхъәуы агъуист ныхасмә». Эпосы ис ахәм хабар: «Нартә иумәйаг ныхасдон хәдзар сарәзтой». Къарол Артуры рыцартә уыдысты әмсәр әмә бадтысты тымбыл фынджы алыварс. Нарты гуыппырсартән дәр сә дурбадәнтә әвәрд уыдысты зылдәй, зиллаккәй. Къумбулты ныхасы «ес дортә әвәрд зилдәй». Әниу алы ран афтә нә уыд: бирә ныхасты бадәнтә әвәрд уыдысты дывәрцаг рәгъәй. Ләцы Ныхасы дуртә афтә баихсыдысты, әмә сты къуырф, ләгъз, зынынц къәләтджынты хуызән. Уыдан ног фәлтәртәм кастысты диссаг, әмә бирә кадджыты архайд цәуы уым: «Уырызмәг йәхәдәг базәронд и әмә йә бадәны бадти, Дзыхъудурыл — Ләцы уыди дурәй конд бадән, уәнгтә әруадзән дәр ыл, әмә уым афынәй ис» (I, 314).

Адәм Ныхасы уыдысты әмсәр әмә әмбар. Кәд дзы уәлдай кад әмә цыт искәмә хауд, уәд әрмәст хистәрмә (ам дәр нә зәрдыл әрләууын кәнәм Берзеновы фиппаинаг). Бадәнтә бәлвирд ләгтән нысангонд нә уыдысты. Фәлә иу кадәджы ис ахәм хабар: «Уырызмәгән, зәгъы, йәхицән дур куы уыд Нарты Ныхасы» (I, 420). Уыцы бынат әм әрхауд әрмәст хистәрү номәй. Хистәрән цыт кәнын, хистәрәй аргъуц кәнын социал фәтк наeu, фәлә әгъдау, этикеты домән. Хъаныхъуваты Инал фыссы, зәгъгә, Ныхасмә куы баңытән, уәд, «бадгә чи кодта, уыдан сә бынәттәй сыйтадысты, салам мын радтой, ба-лын мә кодтой, фәлә мәнән әгъдаумә гәсгә бадын не' мбәлди, уымән әмә әз уыданәй кәстәр уыдтән» (Кануков И. Амынд чыныг, 24 ф.). Фәлә ныхасы бар кәстәртәм дәр хауд. Елбыз-дыхъойы «Хазби»-йы куырыхон Ислам Хъобаны ныхасы зәгъы: «Әмә хистәртә йеддәмә нә хъәуыничи ис? Кәстәртә, фәсду-р кәй фәкәнәм, ахәм сты? Кәннод фыдәлты дзырд, «Зонд

кæстæræй хистæры сæрыл нæу», зæгъгæ, никуы фехъуыс-
тат?..» (I, IV).

Адæм Ныхасмæ цыдысты барвæндæй, фæлæ сæ стыр хъуыд-
дæгтæм æмбырд кодта фидиуæг. Кадæг дзуры: «Афтæмæй
дын Бурæфæрныг бæрæг бон ныххъæр кодта фæдис, арвыста
фидиуæг Æртæ Нарт æмæ Чынтæм: «Æрæмбырд ут, сагсур
фæсивæд, æмæ мын баҳъахъхъæнут стыр хæрзиуæтыл мæ дыргъ-
дон ахсæв!» (I, 27). Фидиуæг æмæ йæ куысты тыххæй нудæсæм
æнусы Цорæты Елдзарыхъо фыста: «Алы хъæуы дæр ис йæхи
фидиуæг. Уыцы куыстæн равзарынц, карджын лæгтæй хорз
хъæлæс кæмæн и, ахæмы. Адæмы ныхасмæ æмбырд кæнин куы
баҳъæуы, уæд фидиуæг схизы хъæуы астæу æппæты бæрzonдæр
ранмæ (?) æмæ хъæлæсыдзагæй хъæр кæны, бæрæг афон ны-
хасмæ куыд æрцæуой, афтæ» (Осетинские тексты, собранные Д.
Чонкадзе и В. Цораевым, издал академик А. Шифнер. Спб., 1868,
88 ф.). Алы хъæры фæстæ рефренæй дзуры: «Нæ фехъуыстон
мачи зæгъæд!»

Фидиуæг хъуамæ хъæлæсджын кæй уыдаид, уымæн ис бирæ
æвдисæнтæ. Эпосы ис ахæм абарст: Сырдонæн «фидиуæгай йæ
зард дардмæ нæры Нарт æмæ Чынтæм» (I, 239). Фидиуæгæн
адæм куысты мыздæн лæвæрдтой хор, куывд æмæ хисты та —
хæдзармæ хæйттæ. Йæ мызд мамæлайы къæбæр уыди, фæлæ
уæддæр æвæрæз лæгæн — æфтиаг. Малиты Геуæргийы чысыл
радзырд «Федоги мæлæт» æвдисы, йæ куыстæй кæй систой,
уыцы мæгуыры хъысмæт. Хъæуыхицау зæгъы зæронд Дадойæн:
«Æндæр федог ихуæрсæн... Ду æрзæронд дæ, дæ хъур сֆæлмæст
æй, æма федогæн нæбал бæззис». Лæг ахæм «тæрхонæй»
зæрдæскъуыд фæци.

Фидиуæг цы бæрzonд бынатæй хъæр кодта, уый хуынди фи-
диуæн. Эпос зæгъы: «Фидиуæг фидиуæны сæрмæ схызти æмæ
ныххъæр кодта: «Уырызмæг куывд кæны! Цæуынхъом чи у,
уый цæугæ ракæнæд, цæуынхъом чи нæу, уый та хæсгæ ракæ-
нут!» (I, 163).

Ныхас, фыццаджыдæр, уыд уынаффæдон. Кадæг дзуры:
«Нарты фæсивæд иу хур бон Ныхасы куы рабадтысты... æмæ
балцы фæцæуын куы бауынаффæ кодтой» (I, 420). Уырызмæг
уацары куы баҳауд, уæд æлдары минæвæрттæ æрбацæуынц Нарты
Ныхасмæ, ам агурынц дзуапп. Инæлар Абхадзы ультиматум
Хъобан æвзарынц сæ Ныхасы. Ю. Карпов фыссы: «Комы ныха-
сы уынаффæ хастой æппæт комы хъахъхъæнæн фидæрттæ æмæ

фәлгәсән мәсгүйтә аразынән. Уым әвзәрстөй хәст әмә фидыды хъуыддәгтә. Уым хастой уынаффә знаджы ныхмә фәлисонтәм сидынән, науәд та стәрү цәуынән» (Карпов Ю. Ю. Амынд чиныг, 108 ф.) Ныхас кодта туджы тәрхон, әвзәрста, зәххы тыххәй цы хъаугъатә цыд, уыдан. Уымә Ныхасы уынаффә уыд закъон, нә уыд йә сәрты ахизән. Уыцы фәтк чи хәлдә, Ныхасы фәндөн чи не 'хәст кодта, уый цыди карз әфхәрд — иварәй, суанг хъодыйә дәр.

Ныхас уыд адәмон күлтүрәйы бынат дәр. Сырдон фәндүр күү сарәзта, уәд рацыд Нартәм. «Ныхасы йә ныцагъта». Уым уыди курдиат равдисән. Иу кадәг дзурың нәртон адәм сә тәккә цәргәйә күү уыдисты, уәд-иу Борәты Ныхасы «чи фәндүрәй цагъта, чи та хъәлдәг таурағътә хаста» (I, 460). Ныхасы әвзәрдисты ног таурағътә әмә әмбисәндтә дәр. Хицән сюжетты Сырдон азфыссәгау хынцы царды цаутә, Нарты аеуәлтә әмә сә бафтауы «әнусон кадәгмә»: Ныхасы Обауыл бады, «йә хъисын фәндүрәй зарджытә кәны», хъал фәсивәд әм «хъусынц әдзынәг» (I, 239). Цард иугәндзон цинтәй араэст нәу, әмә Сырдоны фәндүр хъыгты рәстәджы кәны «уынгәджы кадәг», әмә йәм Нарты фәсивәд хъусынц мәрдзигойай (I, 245). Сырдоны раны-иу уыди Хъуыбады дәр: йә аивад кәм худын кодта, кәм та кәуын.

Уымә ныхас уыди хиирхәфсән. Инал фыссы: «Обаумә әрәмбырд вәййынц хъәуы ләгтә әмә лыг кәнынц хицән (частные) әмә әхсәны хъуыддәгтә, кәнә та әрвитынц сә уәгъд рәстәг әмә сәхи ирхәфсынц хъазән (пустые) ныхәстәй. Кәрәдзийән дзурынц ног уацтә — хицауы бардзыртә, хосгәрәәны хабәрттә. Хаттай дзы райхъуысы хуыйысәры иугъәдон цагъд. Фәндүрү цагъдмә урсбоць зәронд сисы Баби кәнә Чермены зарәг, кәнә нывәнды Хәмьыцы фырт Батрадзы кадәг...» (Кануков И. Амынд чиныг, 23 ф.).

Цымыдисаг у эпосы символон фәлгонц фыдрохгәнән дур. Урызмәгыл стыр зиан әрцид, «ә маст ә губуни ку нәбал цәүидә, уәдта Нарти Нихаси фудиронхәнән цъәх дори сәрбәл әже ниидәлгоммә кәнидә әма отемәй цардәй» (I, 323). Мифон дуры ис аллегорион мидис: Ныхасы ләгәй рох кәнынц йә хъыгтә. Урызмәгагау тыхст уавәры бахауди Коцойты Арсены герой дәр: «Раджы рацыди Таймураз абон Ныхасмә, фәлә ныр дәр хәдзармә цауыны фәнд нәма кәны, — Ныхасы аирхәфсы йәхи, Ныхасы аирох вәййынц йә зәрдәйы мәстытә» («Сәумәрайсом»).

Бәгүйдәр, ирон адәмән Ныхас уыди клуб дәр, цыди сый театры бәсты дәр. Ам-иу фәсивәд әвдистой маймулита хъаст. Алы хъәуы дәр царди, хабәрттә мысынмә дәсны чи уыд, артист тау дзурин әмә фәэмымнә хорз чи арәхсти, ахәм ләгтә. Уыдон дзырдарәхстәй канд фыдәлты хабәрттә әмә таурәгтә нә дзыртой, уыдон аив фәэмымдой сәхъәуккәгты, сә зонгәты. Ам әвзәрыдысты әмә дзыхәй-дзыхмә цыдысты ирон хъәлдзәг ныхәстә. Ахәм курдиатджын фәэмәгойтә уыди, әмә, кәрәдзийл цы диссәгтә мысыдысты хәларәй, уыдонән схонән уайд моносспектакльтә; уыдон уыдысты «Фәкәуынән, фәхудынән дәр фаг». Ныхасән традицион уыди музыкә әмә зарынәй ерыс кәнын.

Ныхас уыди хъазән фәз — тыхәвзарән. Стыр хъәзтытән Нартән уыдис Хъазән фәз, Зилахар. Фәлә хицән фәлварәнтә цыдысты Ныхасы дәр. Уырызмәг куы базәронд ис, уәд-иу йәхи ирхәфсынмә рацыд Ныхасмә әмә «бон-изәрмә хъуыста таурәгтәм кәнә каст, Нарты фәсивәд фат әмә әрдинәй куыд әхсынц, уымә» (I, 497). Әндәр кадәджы Батрадз «Нарти Нихәсмә рацудәй әма ә бәхбәл еуәрдәмә рагъазидә, уәдта иннердәмә...» (I, 457). Елбыздыхъо трагеди «Хазби»-йы Ныхас әвдисы әппәтвәрсыгәй, уым гыццыл ләппутә иуварс хъазынц хъуләй, ләппуләгтә дауынц сә кәрдтә, хәснагыл сә фәлварынц цыргъәй әмә комдженәй, хибарәй «топпәхс-дҗытәй гәрах әмә хъәләба цәуы». Ахәм хъәзтыты адәм сәхи әхсыстой царды фәлварәнтәм.

Ныхас уыди хъомылады фәрәз. Ам адәмы фәлтәртә истой зонд, физикон әмә монон хъомылад. Ам-иу базыдтой адәмон дипломатийы әүүәлтә, әгъдау әмә уәздандзинад, дзырдә дзырд арын әмә полемикә кәнын. Ахәм хуызы йә әвдисы Елбыздыхъо. Нигер иу әмдзәвгәйли фәрсы: «Цымә цы дзуры уый ныхасы зәронд ләг?» Әмә йә дзуапп у: куырыхон хистәр әмбисондән хәссы «уадәмдых, цәхәрцәст Къостай» хабәрттә, йә зардҗытә. Инал куыд фыссы, афтәмәй Ныхасы Обауыл адәм кодтой Баби әмә Чермены зардҗытә, дзыртой Батрадзы сгуыхтытә. Куырыхон ләгтә дәңцәгән хастой фәэминаң хъуыдәгтә, кады сгуыхтытә, әхсар әмә намысы әвдисәнтә. Хуымәтәджы нә фәдзәхсзы зарәг: «Уой, Чермены тохы зарәг Цы бәлцәттә бакәной, Уыцы бәлцәттә, уәдә, Уой, фәндараст әрбауой!»

Нарты эпосы Әрфәны фәдау бәрәг дары иу мотив: Нартыл

фыда, фыдрәстәг күй скәны, уәд адәм сәфтмә әрцәуынц, свәййынц әдзәллаг әмә әгуыздәг. Уыцы мотив зәлы трагикон зәлтәй: «Нарты рәсугъд фәсивәд Ныхасы ныккаалдысты» (I, 163); «сә фәсивәд, зәгъы, Ныхасы астәу ныддәргъ сты» (I, 164); «сә ныфс асаст, сә зәрдә амард, сә күхүниңиңиң әфтиди. Күй сәм байхұуыстаис, уәд ма мысыңдысты әрмәст сә цард...» (I, 254); «Нарты сгуыхт әмә фидауц фәсивәд цагъды мәрдтау хүйссынц уыцы ран» (I, 255). Сәфтаң бирә къәпхәнтә ис. Уырызмәджы зәронд дзуры зәрдәрыст әмә мәстәлгъәдәй — «цуаны кой уәм нал и, хорз топпы кой уәм нал и» (I, 238), бazzад ма әрмәст гүбыны кой, гүбыны сағъәс. Разагъды ләгйә хәссыл нымайы адәмы ахәм сәфты уавәрәй ракәнын әмәйин бантысы уыцы стыр хұуыддаг.

Ныхас уыди хицән күистыты бынат дәр. Хуызджын нывтыйә әвдисы Елбыздыхъо. Ныхасы иутә нәрвәй нәмынц әрчъиаг, иннәтә зилинц цыргъгәнән цалх әмә йыл дауынц сә кәрдтә. Архайынц әхсәны тыхәй, иумәйаг хъарутәй, хәлары фәллой ерысәй кәнинц ләвар, әмә сә күист цәуы әхцион әмә жәнтыстдҗынәй. Хицән къорд дасынц кәрәдзий сәртә. Исадзы «традицион» ирон күист дәр: «Дуртыл чи бады, уыцы зәрәдтәй чи къәцәлтә, чи халамәрзән, сагой, ләдзәг амайы». Уәдә цы кәнәй, әңцад бадынәй стәг әхсәнин — хуыздәр.

Цыбыр дзырдәй, Ныхас уыд, ирон царды әппәт хұуыддәгтә чи әвзәрста, ахәм адәмон әмбырд, ахәм әхсәны бынат. Паддзахады сәйраг әууәлтәй сты тәрхондон әмә ахәстон. Ирон әхсәнадон царды нә уыд ахәм фәрәзтә. Уыйадыл тәрхоны функцитә дәр әххәст кодта Ныхас. Фәтк әмә әғъдау чи хәлдта, әхсәнады фарн чи къахыр кодта, уыцы фыдгәндҗытән Ныхас хаста алыхұызон әфхәрән уынаффәтә: ивар, хъоды кәнин, әхсәны дурәй марын, күйдзәппарәнәй әппарын.

Цард ивгә цәуы. Феодалон ахастытә цы әхсәнадты фәзындысты, уым къахыргонд цыдысты адәмон әмбырдты бартә. Әлдарад тыхбары хъомысәй әвәрдта йәхи закъонтә, растәйзылынәй тардта йәхи фәндөн: тыхы дон хәрдмә ласы. Ирыстон қадәг бацыд Уәрәсейи царды зилдухәны. Фәзындысты паддзахадон күистуэттә, уыдан царды цыд арәзтой сәхи уагмә гәсгә, әмә къуындәгәй-къуындәгәрмә цыдысты Ныхасы функцитә. Гәдиаты Секъа фыста уыцы рәстәдҗы тыххәй, зәгъгә, «уәд уырыс алы бәстү се' гъдәуттә әрәвәрдтой, адәмы әмбырд, тәрхондәттә фехәлдысты; уырысы хицәуттә

уынаффә кәнүн райдыдтой. Адәм сәм сәхи хәстәг^{ласын} систой, әмә цард уырысы әгъдәуттәй зилын райдыдта» («Са-^{фиат}»). Фыссәг әндәр уацмысы бәлвырдаәр кәнүн цардива^{ны} фәстиуәг: «Алы комы хицәуттә скодтой. Адәмы әмбыра^{да} фе-^{хәлди}» («Айссә»). Фәлә традици фидар вәййы, халын^{зына} комы. Ныхас куыста XX әнусы фыңцаг әмбисы дәр, суаң^{да} мәрәстәджы дәр.

Колхозты арәзтад хуызджын нывты бәстон әвдисы Белжы-^{заты} Чермены уацау «Бирәгътә» (1934 аз). Стыр әхсәнадон^{дон} хъуыддагыл ныхас җәуы фыдәлты уынаффәдоны. «Ныхас^{ца-} дәггай байдзаг адәмәй, — фыссы Чермен. — Иу хъәдыл, гәна-^{хы} къулы бын, бадынц зәрәйтә, се'ргом хурыскәсәнүрдәм... Чи сә лулә дымы, чи тамако әууилы, чи фарсыл кардәй йә-^{ләдзәг} амайы. Инна^х хъәдыл, сә ныхмә дурын буруйы раз, бадынц әмбисасджын ләгтә — хъәуы әхсар әмә намыс, куы-^{сты} дәр әмә тохы дәр чи бахсист, разамонәг чи у әңгәй^{хъәуән}. Бадынц. Чи мәхъи бийы, чи халамәрзән аразы, чи фыйыаг, чи та афтә әнә ми бады. Ныхасы кәрон дәлейи ләу-^{уынц} усгур ләппутә, кәмә күңд хуыздәр, әнциондәр әмә^{рәсүгъдәр} кәсис, афтә... Адонмә уынаффәйы әфсәрм мый-^{аг} нәй, хъусәнт, цы дзурынц хистәртә, уымә әмә зонд әмбыра^{кәнәнт} сә даст сәртәм».

Фәлә цард цард у, ис дзы бирә фәзиләнтә. Ныхас әдзүх^{рәстәвзарән} нә уыд. Адәймаг зоны хин митә кәнүн рәстдизи-^{нады} тәразән дәр, мулк әмә тых цы тәбәгъыл әрәнцайынц, уый уәззудәр разыны раст әмә уарзты тәбәгъәй. Мәнгарда^{рәстәвзарәгәй} фәдомы, «Ныхасы фарн ма сафәм», зәгъә. Чермен йә уацауы әвдисы адәмы социалон дихтә, фыссы, зәгъә, Ныхасы фәччыгъәдән уынаффәгәнәг сты каджын^{хистәртә}, әңгәй та — исдженитә: «Афтә бazzад фыләй^{фәстәмә}, афтә у нырма дәр Ныхас: бынатән — ас, уынаффәйән — ис, тәрхонән — тых, уый рагон заманы уагәвәрд у, чи ахиздән, чи, йә сәрты нырма?» (5-әм сәр). Ам^{Чермены} хъуыды нәу әххәст әңгәгдинад. Уәлдәртә әмә^{дәлдәртә}, барджынта^{әмә} әбартә ирон әхсәнады фәзынды^{ст} ног заманы.

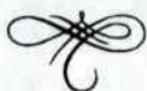
Уәлдәр Н. Берзеновы фыстытәй базыдтам, Ныхасы алқәмән^{дәр} дзырды бар кәй уыд, уыцы әгъдау. Къоста фыста, зәгъә, хохәгтә әппәт хъуыддәгтә әвзәрстой фыдәлтыккон фәткәмә^{гәсгә}, уынаффәгәнәг уыдысты адәм әмә мытгәгтән^{сәхн}

аевзәрст ләгтә: «Уымә ахәм әмбырдты әппәт архайджытән дәр уыдис әмхузыон бартә, әмә дзы хъуыздаг хуыздәр лыг қодтой ләгән йә исбон әмә йә равзәрд нә, фәлә йә зонд әмә йә дзыхы дзуапп» (Хетагуров Коста. Полн. Собр. Соч. Т. 4, Владикавказ, 2000, 136 ф.). фәлә куырыхон поэт зыдта, тәрхоны ләгтә әдзух раст әмә намысджын кәй нә разының, уый дәр. Къоста «Уәлмәрдты» әвдисы әртә ләджы хъизәмар зындоны ихты:

*Адон-иу фарсласән сабийә таубимә
Кодтой сә мәнг ардәй, растән хәрамимә
Иу барән дардтой.*

Әмткәй Ныхас уыд ирон фарны къона, ирон әгъдау, намыс әмә культурәйы артձәст. Ам нә фәтчыд галиу ныхәстәк кәнин. Ардәм чи цыд, уый хуыздәр арфәйән дзырдта: «Фарн — уә Ныхасы». Ирон гаджидауы ис, бәрzonд этикон әмә эстетикон мидис кәм и, ахәм фәндиягтә: «Ныхасы Уастырджи, нә ныхасы бәркад куыд уа, уый саккаг кән» (Ирон адәмон сфәлдыстадон хәзнадонәй. Дзәуджыхъәу: Ир, 1992, 57 ф.). Куырыхон кувәг ноджыдәр фәзәгъы: «Ныхасы Бәрzonд Уастырджи, нә ныхас рәстмә куыд уа, адәмән — Хуыцауән — әхцион, уыцы амонд нын ратт!»

Инал бәллыди, Ныхасы гәмәх Обау дзурын куы базонид, уымә. Бәгуыдәр, уәд нын ирон Ныхас рапром кәнид әнусон диссәгтә, радзурид нын фыдәлты әмбиссәндтә әмә, цы бирә фәлтәртә федта, уыданы цард, уыданы хъуыддәгтә. Фехъусиккам куырыхон таурәгътә, хъайтарон зарджытә, базырджын әмә худәджы ныхәстә. Уыцы радзырд уаид нә адәмы әцәг истори. Уый нын уаид Дзәм-Дзәмы суадон.

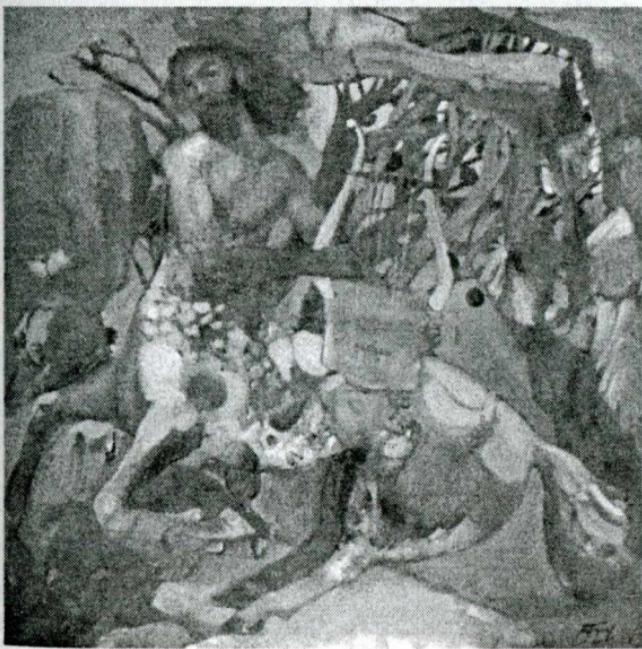
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

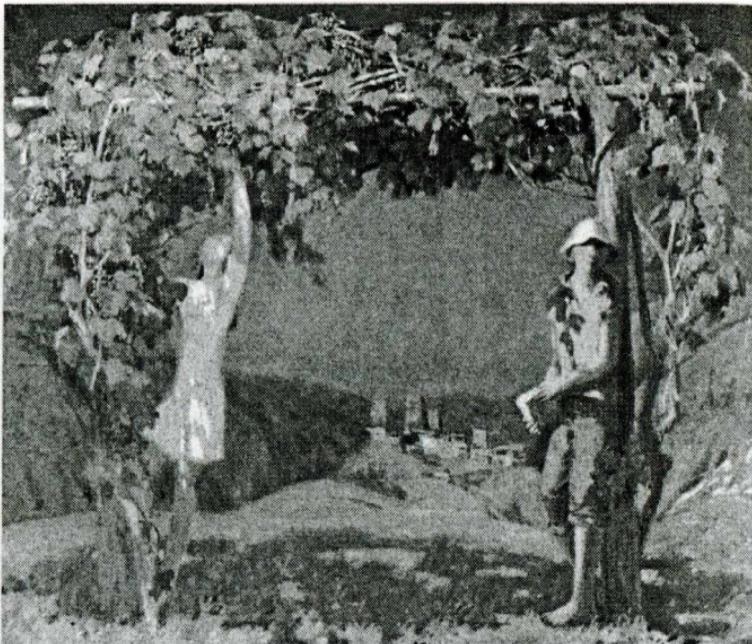
Уастырджи.

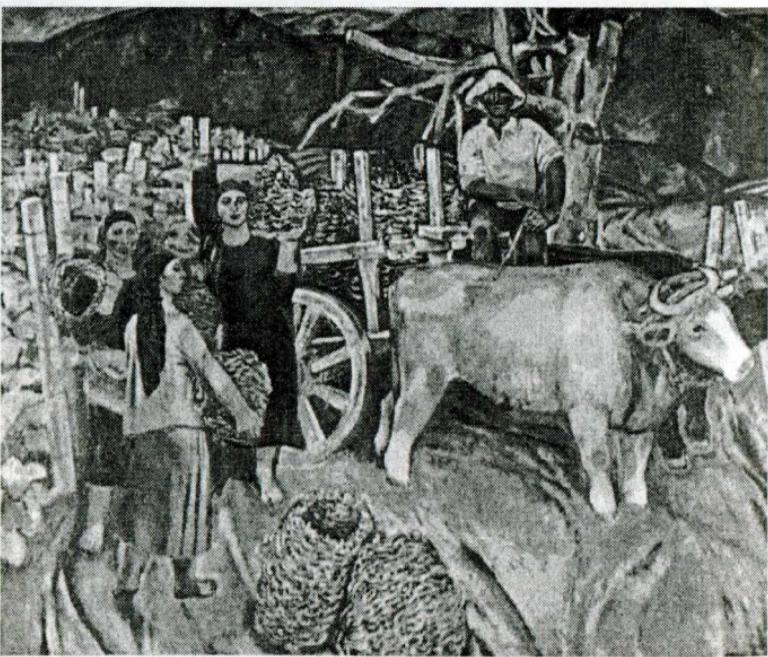
Амazonкæтæ.

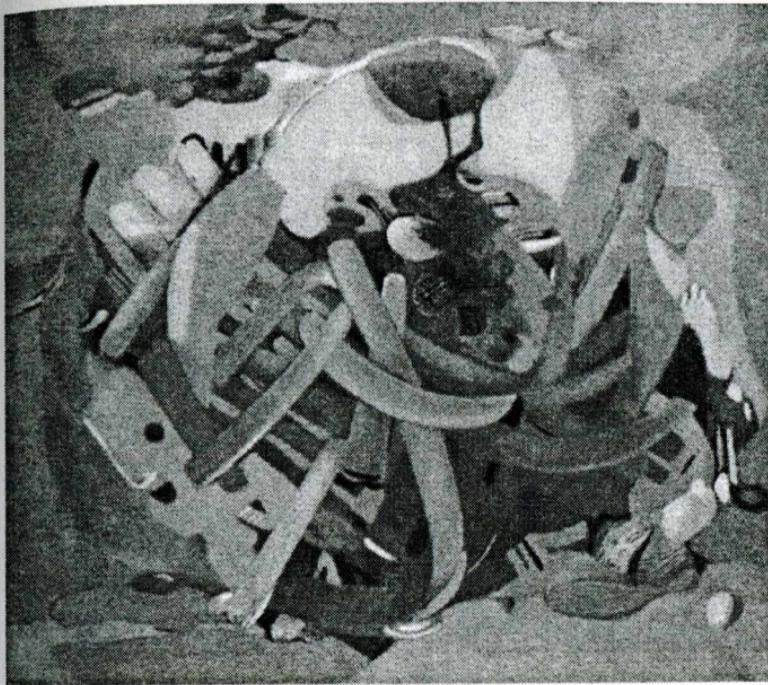
Кентавр.

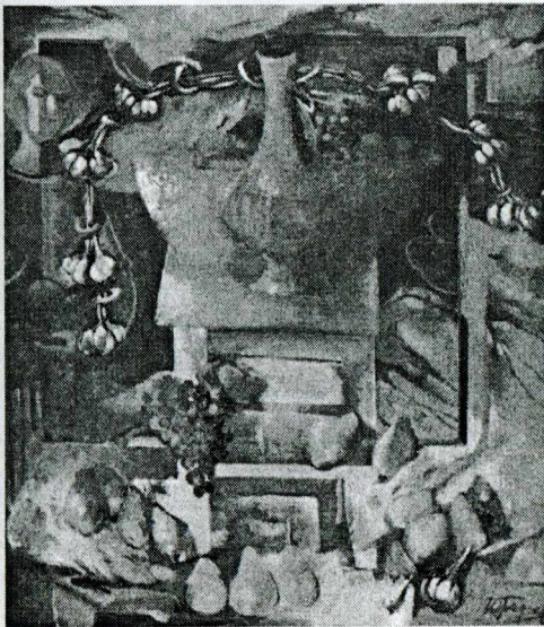
Аевзондже бонтә.

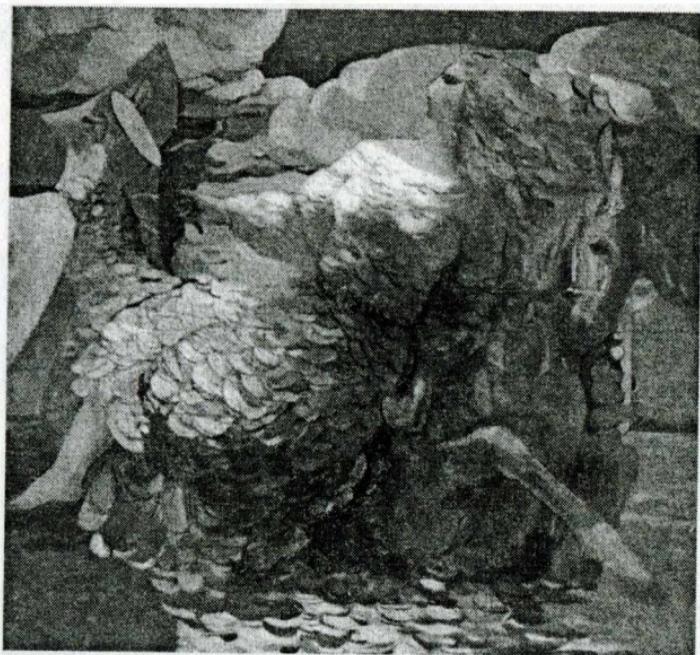
Сәнәфсиртонәнтә.

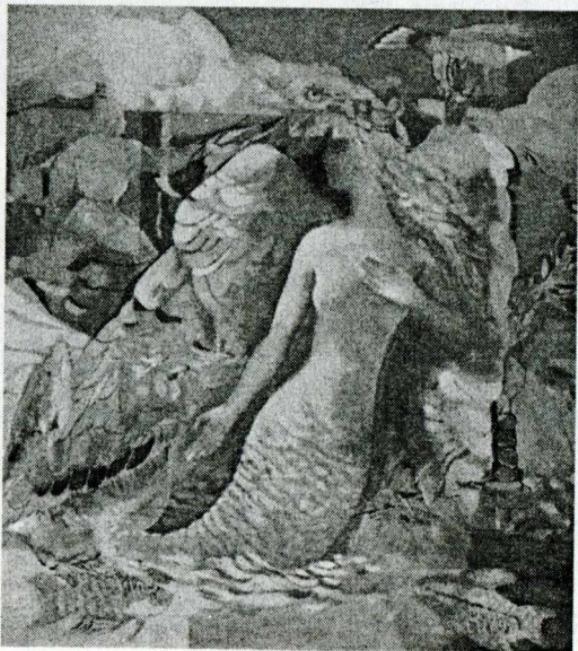
Хаосы кэрон.

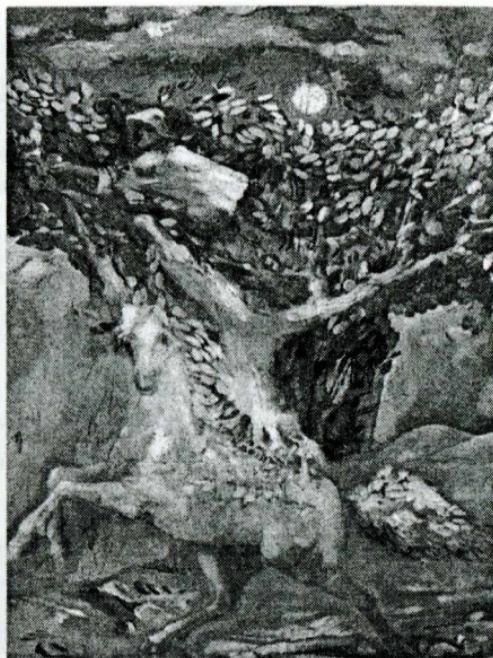
Натюрморт нурыымә.

Посейдоны чызг.

Дзерассә.

Ирон аргъау.

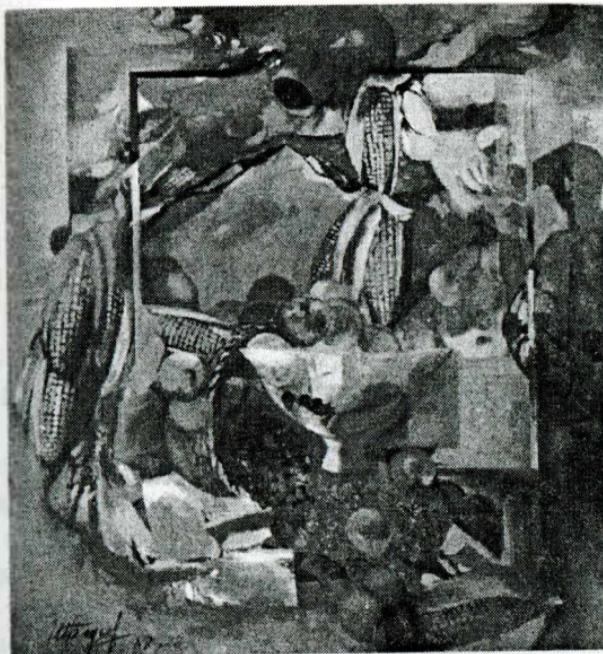
Гомер.

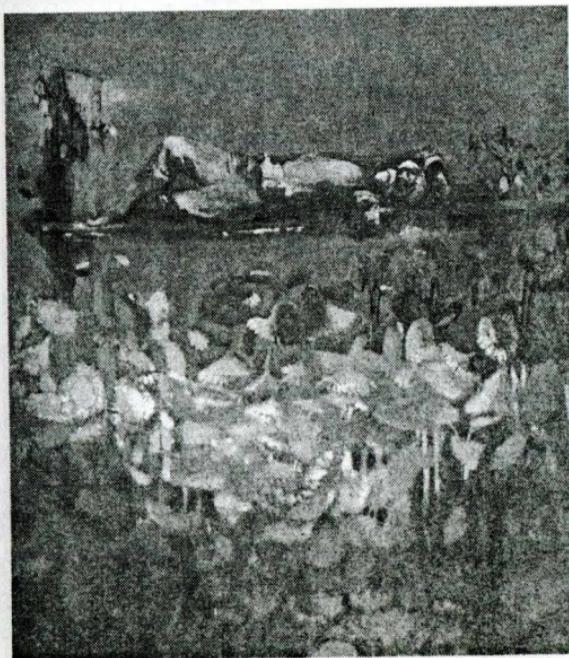
Амазонкә.

Историйы сыфтә.

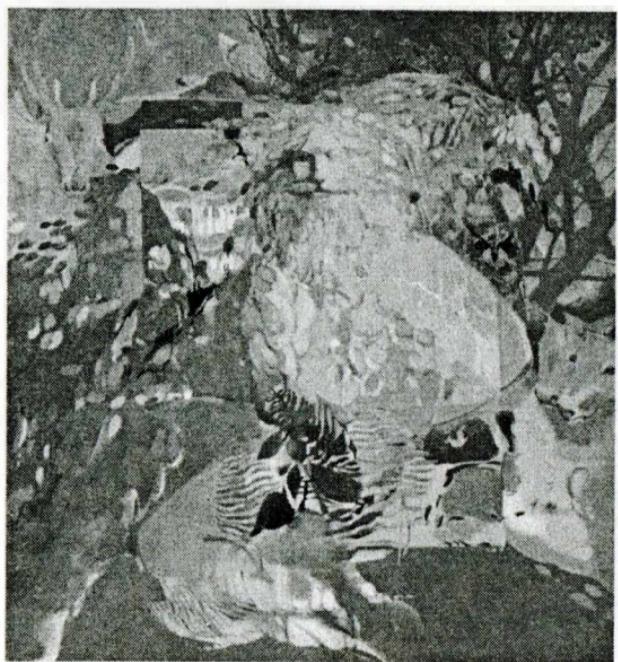
Натюрморт на рахимә.

Сабыр дуне.

Сызгъарин фәткъуы.

Әфсати.

АДӘЕМЫ СФЫСТЫ ИУӘЙ-ИУ БӘРӘЕГГӘНӘНТАӘ

Абон Уәрәсейы цәры 145, 2 милуан адәймаджы — уый у, 1989 азимә абаргәйә, 1,8 милуаны къаддәр. Адәмы нымәцмә гәсгә нә бәстә дунейы мидәг ахсы 7 бынат.

Миграцийы фәрцы ныл бафтыд 11 милуаны, фәсарәнтәм та нә алыгъд 6 милуаны.

Хицән адәмтыл күң дзураем, уәд сә нымәц зынгә фәфылдәр мәхкәхъәл, башкиртә, чуваштә әмә ма цалдәрән. Хорзыл бана майнаң у ахәм хъуыддаг дәр, әмә горәтты цәрдҗыты нымәц хъәуты цәрдҗыты хардзәй фылдәр кәй нал кәны. Нә адәмы фәндәм хай цәры милуанон горәтты — Мәскүү, Санкт-Петербург, Новосибирск, Дәллаг Новгород, Екатеринбург, Самарә, Омск, Хъазан, Челябинск, Ростов-Доныл, Уфа, Волгоград әмә Пермы. Мәскүүйи цәрдҗыты нымәц схәцә 10,4 милуанмә, Санкт-Петербургджы та 4,7 милуанмә.

Уырыс сты 116 милуаны, ома әеппәт Уәрәсейы адәмән сә 80 проценчы. Фыццаг хатт, хъазаххъә, зәгъыгә, ахәм адәмыхаттыл сәхи ныфғыссын кодтой 140 мин адәймаджы, 6524 та сәхи помортә схуыдтой, фәлә уәддәр сә дыууэтә дәр уырысы этносмә хаст әрцидысты. Ноджыдәр ма 6 адәмыхатты фәфылдәр сты милуанәй — тәтәр, украинәгтә, башкиртә, чуваштә, цәцән әмә сомихәгтә. Тынг фәкъаддәр сты дзуттәгтә — кәд 1989 азы сә нымәц хәццәе кодта 540 минмә, уәд ныр та сты әмбис къаддәр. Октябрь революцийы размә ~~се~~ Уәрәсейы цард 3 милуанмә әзввахс, 1970 азы дәр ма уыдысты 2,15 милуаны... 250 мины адәймаджы къаддәр фесты немыц. Уыйхыгъд бонәй-бонмә рәзы китайәгтү нымәц.

Цәры нәм 160 адәмыхатты, скъолаты ахуыр кәнынц 86 национ әзвзаджы. Әппәтәй чысылдәр фыццагау сты орочтә әмә ороктә — фәйнә 200 адәймаджы. Милуан әмә 'рдәг адәймаджы, цы адәмыхатмә хауынц, уый нә бацамыдтой. Ахъуы-

дыйаг у уый: кәнә политикон әгъдауәй тәрсгә кәнынц, кәнә та сә фыдаелты уидәгтәй фәцуҳ сты...

О, сылгоймәгтә сты дәс милюаны фылдәр. Фәллойаг ма у уый дәр, әмә күистхъом адәмы нымәң афәдзәй-афәдзәк къаддәргәнгә кәй цәуы, адәмән сә фылдәр ас адәм кәй сты — уавәр афтә күы ахәсса, уәд нә кусәг адәм фәсарәнты әххүйрсын бахъәудзән.

ЦЫ ЗӘРОНД ДӘН, ЦЫ!..

— Ау, әңәгәй дәр афтә ныzzәронд дән?! — дис кодта Файнә Раневская.

— Дән, дән, әндәр ма уәдә, әффармаджын адәм күы уыд зәххыл, уый мәнәй уәлдай чи хъуыды кәны!

МЕ СӘФТ ДЗЫ УЫНЫН...

Раневская зымәг нә уарзта. Әмә-иу афтә дзураг уыд:

— Ме 'нәуынон фәюа зымәг, ме сәфт дзы уынын! Гитлерәй мын әнаддәр у.

ЗӘРДӘ МЫН НАЛ И

Йә хәдзайрәгтә әмә дуне дзаумәттимә Раневская әрбаҳәецә әфсәнвәендаджы станцәмә. Йә ных тымбыл къухәй бакъуырдта әмә дын афтә:

— Мәнә мын зәрдә күйд нал и: немә нә рояль күйд нә раластам!

— Рояль-йа! Әндәр худәг цы зәгъай, уый дын нәй? — фәрсүнц әй.

— Худәгәй дзы, ай-гъай, ницы ис, уымән әмә хабар кәүннаг у: нә билеттә иууылдәр роялы сәрыл ферох сты...

КУЫРМ МÆГУЫРГУР

Раневская әмә Марецкая Мæскуйы стырда० уындызы фæцæуынц. Сæ иу иннæмæ хъуыстгондæр әмә уынджындæр.

Уæд Раневская йе 'мбалæн афтæ:

— Аердæбон сом цы мæгуыргурæн радтай, уый сайгæ нæ кæны, ацæгæй у саугуырм, ацæгæй...

— Цæмæй йæ базыттай?!

— Цы базонын æй хъæуы! Саугуырм куы нæ уайд, уæд дæуæн афтæ раарфæ кодтаид: «Бузныг, рæсугъдты рæсугъдæр!»?

БÆСТАТÆ НЫУУИГЪÆГ

Ахæм ном сбадт Чингисханыл. Йæ райгуырдыл рæхджы æххæст кæны 850 азы. Фæстаг рæстæджы Китай әмә Казахстаны историкты 'хæн стынг ахæм быцæу: кæмæй у тут әмæ стæгæй Темучин?

Рагæй-æрæгмæ дæр куыд амында цæуы, афтæмæй, дам, Темучин райгуырд 1155 азы ныры Манголийы зæххыл. 1206 азы йын ханы цыт скодтой әмæй йæ Чингисхан схуыдтой, ома Хурыскæсæны хан.

— Уыцы заман мангойлæттæ уым нæ цардысты, уый уыд казахаг мыггæттæ кият, меркет, жалаир әмæ аргынты цæрæнбæстæ. Уымæ гæсгæ Чингисхан дæр казахаг у, — зæгъы профессор Кайрат Закирьянов.

Казахæттæ йæ се 'мтугыл кæй нымайынц, уымæн ма ахæм æвдисæн ис: суанг XX æнусы райдайæнмæ казахæтты паддзахадæн йæ разамонджытæ чингизидтæ уыдысты, ома Чингисханы байзæддæтæ.

Китай та йæхи хоны хъуыстгонд хæстон раздзоджы әмæй йын Пекини мавзолей дæр ма скодтой. Китайаг стыр императорты номхыгъдмæ дæр хаст æрцыд.

Мангойлæттæ та æрмæст дис кæнынц сæ дыууаты науконаенгæс быцæуыл, уыдонæн дызæрдыштаг никуы уыд, Чингисхан чи у әмæ кæмæй у, уый.

ЦАЛ НОГ АЗЫ ИС АФӘӘДЗЫ ДӘРГҮҮ

Махау ма 31 декабрәй 1 январьмә Ног азы бәрәгбоныл әмбәлүнц Австрали, Австри, Америчи Иугонд Штаттар, Канада, Финляндия, Итали, Япон, Шотландия, Эмиратты, Румыни әмә әндәр бәстәты. Гречы Ног бол хонынц сыгъдәг Василий Бол әмәйә бәрәг кәнүнц 14 января (ирон «басылтә» дәр ацы Василимә гәсгә схуындәуыд, зәгъгә, зәгъы Абайты Вако).

Фыдәлтәй сын куыд бazzад, афтәмәй Китай, Малайзи, Вьетнам, Корея әмә Манголия та сә Ног аз бәрәг кәнүнц мәйи къәлиндармә гәсгә, әмә раләууы уалдзәджы ног мәйи фәстә — 21 январәй февралы фәстаг бонты 'хсән. Пысылмәтты Ног азы бөн афәдзәй-афәдзмә ивгә цауы. Персәгтә ног азы фыңцаг бол хонынц Навруз, әмәйә Афганистан, Пакистан, Иран, Таджикистан әмә Азербайджаны бәрәг кәнүнц 21 марта 1922 марта имә. Уымән йә дыккаг бол та раләууы Индий. Уәдә Шри-Ланка әмә Непалы та Ног аз вәйи 13 апреля, Лаосы 14. Бирмәйи алцидәр баст у уарынты рәстәгимә: кәд апрелы райдайәнты бандайынц, уәд Ног аз сбәрәг кәнүнц 12 апреля 17 апрельмә исказы бол. Майяты знәмән ног аз раләууы июлы, Сирий — 1 сентябрь, Гамби әмә Индонезий — октябрь, Йемен, Океани әмә Гавайәттә та — ноябрь. Фәлә а дунейыл әрмәстдәр Уәрәсей ис зәронд Ног аз.

ДУРАДЗАГЪДӘЙ ЕРЫСТАӘ

Ныр цалдәр әнусы дәргүү индийаг штат Мадхья-Прадешы саразынц дурдағызгъдәй ерыстә Дурты бәрәгбоны.

Чысыл сакъадах Джамы астәуты цы цәугәдон кәлү, уый фәйнәфарс адәм әрләууынц дыууә егъау къордәй, сә алкәй раз дәр дуртә рәдзагъдәй амад, афтәмәй. Ныр доны тәккә астәу та сты цытджын бәлас палашы къабузтә — уыцы бәласән табугәнәг сты амы адәм. Гъемә бәласы къабузтә йәхи кәцы къорд бакәна, уый фәуәлахиз уыдзән.

Фәлә хъуыддаджы ракәцән уый

у, әмәе донмә чидәриддәр ныххизы, ууыл иннәтә дурадзагъдәй раләууынц. Суанг ма дзы мәрдтә дәр әрцәуы, цәфты кой ма чи кәнү! Хицауд алы мадзәлттәй архайынц уыцы ерыстыңхмә, фәлә сын сәе бон ницы у.

Бәргә, бәргә, адәм-иу сәе хорх әгъдәуттыл дәр афтә әну-вид куы уаиккөй...

ЙӘ НӘРГӘЕ НОМ СӘГАД

Кәддәр Семен Бабаевский роман «Кавалер Золотой Звезды» Сталины премитә райста әртә хатты, ахәм нәргәе кад, әвәеццәгән, иу чинигән дәр нә уыд. Лакировкә кәй хуыдтой, соцреализмы уыцы мадзаләй фыст уыд, колхозон цард дзы дзәнәты цардәй ницәмәй хъауджыдәр кодта, кәд ма ноджы хуыздәр нә уыд, уәд.

Абон, зәгъән ис, әмәе ничиуал кәсү уыцы ахъаззаджы уацмис. Бынтон дзәгъәлы! Әндәра... Цәвитетон, Тамбовы обләстү Березовкәйы хъәуы цәрәг Анна Фролова, цы'ртә мин долләры фембырд кодта, уыдан ацы романы сыйфты 'хсән бафснайдта. Ферох дзы, чиниг библиотекәйә кәй райста, уый. Иуахәмы йә йә чызг фәстәмә уырдәм ахаста әмәе йә 'ндәр чинигәй баивта. Ууыл ҹалдаәр мәйи рауад, афтә сәе әнәнхъәләджы бирә 'хца бахъуыд.

Цас фәцагуырттой се'мбәхст мулк, Хуыщау йә зонәг, фәләе никуы әмәе ницы. Әппүнәрәджиау Анна 'рхъуыды кодта, кәм сәе бамбәхста, уый. Әнәхъән бинонтәй дәр библиотекәйи баләууысты. Нал, нал кәсүнц адәм советон классикты уацмыстә, әндәра сәкәйдәр амонд ацыдаид, Фроловтә та уәд әнамонд фәуыдаиккөй...

ҮӘВГӘЕ ТА...

Уәвгә та йын чи цы зоны, йә царды тәбәгъ та кәңцырдәм фәкъул уыдзән маx хуызән адәмән, уый!

Пушкин куы амард, уәд ыл А. А. Краевскийә зәрдәмәхъаргәдәр әмәе ак-кагдәр ныхәстә ници ныффыста — йә тәккә цәфыл уыйа сарәкс дә пехуым-пары тыххәй зәгъын: «Солнце нашей поэзии закатилось! ... Более говорить о нем не имеем силы, да и не нужно: всякое Русское сердце знает всю цену этой не-

возвратимой потери и всякое русское сердце будет растерзано.
Пушкин! Наш поэт! Наша радость, наша народная слава!..»

Фәлә хицауад та әндәрхуызон хъуыды кодтой — цензурон комитеты сәрдар кънийаз М. А. Дондуков-Корсаков Краевский карз бафхәрдта, Пушкин, дам, куы ницы бәрнөн бынат ахста, паддахадон күсәг куы нә уыд, уәд ын йе 'мдзәвгәтә стыр ахадгә хъуыддагыл цәмән нымайыс, зәгъгә. Абон та Пушкин чи у, әмә чи у Дондуков-Корсаков?..

О, хәдәгай, Пушкин ацы кънийазы тыххәй эпиграммә қәй ныффыста, уый дәр дзы рох нә уыд, әвәццәгән:

*В Академии наук
Заседает князь Дундуку.
Говорят, не подобает
Дундуку такая честь;
Почему ж он заседает?
Потому что (ж...па) есть.*

УДӘГАС МИТ

Ныры Ног азы фыццаг бон диссаджы мит рауарыд Мәскүйыбынымә Мытищий районы. Луговая хъәуы цәрдҗытә куыд нә мардаиккой фырдисәй, қәд әмә сыл цы мит уарыд, уый уыд сау! Үалынджы бынтон старстысты: мит чысылгай-чысылгай змәлын байдыдта әмә сын сәхәдзәрттырдәм фефсәрста!

Ләмбынәгдәр куы 'ркастысты митмә, уәд дзы дуне лыстәг хъәндилтә бафиппайдтой. Цы сты, кәцәй сты зымәдҗы астәу, уымән та ничи ницы 'мбәрста. Фәлә уәддәр ахәм уаздҗытыл нә бацин кодтой әмә сә фыйягтәй иуварс марзтой. Хорз, әмә мит бирә әруарыд әмә хъәндилты йә быны фәкодта.

ХЪЫГАГӘН, ЗИАНТАЕ 'РЦЫД...

Артхуыссынгәндҗыты разамонағ рапорт дәтты йә хицауән:

— Арт ахуыссын кодтам сахатырдәгмә. Хъыгагән, адәмәй фәхъуыд: дыууәйән дзы нә бон баххуыс кәнүн нал бацис, фәлә авды фервәзын кодтам, уләфын райдытой, сә цардән тас нал у.

Ныр судзгә та қәд әмә кодта рынчындоны бәстыхәйттәй иу. Сәйраг дохтыр раздәр әнцад хъуыста рапортмә, стәй зәххыл йә гүпп фәңцид — йә зәрдә бахъарм. Күс 'рчыцидта, уәд дын афтә:

— Әмә уый нә морг куы у!..

КӘЛМЫТЫ КАЛМ

Уынгә нә, фәлә нә бирәтә, әвәццәгән, хъусгә дәр никуы фәкодта, зәххыл ахәм әнахъинон стыр кәлмытә кәй ис, уый тыххәй. Ёрәджы Индонезий тыхтә-фыдтәй әрцахстор, йә дәргө 15 метрмә әввахс кәмән у, йә уәз та 447 киләй, ахәм питон!

Зәххы цъарыл уыданәй стырдаер хилджытә нәй, сә бон у фыс удәгасәй аныхъурын. Хуыцау ма зәгъәд, әмә иунәгәй йә размә фәуай...

ӘНДАЕР ХАБАР ТА АХӘМ У

Индий цәгатырдыгәй ис штат Уттар-Прадеш, уым та — хъәу Уннас. Иу хабар дзы адәмь фәудаист кодта: җәвиттон, 7-аздзыд чызг сәхимә ләф-ләфгәнгә әрбахәццә әмәй йә ный-йардҗытән афтә, мә тәккә цәстыты раз, дам, мын питон ме 16-аздзыд хойы йә хуыккоммә нылласта.

Әд җәвәнгәрзтә, белтә-йедтә адәм хъәдмә ныххәррәтт ластой. Чызгән ма йә сандалитә әмәй къабайы скъуытә ссардтой, стәй хуыкком скъахтой, фәлә дзы әрмәст иу чысыл калм разынд.

Дыууә боны фәстә хъуыдаг сбәлвырд: чындыздан чызг йә уарзоммә алыгъыд, калмы хабар та мысгә әркодта, җәмәй йә ный-йардҗытә, кәй нә уарзта, уыцы ләгән усән ма раттой, уый тыххәй.

ЙӘ УД — ДЗУАРЫЛ ТЫГЪД

Хуыцәутты Хуыцау ма зәгъәд, әмә Хуыцау дәр Чырыстиай зәхмә әрцәуа: әнәдин адәмән сә амәддаг фәуыздән!

Хъыгагән, афтә уыд, афтә у әмә афтә уыдзән царды кәрөнмә. Нә зәрдә Хуыцауән куы нә байтындызәм, нә зонд, нә уда куы нә ныффәдзәхсәм нә царды хәрзәбонән, уәд.

Чырыстийыл ныхас куы раңауы, уәд ын фыщаджы-фыц-цагдаер йә буары хъизәмәртты тыххәй фәдзурәм, дзуарыл ай куыд байтыгътой, уый тыххәй. Афтәмәй та әппәтү уәззаяу-дәр тухитә йә уда әвзәрста, куыд уәззаяу у Голгофәйи Дзуар, ууыл йә уды утәхсән фылдәр дзуры.

Гефсиманийы ма куы уыдис, уәд Чырыстийы мидәг быцәуу кодтой дыууә әнкъараены — уарзт әмә тас. Тәрсы йә хъизәмәртты күсәй әмә уыйадыл ләгъстә кәнни Ёрвон Фыдән, кемәй иын йә фыдәвзарәнты сахат дардәрмә аргъәва. Фәлә ие адәммәй йә уарзт та уыцы хъизәмәрттә бавзарынмә разән-

гард кәнүү, уыңы къус баназынмäе. Адæмы тæригъæдтæ йæхимäе райсын æмæ сæ уый фæрцы фервæзын кæныны охыл фæзынди зæхмæ дæр. Фæуæлахиз Уарзт. Хуыцауæн адджын уарзт, тæрсын йæ фæсонырхæджы дæр кæмæн нæй — ныр Чырыстийы амæй фæстæмæ йæхи мæт нал уыдзæн, иннæты хæрзæбонæн снывонд кæндзæн йæхи. Йæ уды хъизæмæрттæй Йесо Чырысти сыгъдæг кæнүү маx удты чъизитæ æмæ хæрæмттæ, Хуыцауы раз нын нæ тæригъæдтæ къаддæр кæнүү, хатыртæ нын куры Хуыцауæй.

Дæ туг цæмæн ныккалдтай, зæгъгæ, йæ куы бафарстой, уæд дзуапп радта: ралæууыд, дам, рагæй-æрæгмæ фæлтæртæ кæмæ бæллынц, уыңы сахат — адæмы Хуыцауимæ бафидауыны сахат.

Ноджы ма Чырыстийы уды хъизæмæрттæ уымæй дæр дывæр кодтой, æмæ йæ худинаджы нысанхæссæг дзуарыл кæй байтыгътой талынгzonд адæм. Фæлæ дзуарыл тыгъдæй дæр Чырыстийы æнæмæлгæ рухс йæ кæнөн кодта: йæ фарсмæ дзуарыл тыгъд фыдгæнæтмæ фæсмон æрцыд йæ фыдгæндты тыххæй — уый Чырыстийæн афтæ, дæ Фыд-Хуыцаумæ, дам, куы кувай, уæд-иу мæн дæр ма фeroх кæн. Йесо йын загъта, абор, дам, ды дæр мемæ уыдзынæ дзæнæтты.

ÆППÆТÆЙ ЦЫБЫРДÆР ИНТЕРВҮЮ

Шахмæттæй хъазынæй дунейы чемпион Роберт Фишермæ болгайраг журналист æрхатыд, интервью, дам, ма мын ратт.

— Развæлгъяу 50 доллæры æри, æмæ дын уæд сразы уыдзынæн.

— Бузныг, — фæкодта журналист, — мæн æндæр интервью нæ хъуыд!

ДЕНДЖЫЗЫ ДОН — ФÆДЗÆХСТ!

Итайлаг закъонмæ гæсгæ денджызæй дон хæссæн нæй. Зæгъæм, иу бидон дæм денджызы цæхджын дон куы ссарой, дæ машинæйы джигулгæнгæйæ, уæд дæ кæнæ ивар фæкæнæзисты ахъаззаг, науæд та — ахсгæ.

Ацы æнахуыр закъон тынг рагон у, уæд цæхх амал кæнин æрмæстdæр паддзахады бон уыд. Ныр денджызы донничuал давы, фæлæ ма закъон йæ тыхы ис.

ХÆЗНАТЫ САКЪАДАХ

Ахæм у Мадагаскар — хилæгойтæ дзы ис 233 хуызы, 140 хæфсытæ, мæргътæ — 106, дунейы æндæр рæтты чи нæй, ахæм зайæгойтæ та — æнæхъæн 8 мины!

АЕНУСОН ДЗАУМА АДЗУХ ХОРЗ НÆУ

Пластмассæйæ арæст алы дзаумæттæ, мигæнæнтæ әңцион архайд сты, тас сын нæу асæттынæй, сүымæлæй, цæрæгойтæ сæ не 'хсынынц. Фæлæ куы нал фæхъæуынц, уæд та сын фесафæн нæй — не 'мбийынц нæдæр доны, нæдæр зæххы ныгæдæй, судзæн та сын нæй: сæ фæздæг бынтон хъылма у.

Америкаг ахуыргæндтæ замманай мадзал æрхъуыды кодтой: пластмассæмæ, дам, нартхоры крахмал æftауын хъæуы! Уæд мæры мидæг æмбийгæ дæр кæндзæн, микробтæ дæр æй хæрдзысты.

РАДОН АЕВИ АЕРРАДОН?

Ирон адæмы V съезд кусын куы райдыдта, уæд дын трибунæйæ иу ныхасгæнæг, әнахуыр здыктытæ дзургæйæ, афтæ:

— Ай нын у ныр радон съезд...

Дзасохты Музадер, йæ худын уромгæйæ, йæ фарсмæ бадæджы афарста:

— Ай нын аеррадон у, зæгъы?

БИРÆХУЫЗДЖЫН БÆМБÆГ

Перуый цæрæг индейæттæ бæмбæг нæ ахорынц. Ацы рагон адæм уартæ незаманты сахуыр сты алыхуызон бæмбæг зайын кæнин — сырхбын, фæныкхуыз, морæ æмæ сæнтырх.

Ахæм бæмбæгæй цы хъуымац бауафынц, уый сахорыны сæр сæ, ай-гъай, нал фæхъæуы. Ахуыргæндтæ сын сæ фæлтæрдзинад әндæр бæстæты зæххытыл ахæлиу кæныныл архайынц, фæлæ сын дзы ницимäа уайы.

ЦЫРАГЬДАР БÆЛАС

Центрон Америкæйы тропикон хъæды астæу ахуыргæндтæ ссараптой әнахуыр бæлас — æхсæвыгон йæ астæухъæд æмæ къабузтæ æрвçъæх рухс кæнын райдайынц. Ноджы афтæ тых-ажын вæййы уыцы рухс, æмæ суант чиниджы дæр кæс. Бынæттон цæрджытæ йæ схуыдтой «дæлимоны бæлас».

ЛÆГÆН ЙÆ ЛYСТАГ ТЪÆНГТАЕ ДÆР УЫНЫ

Ас адæм ма хъуыды кæндзысты Розæ Кулешовайы: уый, дам, къулы тæмæ дæр уыдта. Фæлæ йыл цыма кæлæнгæнæджы ном сбадт...

Әрмәст әрдз адәмы тәрхәттә ницәмә дары Ҳәрзәрәджы Мордовайы фәзында 16-аздзыңдың чызг-рентген. Цәрә Сарансы, йә ном — Наталья Демкина. Иуахәмәйын йә күйрм тъянг күй алыг кодтой, уәд ын хәлиудзых дохтыр йә мидәг компрәтә ныгуагъта, әмәе чызгән йә бөн сыйтын нал уың суанг къуырийи фәстә дәр. Дыккаг хатт әй акъәртт ластой..

Уый фәстә мәйи бәрп раудадаид, афтә дын Наталья йә мадән әнахуыр ныхәстә күй зәгъид:

— Әз дын да хүйлфыңдаумәттә уынын.

Уый йә фәстәмә дохтырмә баләүүн кодта, ныр — психотерапевтмә. Уый йә йәхимә бакәсүн кодта, әмәйын чызг бацамында, дае ахсәнү, дам, сау стъәлф ис. Дохтырән әңгәгәй дәр йә ахсәнү хъән уың.

Чызджы ном дәрдтыл айхъуист, адәм әм ныххәррәтт ластой, дохтыртә ма йәм сәхәдәг дәр әххуисәнхъәл әрбацәуынц. Иу әрыгон ләппү та афтә хъаст кодта, әртә уырдажы, дам, мын ис. Бакаст ын сәм Наталья дәр әмәе йын бафәдзәхста, әнәсахъат дын сты, әмәе 'нцад цәр әртә уыргимә, зәгъгә.

Рынчынтәй әхца нае исы, кәд син ахъаззаг әххуис бакәнү, уәддәр. Әхца та йә әхсизгонән хъәуынц — фәндүй йә Мәскүйи Сеченовы номыл медицином академимә бацәуын, уым та афәдз 70 мин сомы фидын хъәуы.

— Әркәсәент мәм ахуыргәндә, равзарәнт хъуындағ. Цәмән афтә уынын, уый мәхимә дәр тынг диссаг қасы. Зәгъәм, изәрәй әз дәр иннә адәмаяу «бакуырм» вәйиын, нал фәуынын, адәймаджы мидәг цы ис, уый.

Вангә, дам, афтә загъта, күй амәлон, уәд цасдәрү фәстә мәе миниуджытә иу әвзонг чызджы хай баудзысты.

**ИРОН
ПОЭЗИЙ
АНТОЛОГИ**

ХЪУЫЛАТЫ СОЗЫРЫХЪО

(1900 — 1937)

Сырх терроры (растдәр зәгъгәйә та — Сырх арты, Ленинмә гәсгә та «средство убеждения» уыди) азар кәй басыгъта, уыдонәй уыди Хъуылаты Садулләйи фырт Созырыхъо дәр. Райгуырди Хуссар Ирыстоны Згъуыбиры хъәуы мәгүүр зәхкүсәджы хәдзары. Ахуыр кодта Гуры гимназы, фәләй йә каст нә фәзи. Хәрз әрьигонәй фәцалх революцион күистыл. Меньшевикты хицауады дзырдәй йә дыууә хатты әрцахстый, фәләй та-иу ралыгъди. Фәстагмә байу большевиктимә әмәе рафтыди Цәгат Кавказмә. Уыди Сырх Әфсады эскадроны политразамонәг, урсвардионты ныхмә хәцыди Бургъустаны. 1923 — 1928 азты ахуыр кодта Мәскуыйы Тимириязевы номыл хъәууонхәдзарадон академийи. Уый фәстә күиста алыш рәттү: журнал «Фидиуәджы» редакторәй, Гуырдзыстоны К(б) П-ый ЦК-ый хъәууонхәдзарады хайады инспекторәй, Фәскавказы пролетарон фысджыты ассоциацийи президиумы сәрдары хәдивәгәй, Хуссар Иры рухсады адәмон комиссарәй. 1937 азы йә әрцахстый, адәмы знаджы ном ыл ныххуырстой әмәе йә амардтой.

Литературон күист кәнын райдыта 1916 азы. Уыди дәсны прозаик. Йә поэтикон уацмыстәй йын равзәрстам адәмон сферлдиистады бындурыл фыстқадәг.

Фыссәджы литературон бынты тәккә әххәстдәр әмбырдгонд рацыди 1957 азы Цхинвалы.

ТОТЫРАДЗЫ ЗАРАЕГ

Агудзәг ком — Джимара,
гәмәх ысты йә къултә...
Мәгуыр хәххон зәронд ләг —
Берозы-фырт Тотырадз
Йә сабиты нывәрдта
ыссадхәссан дзәкъулы,
Йә комбәсты фыдцардәй
уәд цардагур фәңдәуы.
Анәкәрон йә фәндаг —
хуырджын кәмттә, тыгъд быдыр.
Гъей-гъей, цәуы кәдәмдәр,
цәуы зәронд Тотырадз.
Заманхъулмә ныххәңдә.
Йә сабиты аристы.
Уым фыйяуттә сәхицән
гәләмиттәй күү хъазынц.
— Зәгъут-ма, мын, мә хуртә,
хуыздәр ләг уәм кәй хонынц,
Йә уазәджы хәларәй
хынцын йә бон кәмән у?
— Нә хъәубәсты хуыздәр ләг —
Хъәсай, зәгъгә, Хъуысаты:
Цәрәнбонты уый уазәг
нә рарвыста јгадәй.
Уәд бацыдис Тотырадз
Хъуысатән раст сә кәртмә:
— Уә райсом хорз, Хъуысатә!
— О, 'тас цәуай, әфсымәр...
— Уәздан фысым дә хонынц.
Анә хәдзар аэз зайын,
Фәлә мә сәр дә нывонд,
мә сабитә дә уазәг!
— Цырагърухсәй мах уазәг
куы агурәм нәхәдәг:

Цәхх әмә дын кәрдзынәй
фысым ыстәм хәлларәй. —
Заманхъулмә әрцыди,
рәгъаугәс сын ныллаууыд, —
Аегас хъәүән сәе рәгъау
үй бакодта йәхи бар.

* * *

Гъей-гъей, цәры Тотырадз,
уәллагкаймаг зәронд ләг...
Йә фосрәгъау уәд иу бон
үй хизынмә фәтәры.
Кәрдойы фәз у райдзаст,
Кәрдойы фәзы 'рәнцад...
Чындыжәссынмә цыдысты
уәд дард бәстаг әлдәрттә;
Сәе фәндаг уыд Насранмә.
Кәм ма баззад ләгәвзәрст!
Кәсгон бәхтә хәрзарәэт,
сәе уидәттә ыскъуының,
Аевист әмә сыйзгъәрин
әнәнымәц әрттивың.
Насран-хъәуы сәе размә
уәд рауди идәдз ус,
Уый фелвәста йә сәрәй
йә сай зәлдаг кәлмәрзән,
Йә сай зәлдаг кәлмәрзән
әрытауы сәе разы.
— Цы хабар у, цы 'рцыди,
цы наә домыс, зәронд ус?
Мах — равзаргә фәсивәд,
әнәкәрон — наә хъару.
Уәд саударәг дзырдарәхст
йә сагъастә фәкодта:
— Мә ләджы мын Заманхъул
сәе быдыры ныммардтой;
Аэз баззадтән дзәгъәләй,

æз халонау куы кæуын,
Мæ сæрыхъуын бындзарæй
 æнæвгъау ныр фæтонын...
Сымах ыстут næ бæстæн
 йæ кад æмæй ÿæ хъару:
Лæгæвзæрстæй фæцæут,
 цы фæлæудзæн уæ разы!
Æз курæг дæн сымахæй:
 мæ лæджы туг — æнæист.
Мæ лæджы туг куы райсат,
 уæд уын хæлар уыдзæни
Мæ чызджытæн сæ рæсугъд,
 æгас дуне кæй зонынц.
Йæ цæстытæ — цыкура,
 пылыстæг у йæ буар.
Хъæбатырдæр фæсивæд
 мæ буд чызгмæ куы бæллынц...
Уæд равзæрстой næ хъалтæ
 сæ хуыздæртæй дыууадæс,
Кæуыл дардтой сæ зæрдæ,
 егъау ныфс сæ кæмæй уыд.
— Фæлæуу, зæгъгæ, дæ лæгæн
 куы скæндзыстæм ыстыр кад,
Йæ уæлмæрдты æнæмæнг
 ызнаджы туг ныккæлдзæн,
О саударæг зæронд ус,
 хæрзиуæг дыл ныдзæвдзæн!
Фækæс, æцæг фæтæрынц
 дыууадæсæй сæ бæхтæ,
Сæ рыг бæрzonд фæцыди.
 Заманхъулмæ сæ фæндаг.
Æрхæцæ сты фæстæдæр
 Кæрдойы фæз Тотырмæ.
Кæрæдзимæ уæд хинæй
 сæ цæстытæ ныкъулынц:
— Цæйдæр зæронд идæз ус,
 нæ йæ зонæм, кæмæй у,

Йә ләдҗы йын ныммардтой
Заманхъулы фәсивәд,
Ныр уый тыххәй нә сәртә
цәмән раттәм мәләтмә?!
Заманхъулы рәгъаугәс
әнә хъаугъя, әнә масть
Нә къухты дәр әрәфтәдзән:
фәкәнәм ай Насранмә.
— Фәләуу, зәгъгә, нә идәдз,
хәрзиуәг дыл ныдзәвдзән:
Дә уәлмәрдты әнәмәнг
ызнаджы туг ныккәлдзән!
Әрбаләууыд сә размә
Берозы-фырт Тотырадз,
Нә хъалтә йын әфсонән
үәздан салам куы зәгъынц:
— О, байриай, зәронд ләг!
— О, хорз цәрат, мә хуртә!
— Куы цәуәм мах чындыхәссәг
әнә хистәр, әнә сәр.
Цом махимә, зәронд ләг.
Нә раздзәуәг уыдзынә.
Дә кад бәрzonд хәсдзыстәм.
Мах — иууылдәр дә бәрны!
Тотырадз сын дзуапшән:
— Уәздан ныхас куы кәнүт,
Аэз бузныг дән сымахәй,
фәлә мын ай ныббарут,
Әрбакәсүт, мә цухъхъа —
тыгъд мәгайау бызгъуыртә,
Мә фос, ыстәй әдәппәт
куыд ныууадзон дзәгъәләй.
Уәхицән хорз уә хъуыддаг,
цы фәләудзән уә разы!
Әлдар әмә мәгүырән
сә фәндаг иу куы нә у! —
Нә барджытә — цәхәрцәст,

уәд бамбәрстой: әргомәй
«Уәзданձзинад», мәнгардәй
кәй йын нә уыд фәсайән.
Әргәпп кодтой сә бәхтәй,
фәләбурдтой цәргәстау,
сә хуыздәрән йә фәсарц
Тотырадзы ныббастой.
Фәстәмә та зәрдәрай
сә фәндагыл фәтәхынц,
Дәргъмә әмә цәхгәрмә
сә хъал бәхты аертәрынц,
Хъуыды кәны Тотырадз:
«Цы хабар у, уәвдҗийә:
Әңгәлон әлдәрттә
ләтгад мәнән күң кәннынц,
Цы 'фсарм сә и, мән тыххәй
хъиамәты цы хауынц?»
Кәссы, — тәрынц сә бәхтә
хъәлдзәг әмә әнәмәт...
Уәд хинәйдзаг зәронд ләг
әрбалвасы йә зәнгтә:
Бәх улафын фәуадзы,
фәцәйтонынц йә тәнтә:
Нә бараг ма йә ехсәй
әнәбары әвзиды...
Бәх баззади фәстейы,
бәх нал зыны йә хидәй.
Гъей, хинәйдзаг зәронд ләг!..
Йә фысымы фәснахәй
Уый дамбаца җехсонджын
хәрз цадәггай ысласы.
Хъуыды кәны Тотырадз:
«Аэз уын дзырдтон, мә хуртә,
Хъәздыг әмә мәгуырән
сә фәндаг иу күң нә у...»
Йә фысымы фәскъәбут
уый дамбаца ныццәвы.

Нæ барæгæн йæ тенка
ысрæмудзы, ыстоны.
Лæг рахауди куырисау,
дæ фыдгул дæр йæ хуызæн.
Æрбаппærста йæ уæлæ
уæд барæгæн йæ нымæт,
Æрцауыгъта цæхгæрмæ
æхсонджын топп-хъримаг.
Ехс февзыста йæ бæхмæ:
Заманхъулмæ фæтæры,
Йæ рæгъяуы нымадæй
ærbаййæфта уым фæзы.

* * *

Нæ барджытæ — цæхæрцæст,
куы фембæрстой сæ хабар,
Фæзылдысты фæстæмæ,
сæ лæг дæргъæй ыссардтой.
— Нæ худинаг, нæ мæлæт! —
Сæ сæртæ карз ныххостой:
— Фæсайдта нæ мæнгардæй
цæйдæр зæронд, дзæгъæлзад...
Æцæгæлон æлдæрттæ
Тотырадзы фæсурынц,
Кæсгон бæхтæ — хæрзарæхст
сæ уидæттæ ыскъуынынц,
Æвзист æмæ сызгъæрин
æнæнымæц æрттивынц...
Æрцахста уæд йæхицæн
хæстон бынат Тотырадз —
Лæнк ауæдзы æрхуыссыд:
йæ разы дур — æнцойæн.
Хæсты дуг дыл æркодта,
хъæбатыр у, зæронд лæг!..
Дæнг, дæнг!.. — æваст фæцыдис. —
Æрбатæрынц йæ размæ.

Ныхъхъавы та Тотырадз —
 нæ ивгъуыйы йæ нæмыг.
Кæрдойы фæз уæд байдзаг
 хъазуаты фæздæгæй.
Дæнг, дæнг!... — æваст фæцæуы. —
 Сæ бæхтæй та æрхауынц.
Нæ ивгъуыйы Тотырадз,
 мæгуыр хæххон зæронд лæг.
Нæй, кадагур æлдæртæ, —
 уæ худинаг ныхъхъæр и!..
Æрбатæрынц сæруæлдай
 йæ алыварс хæлиуæй.
Цыппары дзы йæ бæхтæй
 сындзы сæрау æристы,
Дыууæйæ та фæстейы
 сæ хъæдгæмттыл куы хæцынц.
— Аэз уын дзырдтон, мæ хуртæ, —
 ныууадзут мæ мæ адыл, —
Мæгуыр æмæ хъæздыгæн
 сæ фæндаг иу кæд уыдис?..
Бон хъавыди фæуынмæ,
 хур аныгуылд фæсæврагъ.
Кæрдойы фæз æрæнцад
 йæ тох æмæ йæ хъæрæй.
Заманхъулы рæгъаугæс —
 мæгуыр хæххон зæронд лæг
Йæхъæдæг дæр фæцæф ис...
 Йæ мæлæт уым ыссардта.
Ныр хох æмæ быдыры
 фæндырдзæгъдæг чызджытæ
Тотырадзæн йæ заräг
 сæ фæндырты æрцæгъдынц:
Гъей-гъей, уæдæ æнусмæ
 мысинаг у дæ кадæг,
Заманхъулы рæгъаугæс,
 мæгуыр хæххон зæронд лæг!

Цъары фәрстыл:

1. Нарты фәткүуы.
3. Баситы Белләйы сурәт.
4. Аертәе тыхы әемцәедис.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Альбина ДАТИЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы аәрмәг рацәуа, уымәй аәндәр мыхуырон оргән күң пайда кәна,
уәд хуамә амынд уа, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.*

*Журналмә цы къухфыстытә цәуы, уыдан редакци рецензи нә кәны,
стәй сә авортән фәстәмә нә дәтты.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

дополнительной информации о журнале обращайтесь по телефону 03-09
или 03-07 в редакцию или в редакционно-издательский отдел

Подписано к печати 10.02..04. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта MyzL. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,33. Учетно-изд. л. 7,11. Тираж 2000 экз.
Заказ № 1520.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247

